

ISSN : 2505-0818

प्रणाल्यन्

Peer-Reviewed Research Journal

त्रिभुवन विश्वविद्यालय प्राध्यापक सङ्घ
क्याम्पस एकाइ समिति
तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस
आठगाई-६, चुरानदीडा, तेह्रथुम

प्रणयन

Peer-Reviewed Research Journal

वर्ष २५, अंक ७, २०८१

ISSN: 2505-0818 (Print)

संरक्षक

पोष्टराज लामिछाने

क्याम्पस प्रमुख

सम्पादक मण्डल

दीपकराज उप्रेती

(प्रधान सम्पादक)

मनोजकुमार चौधरी

(सदस्य)

ईश्वरीप्रसाद डाँगी

(सदस्य)

प्रकाशक

त्रिभुवन विश्वविद्यालय प्राध्यापक सङ्घ

क्याम्पस एकाइ समिति

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई-६, चुहानडाँडा, तेह्रथुम

प्रणयन

- प्रकाशक : त्रिभुवन विश्वविद्यालय प्राध्यापक सङ्घ
क्याम्पस एकाइ समिति, तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस
- सर्वाधिकार : प्रकाशकमा
- प्रकाशन मिति : २०८१ जेठ
- पत्राचार : bimaliji007@gmail.com, somgh55@gmail.com
- लेआउट : केदार अधिकारी
- मुद्रक : आवृत्ति छापाखाना प्रा.लि.
बागबजार, काठमाडौं, सम्पर्क : ०१-४१६७५७१

Suubmission deadline:

Peer review process and reviewer's feedback: April 15, 2024

Process of revision, correction and editing: May 25, 2024

Notification of decision of the article publication: June 05, 2024

Printing: June 14, 2024

Publishing: June 20, 2024

पत्र संख्या च. नं.

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
उपकुलपतिको कार्यालय
कीर्तिपुर, काठमाडौं, नेपाल

शुभकामना

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पस तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पसको प्राध्यापक संघ क्याम्पस इकाई समितिले प्रणयन पत्रिकाको वर्ष २५ अङ्क ७ विज्ञ समीक्षित पत्रिका प्रकाशन गर्न लागेकोमा खुसी व्यक्त गर्दछु।

वि.स. २०१७ सालमा आठराई गाउँपालिका वडा नम्बर ६ मा स्थापित पूर्वकै पुरानो क्याम्पस तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पसको प्राध्यापक क्याम्पस इकाई समितिले २०५५ सालदेखि प्रकाशनमा ल्याइरहेको यस पत्रिका प्रकाशनलाई निरन्तरता दिनु प्रशंसनीय कार्य हो। यस्ता नियमित प्रकाशनबाट प्राज्ञिक उन्नयन भौतिक विकास तथा शिक्षण सिकाइमा सुधार हुने मात्र नभई सम्बन्धित सबै जिज्ञासु एवं सरोकारवालाहरूले आवश्यक जानकारी प्राप्त गरी क्याम्पसको समग्र पक्षबारे ज्ञान हासिल गर्नेछन् भन्ने विश्वास लिएको छु।

अन्तमा यस प्रकाशनले यस क्षेत्रमा कार्यरत आम बौद्धिक जगतलाई आफ्नो प्राज्ञता प्रस्फोटन गर्न प्राज्ञिक माध्यमका रूपमा यसले निरन्तरता दिन सकोस् भन्ने शुभकामना व्यक्त गर्न चाहन्छु।

प्रा.डा. केशर जङ्ग बराल
उपकुलपति

जेठ, २०८१

शुभकामना

त्रिभुवन विश्वविद्यालय प्राध्यापक सङ्घ एकाइ समिति तेहथुम बहुमुखी क्याम्पसले अनुसन्धानमूलक प्राज्ञिक जर्नल प्रणयनको वर्ष २५, अङ्क ७ प्रकाशन गर्न लागेकोमा मलाई अत्यन्त खुसी लागेको छ ।

प्राध्यापकहरूको अथक मेहेनत र प्रयासबाट आफ्नो विद्वता झल्काउँदै प्रस्तुत भएका बौद्धिक ज्ञानयुक्त प्राज्ञिक अनुसन्धानमूलक लेख रचनाहरूको प्राज्ञिक क्षेत्रमा तथा समाजमा विविध पक्षमा महत्त्वपूर्ण भूमिका खेल्ने नै छ । ग्रामीण पहाडी क्षेत्रबाट आर्थिक तथा विभिन्न प्राविधिक कठिनाइका बाबजुद प्राध्यापक मित्रहरूले गर्नुभएको यो प्रयत्न सराहनीय छ । आठराईका विभिन्न विषयहरूका साथै विकसित सूचना प्रविधि तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरीय ढाँचामा विषयगत ज्ञानलाई अझ फराकिलो पाउँदै तयार गरिएका लेख रचनाहरूले सोही क्षेत्रका विद्यार्थी, पाठक, शोधकर्ता तथा अनुसन्धानकर्तालाई आवश्यक ज्ञान प्रदान गर्दै अनुसन्धान तथा योजना निर्माणका क्षेत्रमा थप टेवा पुग्ने विश्वास लिएको छु । प्रणयनको यस अङ्क प्रकाशनमा अहम् भूमिका खेल्नु हुने त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ क्याम्पस एकाइ समितिका सभापति श्री गणेश विमली लगायत सिङ्गो कार्यसमिति तथा सम्बद्ध सबैमा हार्दिक बधाई तथा शुभकामना दिँदै प्रणयनको पूर्ण सफलता र निरन्तरताको अपेक्षा गर्दछु ।

(पोष्टराज लोमिछाने)

मिति: २०८१।०२।२०

आठराई गाउँपालिका
गाउँ कार्यपालिकाको कार्यालय
संक्रान्तिबजार, तेह्रथुम

अध्यक्ष - मो. नं. ९८५२६८४७३३
उपाध्यक्ष - मो. नं. ९८४२४८८२८२
प्रमुख प्रशासकीय अधिकृत - मो. नं. ९८५२०६०३२२

प.सं. :- २०८०/०८०१
चलानी नं.

(कोशी, प्रदेश नेपाल)
मिति :- २७ चैत्र २०८०

शुभकामना

तेह्रथुम जिल्ला आठराई गाउँपालिका वडा नं.-६ मा अवस्थित पूर्वकै पुरानो क्याम्पस तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस त्रिभुवन विश्वविद्यालयको आङ्गिक क्याम्पसको रूपमा वि.सं. २०१७ सालमा स्थापना भएको हो । शैक्षिक जगतमा परिचित तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पसको प्राध्यापक सङ्घ क्याम्पस इकाइ समितिले २०५५ सालदेखि प्रकाशन गर्दै आइरहेको प्रणयन पत्रिकाको वर्ष २५ अङ्क ७ (विज्ञ समीक्षित पत्रिका) दुर्गम एवम् अत्यन्त विकट स्थानमा रहेको यस क्याम्पसका प्राध्यापक तथा अन्य बौद्धिक व्यक्तित्वहरूबाट स्थानीय तथा राष्ट्रिय महत्त्वका विषयहरू समावेश गरेर पत्रिका प्रकाशन गर्नु अति नै प्रशंसनीय छ ।

उक्त प्रणयन पत्रिकाको प्रकाशनले यस क्षेत्रमा कार्यरत आम बौद्धिक जगतलाई आफ्नो विज्ञता प्रस्फुटन गर्न प्राज्ञिक माध्यमका रूपमा यसले निरन्तरता पाउँदै जाओस् र अन्य पत्रिकाको पथ प्रदर्शकका रूपमा आफूलाई परिचित बनाउन सकोस् भन्ने हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दछु ।

दिलकुमार पाहिम
अध्यक्ष

सम्पादकीय

त्रिभुवन विश्वविद्यालयमा अध्ययन अध्यापनका साथसाथै खोज एवम् अनुसन्धानले पनि उत्तिकै महत्त्व राख्दछ । शिक्षण सिकाइलाई प्रभावकारी बनाउनका लागि पनि शिक्षण सिकाइ क्रियाकलापका अतिरिक्त खोज एवम् अनुसन्धानको आवश्यकता पर्दछ । ग्रामीण बस्तीमा रहेर सूचना प्रविधि एवम् समय समयमा हुने सेमिनार एवम् गोष्ठीको पहुँचभन्दा टाढा रहेर अध्यापन साथै अनुसन्धानलाई निरन्तरता दिन आफैँमा जटिल कार्य हो । प्रज्ञिक उन्नयनका निमित्त लेखन जति आवश्यक छ, प्रकाशन पनि त्यति नै आवश्यक रहेको छ । त्यसैले विविध कठिनाईहरूलाई पन्साउँदै अगाडि बढ्ने प्रयासस्वरूप **प्रणयन** पत्रिकाको सातौँ अङ्कलाई यस अवस्थामा ल्याइपुन्याइएको छ । यस अङ्कमा समावेश गरिएका धेरै विषयहरू आठराई गाउँपालिकाभित्र रहेका विषयहरूलाई आधार बनाएर अध्ययन गरिएको छ ।

त्रि.वि. प्राध्यापक संघले त्रिभुवन विश्वविद्यालयका सम्पूर्ण प्राध्यापकहरूको हक, हित र अधिकार संरक्षण गर्नुका साथै प्राज्ञिक उन्नयनमा समेत योगदान पुन्याउँदै आएको छ । तेह्रथुम जिल्लाको आठराई गाउँपालिकाको बिकट ग्रामीण क्षेत्रमा २०१७ सालमा स्थापना भएको यस तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पसमा बसेर पनि आफ्नो पूरा समय क्याम्पसमा खटिरहेका प्राध्यापकहरू तथा विश्वविद्यालयका अन्य आङ्गिक तथा सम्बन्धन प्राप्त क्याम्पसका प्राध्यापकहरू लगायत विभिन्न क्षेत्रमा रहेर योगदान पुन्याउनुहुने बौद्धिक व्यक्तिहरूले तयार पारेका अनुसन्धानमूलक र प्राज्ञिक लेख रचनाहरूलाई समेट्ने प्रयास गरिएको छ ।

प्रणयनलाई स्तरीय र समसामयिक बनाउने लक्ष्य सहित अघि बढेर कार्य गर्दै जाँदा हामी हाम्रो लक्ष्यमा सफल भयौँ वा भएनौँ मूल्याङ्कनको जिम्मा तपाईँ पाठकवर्गलाई नै छोड्न चाहन्छौँ । प्रणयनको यो अङ्क प्रकाशनमा कमीकमजोरीहरूलाई सकेसम्म न्यूनीकरण गर्ने प्रयास गरिएको छ, तै पनि अबै केही कमीकमजोरीहरू बाँकी रहेका भए विज्ञ पाठकज्यूहरूबाट रचनात्मक सुझाव एवम् प्रतिक्रियाको अपेक्षा राख्दछौँ ।

प्रणयनको सातौँ अङ्क प्रकाशनमा आर्थिक तथा प्रेरणा, हौसाला प्रदान गर्नुहुने आठराई गाउँपालिकाका अध्यक्ष दिलकुमार पाहिम, उपाध्यक्ष वलीराज इङ्नाम तथा आठराई गाउँपालिकाका प्रमुख प्रसाशकीय अधिकृत निराज शर्मालाई विशेष धन्यवाद प्रदान गर्दछौँ । साथै सधैं हौसला दिँदै सहयोग गर्नुहुने तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पसका क्याम्पस प्रमुख श्री पोष्टराज लामिछानेज्यूप्रति आभारी छौँ । यसैगरी गहकिला लेख रचनाहरू उपलब्ध गराई सहयोग पुन्याउने प्राध्यापक तथा अन्य विज्ञज्यूहरूमा आभार व्यक्त गर्दछौँ । यसका साथै पत्रिका प्रकाशनका लागि अमूल्य सुझावहरू दिएर सहयोग पुन्याउने सम्पूर्ण सहृदयी महानुभावहरूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौँ । यस जर्नलमा समावेश गरिएका लेख, रचनाहरूलाई आवश्यक सल्लाहसुझाव प्रदान गरेर सहयोग गर्नुहुने विज्ञहरूप्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौँ । पत्रिका प्रकाशनका निमित्त टङ्कन एवम् भाषा सम्पादन कार्यमा विशेष सहयोग गर्नुहुने सोमनाथ घिमिरे, धर्मराज गौतम, योगेश काफ्ले र पूर्णकुमारी रोकाज्यूहरूप्रति पनि हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौँ ।

विषयसूची

▪ In Limbu Mundhum: Authority and Gender	Krishna Prasad Niroula	१
▪ Situation of Internal Migration and Its Effect on Education	Ganesh Bimali	७
▪ Situation of Institutional Delivery in Aatharai Rural Municipality	Chakra Pani Bhattarai	१७
▪ आठराई गाउँपालिकाभित्रको सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित मातृभाषाको पठनपाठन	चलनचन्द्र कन्दडवा	२४
▪ आठराई गाउँपालिका भित्रका जातीय संस्कृति	धर्मराज गौतम	३३
▪ Mother Tongue Education in Aathrai Rural Municipality: Policies and Practices	Nabaraj Oli	४२
▪ आठराई गाउँपालिका कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको अध्ययन	पूर्णकुमारी रोका	५३
▪ आठराई गाउँपालिकाका माध्यमिक तहका विद्यालयहरूको गुणस्तर व्यवस्थापन	पोष्टराज लामिछाने	६१
▪ शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा छात्र शिक्षक तथा सम्बद्ध प्राध्यापकहरूका अनुभव	बद्रीप्रसाद फुएल, दिलनाथ फुएल, दलबहादुर तामाङ्ग	७१
▪ मुन्धुम र लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरू	भूपालकुमार सेन्दाङ	८४
▪ Biodiversity Conservation for Sustainable Economic Development in Nepal	Madan Bahadur Thapa	१०३
▪ 'पल्लोखण्डको छत' र 'अहङ्कारको स्वर' कथामा पिँढी र प्रभुत्व	योगेश काफ्ले	११८
▪ आठराई गाउँपालिकाभित्र राजनीतिक समावेशिता र केन्द्रसँगको सम्बन्ध	लोकेन्द्र सिटौला	१२८
▪ आठराई गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयहरूको शैक्षिक अवस्था	विष्णुप्रसाद खनाल	१३७
▪ Civic Education: Conceptual Ground and Its Importance with Reference to Nepal	Shyam Prasad Phuyel, Bhojraj Acharya, Tara Nath Ghimire	१५०
▪ शैली विश्लेषण प्रक्रिया र भाषा शिक्षण	डा. केशव भुसाल	१६५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, प्राध्यापक सङ्घ
क्याम्पस एकाइ समिति
तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस

त्रि.वि. प्राध्यापक संघ क्याम्पस एकाइ समितिको २०७८/११/१६ गते भएको निर्वाचनबाट निर्वाचित तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस चुहानडाँडाका वर्तमान पदाधिकारी र सदस्यहरू निम्नबमोजिम रहेका छन् ।

क्र.सं.	नाम	पद	फोन न
१.	श्री गणेश बिमली	सभापति	९८५२६७९६७९
२.	श्री मनोजकुमार चौधरी	उपसभापति	९८४२१००७५९
३.	श्री निधिरत्न न्यौपाने	सचिव	९८६२६३२७९९
४.	श्री सोमनाथ घिमिरे	कोषाध्यक्ष	९८५२०५३०४३
५.	श्री ईश्वरीप्रसाद डाँगी	सदस्य	९८४९६२५१९२
६.	श्री लोकेन्द्र सिटौला	सदस्य	९८३२६१४३५७

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 01, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,
तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

In Limbu Mundhum: Authority and Gender

Krishna Prasad Niroula*

Abstract

The Limbus, one of the indigenous ethnic communities mainly inhabiting the eastern part of Nepal, live with their own distinctive culture under the guidance of Limbu ritual/religious scripture, the Mundhum. The Mundhum is recited and performed by Limbu ritual/religious actants/officiants called Phedangma, Samba, Yeba/Yema, etc. The Mundhum ritual performances embody various aspects of socio-cultural, religio-historical situations, and the role of gender and power in the Limbu community. As the Mundhum provides them with key roles to play, females do hold significant power and privileges in the Limbu community.

Keywords: Gender and Power, LimbuMundhum, myth, ritual performance, Yuma, Sammang

Introduction

Nepal is a diverse country in terms of ethnicity, culture, religion, and language. The Limbu people are one of Nepal's most prominent ethnicities. They have their own culture, traditions, and philosophy, which they follow under Mundhum's rules. Limbu Mundhum refers to ceremonial (religious) narratives in both oral and written form, which include legends, folktales, prehistoric chronicles, sermons, moral or philosophical exhortations, and other lyrical language.

The Limbu folk religion is largely centered on traditional stories about ancestors, nature, and the practice of naturalism and animism. Folk tales aid to shape male and female roles, as well as project the community's ideals, philosophies, and worldviews. This research seeks to analyze how Limbu folk stories depict women's social, cultural, economic, and philosophical roles. While doing so, it also examines how the LimbuMundhum determines gender and power, and how the status of women differs from that of patriarchal society.

* Terhathum Multiple Campus, krishnaprasadniroula@gmail.com

Methodology

The study utilizes an exploratory and descriptive research methodology in order to effectively achieve its objectives. It is primarily reliant on secondary data from a variety of reputable sources such as websites, journals, textbooks, and other online platforms, in addition to complementary information obtained from key informants. Notably, this study seamlessly integrates both quantitative and qualitative methodologies with thematic analysis.

Result and Discussion

The Mundhum (also known as Peylam), the Limbu's ancient religious text and folk literature, is a folk epic that includes lines on religious rituals, rites, the creation story of the cosmos, animals, and so on. Mundhum means "the power of great strength" in Limbu. The Limbu hold a firm belief that the Mundinum is an eternal truth, sacred, and most powerful text. It has been classified into two key categories (Chemjong, 2003). They are: (1) Thung Sap Mundhum, and (2) Peysap Mundhum. The Thung Sap Mundhum is the original version, passed down verbally from generation to generation from time immemorial. The PeysapMundhum is a written book about religion.

Tagera-Ningwaphuma, the Mundhum's creator and supreme power holder, is described to as either sexless or feminine god. She is the Supreme Body of Knowledge and is said to have the ability to play critical roles in all activities, beginning with the pre-natural condition of the world and progressing to natural processes and, eventually, human activities.

The Mundhum Performance

The Mundhums are an oral collection of sacred stories, historical narratives, and philosophical proverbs that make up the Limbu religious canon. Every Limbu cultural and ritual observation must be carried out by reciting the Mundhums at a designated location and time.

Limbus people lead unique lives with their own native customs and social traditions. They also continue to execute a variety of Mundhum rituals, including Sappokchomen, Manggen-na, Nahangma, and Tongsing, as well as other rites de passage including naming ceremonies, weddings, funerals, and so forth. A reified cultural product is produced by repeated memory of the numerous matching modalities of spiritual and worldly actions through these performances. They are, therefore, the expressions of their inherited intangible cultural heritage from earlier generations. They have been an excellent source of information for creating their own unique culture. As a result, the Mundhum performance has a significant influence on the lives of the Limbu people, which aids in the development and formation of a unique philosophy. This kind of philosophy has a tendency to create Limbu and behavior, and those behaviors and cultures are representative of the Limbus as a whole (Kandangwa, 2079).

The Mundhum mostly comprises ancestry and nature worship. The Mundhums are simultaneous acts of recounting and enacting tales about the Supreme Creator, numerous

divinities, deities, demi-gods, and other natural and supernatural phenomena and agents. Oral narration of the Supreme Creator Goddess and other gods, as well as the chanting of numerous Mundhums such as Yuma Mundhum, ChasokTongnamMundhum, Akwama/AkwanamaMundhum, and so on, are all part of Limbu culture rituals.

Nature worship is the prime essence of this tradition and hence often referred to as animism. They worship nature divinities like Tamphungma (forest female divinity), Tenchhama (divinity of the low land), Taksangba (divinity of the high land and hunters), Wagongma (female protector divinity of pregnant women), Miskpa or PungSammang (hunter's divinity), Khonjoma or Senghama (female divinity of southern low land), Warokma (female divinity of lakes), etc.

The worship of household divinities such as Yuma Sammang (Spirit of Yuma), Akwanama, ThebaSammang, Pichchamma (pervading divinity), Yangphuma (female divinity causing inauspicious acts or events), Khewaphukma (divinity of womb worship), Nahangma, Mangenna, etc. are essential ritual performances for good health and prosperity of the adherents.

The rituals of Chukmuba-hungmubaMundhums consists of Mangenna, Yangdangphongma (naming ceremony), Sappokchomen (worship of womb for safe delivery of child), Nahangma, Akwanama, Sakmurawademmma, Manghupwademma, Kudapingma, Phungwachangma, Panglumchama, Chotlungchangma, Tongsingtikma, Phungsotte?singma, etc., and Yaguchangsi:maMundhum (Death Ritual Mundhum) comprises the rituals like Kham i:ngma, Sam sama, Yumsana:kma, Khauma, Mikwasa:ngma, Nahensakma, Sugutsepma, Soghasepma, Sasikthepma, Yomasingyamma and so on, in which we find feminine roles and their authenticities occupying a great value.

Gender and Power

From the ritual acts, several socio-cultural reflections can be observed in the Limbu people's lives. Among these, it is also observed that a number of Mundhum myths heavily mirror the ideas of gender and power.

The creation tale, Yuma narrative, Mangenna myth, Okwanama myth, Dobate myth, Kummatakma myth, and other stories from the oral Limbu folk culture provide powerful examples of the knowledge and power bestowed upon female deities and divinities. Limbus are recognized as followers of Yuma Sammang, the grandmother deity who also serves as the supreme household deity. Even when the male divinities are invoked, she must be adored.

The almighty artist the feminine Almighty, TageraNingwaphuma, is a symbol of the highest intelligence and wisdom. As the most powerful figure in all early actions including the formation of the universe, the natural world, humans, and other creatures, she stands for ultimate power and knowledge. Akwanama is another domestic deity that is mythically

represented as a female in Limbu ceremonial practice. The Akwanama ceremony represents the important role that women play in the sociocultural sphere of Limbu homes. Yemas have a unique and respected standing among Limbu shamans that has persisted from the past to the present. It was thought that Yema Phakkokko Phakkomlama was embodied in the strength found in mantras and tantras.

The Manggenna myth alludes to a legendary personification, literally "sister," who represents unlimited strength and earthy warmth, but whose requirement never lasts. She represents life, vitality, advancement, and wealth, as well as the metaphorical 'brother' armor. Another misconception about Kummathakma is that it represents gender equality.

A song called Phungnawasamlo, which is sung during wedding ceremonies, alludes to the first marriages of our ancestors, when men and women were weighed and women wore khukuri and women wore gold. Even now, this practice is very logically important for women in the Limbu tribe. Similarly, masculine pain is metaphorically shared by females in the story of Dobate. It was a myth that men could conceive in their thighs. It demonstrates that a man going through childbearing and labor pains while pregnant. He died and became a fortunate deity known as Dobate because he was experiencing pain in his thigh during conception. This deity is revered in the belief that it guards, helps, and facilitates the

The worship of goddess Nahangma is observed in the name of the head of the household (especially of male) with a view to hold/rise his head high, and have courage and strength. It is a symbolic ritual observation of the female's assistance to the males. In the view of Philippe Sagant "Na is the hereafter, the other world; hang, power. Nahangma is a warrior goddess and Hangma means a mighty woman" (12).

The Mundhum, then, is a collection of oral story texts that include myths, legends, historical narratives, pragmatist and philosophical exhortations, and so on. Because Mundhum is an oral tradition, its continued existence depends on its performativity. Limbu ritual/religious actors recount the Mundhum in cultural/ritual observations, i.e., rites from before birth to after death. The Mundhum, as a performance culture, most closely embodies the Limbu people's daily activities, which are essential to their culture, history, and religion.

The associated stories and legends must be told or recited by the ritual officiants, such as Phedangma, Samba, Yeba/Yema, and Ongsi, in order for the rites to be performed. The myths of Mundhum include the creation myth, the Manggenna myth, the Phungwachangma myth, the myths of incest/sin, the myths of envy and jealousy, the Sogha myth, the Sugut/Sugup myth, the Yuma myth, the Theba myth, the Phungnawa/Kummathakma myth, the Kemba Theba, the Okwama myth, the clan/lineage myth, the Wagongma myth, the origin of Phedangma/Samba/Yeba/ Yema/Ongsi myth, the Master spirit myths, the Misamsepma myth, the Chasoktongnam myth, and so forth (Limbu 2011).

These beliefs and performances promote the idea that participation, sharing, and gender equity are the only factors necessary for success in any given activity. As the traditional, religious, and cultural validation of women's tutelary roles in the family and, consequently, in society, ancestor worship accords women due respect and the most prestigious position; it is a kind of religious and cultural construction of a normative domain where various concepts and knowledge about the males and females and their socio-cultural roles are derived from and where females' supremacy is conceptualized (Edingo, 2015).

Yuma's Position

In the Mundhum performance, a single Almighty Goddess "TageraNingwaphuma", popularly known as "Yuma" is considered to be the creator of universe, earth, planets as well as the entire living and non-living things. She is the sole authority of their preservation, sustenance and development. She is the Ultimate Supreme Goddess, Omniscient (all knowing), Omnipresent (found in all places at all times), Omnipotent (all powerful), Infinite (without beginning and end), and Eternal force, Light or Power of existence. Once or twice a year, especially during the harvest of paddy and finger millet (kodo), Limbus worship Yuma with offerings of newly harvested grains known as ChasokTongnam or Tok-sokThi-sok. She is thus compared with the deity of fertility, prosperity, and the agricultural cycle of the Greek mythology.

The Mundhum ritual practitioners are collectively known as Phedangmas. They are the incarnate individuals having an additional divine soul of departed dignitaries (deities/trans-migratory souls referred to "Sam Sire"), recognized and sent by the Almighty Goddess TageraNingwaphuma. Thus, they are reincarnate part-time religious practitioners. One cannot become a Phedangma by learning Mundhums. They officiate and perform all the life rituals and worships such as pre-natal womb worship, birth, new born childnaming, purify the new born pollution, solemnize marriage weddings, death rituals, offerings of household divinities, harvest ceremonies, etc. besides curing and healing of the sick.

The Sammangs (Divinities)

The Sammangs are the categories of divinities. The word "Sammang" is the conjoint of Sam (spirit/soul) and Mang (god/goddess). Thus, the deities manifested in gods and goddesses in spirit or soul forms are Sammangs.

Yuma Sammang, the female goddess, is the home deity and is believed to be a manifestation of the Almighty Goddess TageraNingwaphuma. She is worshipped within the house using a "Mangdhan" (altar). Adherents worship invoking Yuma Sammang as the Goddess of creation of the universe, sky, and earth; goddess of power and strength; goddess of knowledge and wisdom; flora and fauna; ornament and beauty; minerals and rocks; food crops, fruits, and flowers; fate and destiny; long life and blessing; day light and darkness; technology,

development, arts and culture; Mother goddess of household and human beings; mammals and birds; livelihood and survival; goddess of wealth and prosperity, and so on (Subba, 2005).

Conclusion

Above importantly, the Mundhum tradition and its manifestations, both in performance rituals and in real-life situations, provide enormous benefits to Limbu women and openly exhibit 'gender as power'. According to Simone de Beauvoir, "[...], woman has always been man's dependent, if not his slave; the two sexes have never shared the world in equality". This raises the question of the universal world idea. Women of the Limbu culture, on the other hand, are not the kind that "is often very male pleased with her role as the other".

References

- Chemjong, I. S. (2003). *History and the culture of the Kirant people*. Kirant Yakthung Chumlung.
- Edingo, D. B. (2015). Gender and power Limbu folk literature: Discourse on folklore. *Nepali Folklore Society*, 321-328.
- Kandangwa, B.P. (2079). Resisting patriarchy in Numafung: A Study of Female Actions and Oppositions. *Pranayan*, 19(6)14-26.
- Limbu, R. K. (2010). Performance in limbu mundhum: A study of cultural representation (Unpublished M.Phil. Dissertation). Tribhuvan University .
- Limbu, R. (2011). Socio-cultural and historical significance of the mundhum performance. *Molung Research Journal*. 2. 131-137.
- D. Gellner, J. Pfaff-Czarnecka, J. WhelptonRoutledge, (2012 Dec, 6). Nationalism and ethnicity in a hindu kingdom : The politics and culture of contemporary Nepal. *Social Science - 648 and 530*
- Subba, J. R. (2005). *The philosophy and concepts of yuma samyo tradition*. SukhimYakthung Mundhum Saplopa.
- Wikipedia contributors. (2024, June 7). *Mundhum*. The Free Encyclopedia In Wikipedia, Retrieved 01:10, June 12, 2024, from <https://en.wikipedia.org/w/index.php?title=Mundhum&oldid=1227710623>

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : September 25, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

Situation of Internal Migration and Its Effect on Education

Ganesh Bimali*

Abstracts

Migration is a major component to manage world population. The internal migration is motive towards rural to urban of terai. It affect in different area as school, economic education etc. The study aims to find out the current situation of internal migration and its impact on education of Aatharai rural municipality. The study adopts the post-positivist research paradigm with descriptive and explorative research design to achieve objectives. It used secondary data to complete the study and some information has obtained by key informants. This study used quantitative and qualitative methods with thematic analysis using percentage, average, table, chart to complete this study. The study finds out that the out migration is excessively increasing than in- migration. The student's number is slightly increasing but teacher student ratio is very lower than national level. Large numbers of basic school are studying less than 50 students.

Keywords: movement, national boundary, in-migration, ratio, out-migrants

A study of Aathari Rural Municipality.

Migration is social factors of demographic which plays major role to change size, structure and distribution of population. It has been one of the forces to connect the world, driving cultural exchange, enriching societies, spurring growth and innovation, and saving lives (IDM, 2024). KC, (1998) defined migration is as geographical movement of people that involving population change of usual place of residence. Also, the internal migration is define as change of usual place of residence within the national boundary.

* orcid.org/0009-0006-6632-1415, Teaching Assistance of Terhathum Multiple Campus

Nepal has geographical diversity as Mountain, Hill and Terai. Due to national policy and priority played the vital role to change the residence and working area of people. Geographical barriers of the land of mountain and hill, low productivity and lack of opportunities has played vital role for settlement in Terai region after the eradication of malaria.

Based on different historical events, Nepal has witnessed three distinct waves of internal migration. According to Suwal (2014) the first wave of internal migration was associated with the unification of Nepal by King Prithivi Narayan Shah and his followers until the early eighteen century as form of transport of military and other supplies and Jhara labours. Shrestha, (1990) suggested the second wave of internal migration was implemented as resettlement programme of hill people to terai till mid-50. It focused to the land colonization of tarai and increased agricultural production. The third wave of internal migration has been lurching based on socio-economic development of the country and advancement of democracy. Similarly, Now a days, it is becoming in diverse form with improvement in various sectors such as economy, transportation, expansion of roads industrialization and techno- friendly in agriculture, health, education, and industrial development.

Revenstein (1885) pointed the migration are linked with demographic and economic variable in relation to distance, volume of migration and stated that migration occurs with stream and counter stream in each region within nation and between nations. He concludes that the predominance of female migrants among short distance, economic and technology influences migration. Lee's (1966, & Piore (1979) stated that migration has effective push and pull factors. Similarly, Lee's (1966) focused the impact of intervening obstacles and personal desire have major factor to determine migration process. Todaro's (1976) focuses the main determinant factors of migration is economic consideration of relative benefit, expected wages and income rather than actual real wages and income differential.

According to IOM (2022) the mobility dimensions of crisis reached 31.1 million people, including internally displaced persons, refugees and migrants and 281 million people international migration with providing remittance USD 831 billion in the world (IOM 2024). Similarly, internal and international Migration of Nepal is rapidly increasing up to now.

Most of the people were migrating from urban to rural and rural to rural areas to search the employment and educational opportunities. Occasionally, people were compel to migrate in different area to protect their livelihood through natural calamities like floods, landslide (KC, 2003). Generally, the migration flow of Nepal is western hill to eastern hill till 1921 BS but people have been migrating from less developed area to more developed areas (rural to urban, hill and mountain to Terai except Kathmandu and pokhara). Nepal has launched the first five year plan (1956–61) including resettlement

policy which helps to internal migration of Nepal (GOV 2016). The fifteenth plan focused more systematize development model of internal migration and urbanization through integrated settlements in rural and remote areas. Employment opportunities as well as other development opportunities will be created in the rural and remote by emphasizing in education, health, and physical infrastructure (GoN, 2020). Similarly, federalism has helped to manage the redistribution of population through developing small cities and center as local government and province government.

According to Suwal (2014), Out of the (512,577) internal migrants in Eastern Hill, 31.0 percent went to Rural-Urban, 1.0 percent to Urban-Urban, 67% to Rural-Rural, and 1.1 percent to Urban-Rural was in 2011. NHRC, (202) state the population growth rate is very uneven between Mountains/Hills combined (0.25%) and the Terai (1.56%) due to internal migration which the means population will double in the next 45 years in Terai and 277 years in for the Mountains/Hills. The out migration is increasing continuously causing the increasing trend of negative population growth rate in districts between 2011 and 2021 (Increased from 27 to 32 districts). In five of the districts, Bhojpur, Terhathum, Taplejung, Khotang, and Parbat, the number of out-migrants constituted 50% or more of the total population (NCBS, 2021)

Among the six local levels in Tehrathum district, Atharai rural municipality is playing the leading role in the area of demographic, political, and educational improvement of nation. The majority of (34) percent Limbu people are living, other castes including Chhetri, Brahmin, Tamang, Dalit and others castes are living together (CBS, 2021). Most of the indigenous people were living from ancient time and others special people as Chhatari, Brahmin and others people were came settled with campaign of integration of Prithvi Narayan Saha eastern hilly area.

From the 2011 census, Tehrathum district have been continuously facing negative population growth rate till now. In other words, the population was about 1 lakh in 2011, but when it comes 89 thousands in the census of 2021. Similarly, in Atharai Rural Municipality has negative growth rate of population. The population was about 21 thousand 500 hundred in 2011 and it is about 18 thousand in 2021(CBS, 214, 2024). Similarly, Karki (2022) argued that since the last few years most of the people of Tehrathum district were migrated to the other part of the country especially in Tarai districts i.e. Jhapa, Morang and Sunsari. There is not any study about current situation of internal migration and impact on education of Aatharai rural municipality. So, the study aims is to find the current situation of migration and its impact on education.

Methodology

The study adopts the post-positivist research paradigm with descriptive and explorative research design to achieve objectives. The fact of the internal migration is its' ontology which is derived from government sectors and other key person is epistemology. It

completely depends on secondary data as text book, online, journals, web site and some information has achieved by key informants. The study is used quantitative and qualitative methods with thematic analysis using percentage, average, table, chart to complete this study.

Result and Discussion

Over the past few decades, migration of Nepal has not only provided the exchanges of people from one place to other place but also affect the overall development human and society. It poses threats to human well-being as well as acting as a stimulant for socio-economic progress. Nepal's migration phenomenon influences several aspects of human development, such as access to education, healthcare as well as financial prospects.

Population of Study Area

The Aatharai Rural Municipality is completely situated in rural area of the eastern part of the Terhathum District. It has playing the leading role in the area of political, education and economic but the population growth rate is sharply declining. NCBS, (2021) shows that the population of Ramechhap, Khotang, Bhojpur and Terhathum are rapidly decaling in 2021. The population of Aathari Rural Municipality is continuously decreasing as 21,747 was in 2011 and 18,156 in 2021 with annual growth rate -1.7 percent which is more negative growth rate than annual growth rate of Terhathum district (-1.3) percent and national level 0.92 percent (NCBS, 2021).

Situation Migration of the Study Area

The internal migration of Aathari Rural Municipality has spatial situation than the other local area of Terhathum District. Around the two hundred years before people were enter into the different areas of terhathum District and Aatharai Rural Municipality (Bhattarai Prasisthan, 2074 & Bimali Samaj, 2068). People were in-migrated in Aathari Rural Municipality until 2007. According to the C. Bimali and H. Bahattarai (personal communication, Jestha 17, 2081) interviewed many kshatri and Brahmin people of Aathari were migrated towards terai area as Jhapa, Morang and Sunsari due to the conflict between Limbus and others cast . The movement was influenced by the conflict of Rana and Shaha. Similarly, many people were migrate towards the area of Jhapa, Morang and Sunsari and other area due to influence of the political movement of *Jhapa Bidbro in 2029* and Maoist movement from 2052- 63. The resettlement program of state from the third five year plan and eradication of malaria also motivate to migrate in terai area.

Now days, many people are migrating toward urban area searching for job opportunity, health and education facilities, land accessibility.

Table no 1

Number of Migrants in Aatharai Rural Municipality

Ward N.	2077/4/1- 2078/3/31		2078/4/1- 2079/3/31		2079/4/1- 2080/3/31		2080/4/1- 2081/3/31		In migra- tion	Out mi- gration
	In migration	Out -mi- gration	In migra- tion	Out mi- gration	In migra- tion	Out mi- gration	In migra- tion	Out mi- gration		
1	14	42	20	102	20	104	11	56	65	304
2	-	39	16	90	6	119	1	64	23	312
3	1	110	7	127	19	157	4	80	31	474
4	22	56	17	129	10	107	25	78	74	370
5	13	78	20	130	12	106	3	60	48	374
6	4	86	12	116	14	83	2	43	32	368
7	9	57	20	131	5	135	8	71	42	394
Total	63	468	112	825	86	811	54	492	315	2596
								Grand total		2911

Sources: Aatharai Rural Municipality, 2081

The table 1 presents the data of migrants within three years. In the time 20773/2-2028/3/29, it presents the excessive (2596) 90 % people are migrate as out migrants where (315) 10 percent people were in-migrated in Aathrai from different other area. Which is higher trends than the national internal migration of hill area of 2011 in 588815 28.2% out 1311271 62.8%. Among the seven wards of Aatharai, the ward no 3 has highest number of people (474) were migrated and lowest number (304) were out migrated from ward no 1. Similarly, highest number of people (74) was in-migrated in ward no 4 from the different areas and lowest number (23) people were in- migrated in ward no 2. The fiscal year 2080-81, the number of in and out migrated people was slight lower than the fiscal year of 2079-80 and 2079-2078. In Khadka (2023), 305 individuals from 82 families immigrated to the district of Magdi's Dhaulagiri Rural Municipality in the fiscal year 2022/023, along with 35 families from Annapurna, 32 families from Malika, and 67 families from Mangala Rural Municipality.

Adhikari (2076) find that the migration trends is fluctuation in Ilam municipality as increasing and decreasing within 2070 to 2076 which is nearly about same same in the study area.

Figure 1

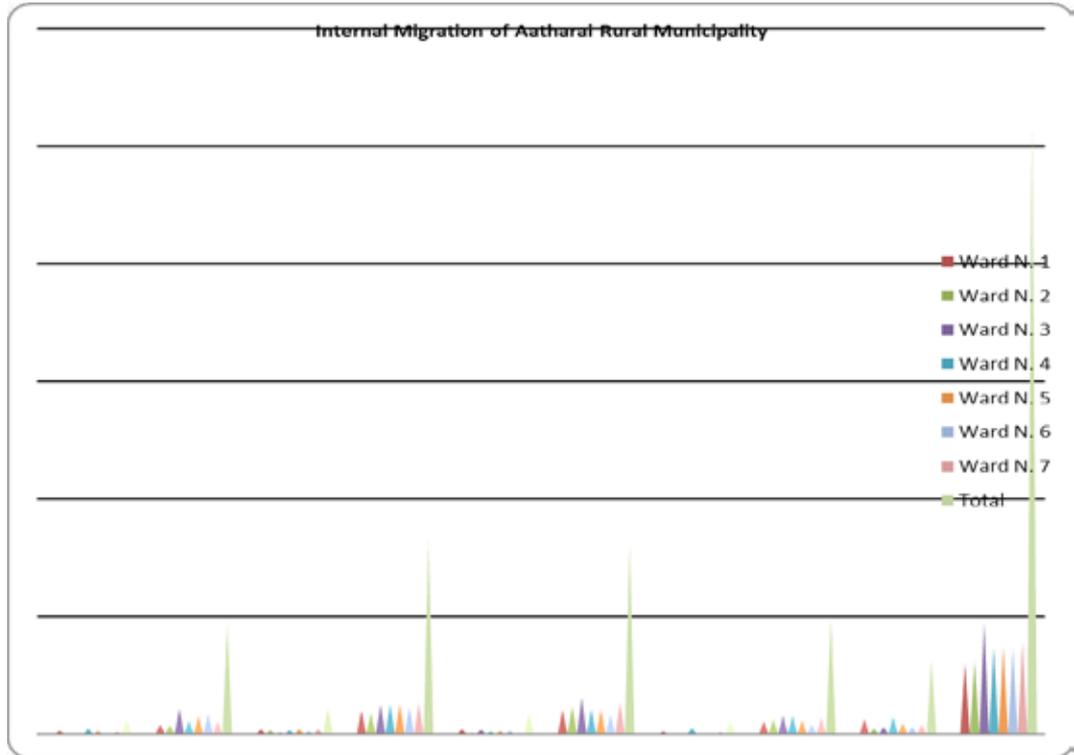

Table 2

Number of Migrants by Sex in Aatharai Rural Municipality Within (2077/4/1-2081/3/31)

Ward No	Male	Female	Total
1	187	182	369
2	180	155	335
3	273	232	505
4	230	214	444
5	209	213	422
6	208	192	400
7	191	245	436
Total	1478	1433	2911

Sources: Aatharai Rural Municipality, 2081

The table 2 presents the male migrants are little bit more than female migrants in the study area. Only 7 and 5 ward no have more female migrants than male. In 1991, the situation was different. The sex ratio of out-migrants, 95.6 in Hill and 105.3 in Terai, were not very different from the corresponding sex ratios of resident population, namely 95.3

and 103.8. (CBS,1991). Similarly CBS (2001) found intra regional migration I hill was 68.4 male 69.4 female. Also CBS (2014) pointed that the intra- district migration of male 42.6 percent and female 57.4 percent.

Education situation of Aatharai Rural Municipality

Education is an important element to enhance the human capability. It affects the all elements of human development indicators. The MDG foal 2 achieve universal primary education and SDGs goal 4 focused to ensure equitable Quality education and promote life learning education for all, especially adults youth women in different area (UN, 2023). Aatahari Rural Municipality has identify as leading role in education due to establishment of school in 1968 (Bhasa Pathasala), Tri-mohan secondary and Sarada secondary 2003 . The higher education was established in 2017 as Birendra inter collage which is Terhathum Multiple Campus.The literacy rate of Aatherai rural munucipality (89.2 male, 75.5 female and 82.2 both) is higher than than national rate (76.2 total, male 83.6 and female 69.4) (NCBS, 2021)

Table 3

Student enrollment of Aatbarai Rural Municipality

Year	Number of students			
	ECD, C-based	Clsss 1-8	Class 9-12	Total
2078	693	3467	1152	5312
2079	630	3427	852	4909
2080	730	3772	1309	5811

Sources: Aatharai Rural Municipality 2081

The table 3 presents the student's enrollment is slightly increase within the school of Aatharai Rural Municipality. The student enrollment is basically categories in three categories as ECD, C-base, and Basic and Secondary level. The student was enrolled in 2080 BS 730 in ECD, C-based, 3772 in primary and 1309 in secondary which was in 693 in ECD, C-based, 3467 I primary and 1152 in secondary student were enrolled 2078 BS.

Table 4

Number Teachers of Aatharai Rural Municipality

S.N.	Categories of teachers	Numbers
1	ECD	62
2	Primary, Ni. Ma.s (Basic)	229+57=286
3	Secondary+ Higher secondary (Secondary)	45+18=63
4	Informal learning teacher and internal sources of Aatharai Rural Municipality	4+1=5
Total		447

Sources: Aatharai Rural Municipality 2081

Teacher Students Ratio

The teacher appointment rule (2022) 1 teacher in pre-primary/ECED, at least 2 teachers if there are up to 50 students and 3 teacher are compulsion if there are more than 50 students in lower-basic level. Similarly, at least 4 teachers must be compulsion in upper basic level and 8 teachers in secondary level 9-12. The Governments established the rule for teacher-student ratio in Nepal as 1:30 in the Himalayan region, 1:40 in the hilly region, and 1:50 in the Terai and Kathmandu Valley. The subject wise teacher available is challenging in all schools and levels is challenging. (GoV, 2022). Aatharai Rural Municipality has 1:13 teacher and students ratio in 2080. The level wise the teacher and students ratio is 1:13 in ECD, 1:13.18 in Basic and 1:20.8 Secondary level.

Table 5

Number of students by level of school

Year Level of school	2078			2080		
	Less than 50	50-100	100 and above	Less than 50	50-100	100 and above
Basic Level	30	15	5	26	16	8
Bal biksa	3			3		
Boarding school	1		1		1	1
	Less than 300	300-400	400 and above	Less than 300	300-400	400 and above
Secondary Level	6	2	1	4	4	1

Sources: Aatharai Rural Municipality 2081

The school is an essential element to achieve knowledge. The *Mulpani Bhasa pathasala* is the first school of Aatharai. It was established in 1986. The increasing number of students (5312 was in 2078 and 5812 in 2080) in Aatharai rural municipality. There are 64 schools and two campuses with constituent campus as Terhathum Multiple campus. The table presents that the most of the basic level school have less than 30 numbers of students but slightly increasing the number of students in basic and secondary level. In the 2080, 26 schools have less than 50 students which were 30 schools have less than 50 students in basic level. 16 schools have 50-100 students and 8 schools have 100 and above student which was 15 schools have 50-100 students and 5 schools have more than 100 students. Similarly, the student of secondary level is slightly increasing in 2078 to 2080. There are 4 schools having less than 300 students which were 6 schools have less than 300. Four schools have 300-400 in 2080 which were two school have 300-400 students were studying in 2078. Only one school have more than 400 students have been reading. According to Lamichhane P. (personal communication, Jestha 26, 2081) state that generally the enrollment of students number in the school of Aatharai Rural Municipality constant or slightly increase but the enrollment in lower class is going to sharply decline due to increase internal migration, fertility decline and some migrants and others family members enroll their family in nearby town school.

Conclusion

Aathari Rural Municipality is in leading role to change the social, political, economic, cultural and educational situation of nation. Now days, Aatahrai have access of road, hospital, higher education, electricity and internet. But sharply it affected by the decreeing population negative population growth from a 2011 B.S. The Aatharai Rural Municipality has excessive out migration which is the main reason of negative growth rate of population. The education is a crucial issue to enlarge the knowledge. The literacy rate is higher than the national level. Number of student's enrollment is slightly increasing within 2078- 2080. The students – teacher ratio is lower than the national ratio. There is large number of basic school having less than 50 students and six secondary schools have less than 300 students. The fact state that the internal migration is also affects the school education of Atharai rural municipality.

There are Many historical political and social events were compiled to migrate in terai area but nowadays people are migrating due to lack of employment opportunity, quality education, health facility. According to Bhatta and Adhikari (2022), some rural municipalities started a scheme to entice people to the village by giving away houses and cattle. Those who wish to return and reside in the village are also given seed money (500,000). Based on the finding, suggestion of others researchers and expert the government will manage the entrepreneurship and self sustain programme in local level, will regulate the market networking, assurance the minimum price of local production, lunch special offer for returnee migrants, assure the quality education as aspiration of parents with aid special contribution of parents, merging some school with providing additional facilities as bus, Hostel and Residential School.

References

- Adhikari, K. (2076). *Trends and causes of internal migration: A case study of Ilam Municipality, Nepal*. file:///C:/Users/DELL/Downloads/153984%20(1).pdf
- Bahattarai, H. (Jestha 17, 2081). Personal communication (Personal Interview).
- Bhattarai Prasisthan, (2074) . *Bhattarai bansawai 2074*. Bhattarai Prasisthan.
- Bhattari, K. Adhikari, A. P. (2023). Promoting urban farming for creating sustainable cities in Nepal. *Urban Science* 7 (2), 54. <https://doi.org/10.3390/urbansci7020054>
- Bimali Samaj (2068). *Bimali bansawali 2068*. Bimali samaj Nepal.
- Bimali, C. (Jestha 16, 2081). Personal communication (Personal Interview).
- Central Bureau of Statistic CBS, (2011). *Aatharai ruraal municipality profile fact& statistic 2011*. CBS.
- Government of Nepal (GoN) (2020). *The fifteenth plan (Fiscal Year 2019/20 – 2023/24)*. Government of Nepal National Planning Commission.
- Government of Nepal (GOV) (2016). *First five year plan of Nepal*. Government of Nepal, National Planning Commission .
- Government of Nepal (GoV), (2022). *School education sector plan 2022/23-203132*. Government of Nepal, Ministry of Education, Science and Technology.2024
- International Dialodue on Migration (2024, May 21-22). *Facilitating regular pathway to better future: Harnessing the power of migration*. International Dialogue on Migration. <https://www.iom.int/international-dialogue-migration-2024-facilitating-regular-pathways-better-future>.
- International Organization for Migration (IOM) (2022). *Annual report 2022*. IOM.
- International Organization for MigrationI(IOM) (2024) . *Waoird migration report 2024*. IOMDM.
- International Organization of Migration (IOM, 2024). *World migration report 2024*.IOM. <https://worldmigrationreport.iom.int/what-we-do/foreword/foreword>
- Karki, C. (2022). Rapid migration leaving Tehrathum villages empty. The Kathmandu Post. <https://katmandupost.com>
- Karki, P. D.(2024) . Internal migration in Nepal: resilience to departure and host area. *Rural Development Journal*, 4, 108-150. N.S. 1144, 2080 B.S., ISSN 2382-5235.
- KC, B. K. (1998). *Trends, patterns and implications of rural-to-urban migration in Nepal*. CDPS.
- KC, B.K. (2003). *Internal migration in Nepal*. Population monograph of Nepal Vol.II. 121-168. Central Bureau of Statistics (CBS).
- khadka, G. (2023). *Myagdi's development fails to stop residents from outmigration*. The Kathmandu Post. <https://kathmandupost.com/gandaki-province>
- National Statistic Office (NSO) (2080). *National agricultural Census 2078*. National Statistic Office.
- NHRC(2022). *Management of population and migration in Nepal (Policy brief)*. Nepal Health Research Council.
- NSO (2021). *National population and housing census 2021*. National Statistics office, Government of Nepal. <https://censusnepal.cbs.gov.np/results>
- Shrestha, N. R. (1990). *Landlessness and migration in Nepal*. Westview Press.
- Suwal, B. (2014). *Internal migration in Nepal*. CBS.
- Suwal, B.R. (2014). *Internal migration in Nepal*. Population monograph of Nepal Vol. I. 241-276. Central Bureau of Statistics (CBS).
- UN (2023). *The sustainable development goal report 2023*. UN. <https://www.un.org/sustainabledevelopment/education/ ESSION 2024>

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 10, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

Situation of Institutional Delivery in Aatharai Rural Municipality

Chakra Pani Bhattarai*

Abstract

The highest number of maternal deaths occurs during labor, delivery, and the first day after delivery, highlighting the critical need for good quality care during this period. This study examines the situation of institutional delivery at Aatharai Rural Municipality in Terhathum district using empirical research methodology. Data was collected from four birthing centers of Aatharai Rural municipality. The analysis shows that the number of mothers delivering in health institutions is gradually increasing as compared to the past years but not at the pace that is necessary in the present context. Various factors need to be considered to maximize the number of institutional deliveries in rural areas of Nepal.

Keywords: population, institutional delivery, four visit, situation

Introduction

Women population covers almost half of the total population. To develop the nation and achieve the agenda for Sustainable Development Goals (SDGs), this half of the population should be healthy and ready to take part in every aspect of development activities. Without women's full and equal participation in public and private decision-making as well as their access to equal opportunities in all spheres of social and economic activity, national progress cannot be realized. Health is an important aspect of human development.

Besides above facts, if we see another real world of health status of women, the situation is very tragic. Basic health care, family planning and obstetric services are essential for women yet they remain unavailable to millions. About half million women used to die

* Teaching Assistance of TEMC, Cpbhattarai27@gmail.com

each year in 1990s due to pregnancy related causes. High level of maternal mortality is not only a woman's problem but it affects to neonate, infant, child, men, family members and almost everyone. To overcome this, many efforts have been made globally and nationwide to change the health and overall status of women. In 1987, World Health Organization (WHO) conducted an international conference in Nairobi, Kenya about safe motherhood where all participating nations had agreed to implement safe mother program in their countries (UNFPA, 1996) which brought this issue to the attention of the world, and wealthy nations in particular, and led to a commitment to work toward lowering the death and morbidity associated with pregnancy and childbirth.

. In 2000, Millennium declaration targeted to reduce the maternal mortality rate by three quarters from 1990-2015 as part of MDGs. Between 2016-2030, as part of the Sustainable Development Goals (SDGs) the target is to reduce the global maternal mortality ratio to less than 70 per 100000 live birth (WHO, 2016).

In 1991, Nepal's first democratically elected government created the New Health strategy, which made safe motherhood a priority program and formalized it as a primary health care service. Safe pregnancy, safe delivery and safe births of new born are the major components of safe motherhood. To reduce the risks associated with pregnancy and child birth and address delays, three major strategies have been adopted in Nepal. One of the main strategies among them is encouraging mothers/families for institutional delivery.

Giving birth in a medical facility under the observation and care of qualified healthcare professionals who work to improve child survival and lower the chance of mother death is known as institutional delivery (Sugathan.et. al 2001). In order to lower the number of maternal deaths from pregnancy-related problems, it is crucial to raise the proportion of deliveries made in medical facilities. It is anticipated that in the event that issues emerge during childbirth at a medical facility, a trained attendant will be able to handle the issue or promptly refer the mother to the next level of care. Therefore, Nepal is encouraging safe motherhood through programs including offering financial support through maternity incentives and plans to women who want professional delivery care in a hospital.

According to NDHS-2022, survey data show that in Nepal, 79% births were delivered in a health facility. Delivery in a health facility varies widely by ecological region being lowest in the mountain zone (75.4%) and highest in the hill (81.6%).

Children in urban areas (83.7%) are found more to be delivered in an institutional setting than children born in rural areas (77.37%). Likewise, delivery in a health facility varies widely by federal states being lowest in Madesh province (67%) and highest in the Bagmati & Gandaki province (88%) (Ministry of Health, 2017). Institutional delivery as percent of expected pregnancies have been in increasing trend even though the institutional delivery is not increasing in rural areas as per the expectation, as compared to highly-

facilitated urban areas. In this context, an attempt has been made to examine the situation of institutional births at Aatharai Rural Municipality in Terhathum district. This study gives the fact figures of institutional delivery in Aatharai Rural Municipality which can be a great referential value for the planners and policy makers of this Municipality. This also helps to formulate the plans and health policies in rural municipality sectors and more useful for the effective implementation of various future health development programs in the birthing centers.

Methodology

This study is based on quantitative or empirical research methodology under which data collection is done, the data is converted into information and analyzed. The selection of the four birthing centre by census method. The data is reviewed data aggregation and monthly monitoring work sheet from the four birthing centers of Aatharai Rural Municipality where they are provided 24 hour delivery services by Skilled Birth Attendants (SBAs) for pregnant women. The case study included the 6 years' records of four birthing center we. Raw data are collected from the data aggregation and Monthly Monitoring work Sheets 2075, 2076, 2077,2078,2079 and 2080. Those raw data were analyzed with the generation of necessary tables and percentage distribution.

Results and Data Analysis

Age Wise Distribution of Institutional Delivery by Year

Age wise distributions of women who give birth to their baby in health institution by year are shown in table 1, for the period 2075-2080. It is clearly seen that in the age groups (20-34), there is a high number of women giving birth to their baby in Health institution. The table shows that the highest 77.15% women who give birth their baby in institution 20-34 years of age group in the 2079; it is followed by 76.5% in the year 2076. And then, the third comes in the year 2078, which has 75.31 percent.

In the same way, the table also reflects that most of the delivery takes place in the age group 20-34 years. In the age group of 35+, the institutional delivery is highest (16.44%) in the year 2075, followed by 16.12% in 2080, 15.79% in 2077 respectively.

Table 1

Age wise Distribution of Institutional Delivery by Year

Age/Year	2075	2076	2077	2078	2079	2080
<20	12(16.44%)	7(9.85%)	7(12.29%)	9(11.11%)	4(11.42%)	4(12.91%)
20-34	49(67.12%)	54(76.06%)	41(71.92%)	61(75.31%)	27(77.15%)	22(70.97%)
35+	12(16.44%)	10(14.09%)	9(15.79%)	11(13.58%)	4(11.43%)	5(16.12%)
Total	73	71	57	81	35	31

Source: Data Aggregation and Monthly monitoring Work sheet, 2075,2076,2077,2078,2079&2080.

Caste-Wise Distribution of Institutional Delivery by Year

This study has listed four groups of casts in east (Brahmin/ Chhetri, Janjati, Dalit & others) in table 2, who are involved in institutional delivery. Table 2 shows that the highest proportion of institutional delivery has been found in janjati(56.17%) in the year 2075, 35.21% Brahmin in 2076, 16% Dalit in 2078, 12.29% other caste in 2077.

The involvement of institutional delivery in between 2077to 2078 is raised from 49.12% to 58.02% in Janjati, Over the period of 2075to 2080, the trend of institutional delivery of Janjati is in increasing order in the year 2076 to 2078.

Likewise, observing the data mentioned in table 2, we can see the highest percentage of institutional delivery in Janjati all over the year 2075 to 2080. Then secondly, Brahmin comes with 30.14 percentage in 2075, 35.21 percentage in 2076, 33.33 percent in 2077, 25.93 percent in 2078, 34.28 percent in 2079 & 29.03 percent in 2080 respectively. While observing the data, we can also find that, institutional delivery of Dalit and others caste have the lowest percentage.

Table 2

Caste Wise Distribution of Institutional Delivery by Year

Caste/Year	2075	2076	2077	2078	2079	2080
Brahmin/chhetry	22(30.14%)	25(35.21%)	19(33.33%)	21(25.93%)	12(34.28%)	9(29.03%)
Janjati	41(56.17%)	32(45.07%)	28(49.12%)	47(58.02%)	18(51.43%)	16(51.62%)
Dalit	10(13.69%)	7(9.86%)	3(5.26%)	13(16.05%)	5(14.29%)	4(12.90%)
Others	NA	7(9.86%)	7(12.29%)	NA	NA	2(6.45%)
Total	73	71	57	81	35	31

Source: Data Aggregation and Monthly monitoring work sheet, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079 and 2080, four birthing center of Aatharai Rural municipality.

Ward wise Distribution of Institutional Delivery by Year

From the table 3, it may be noted that the institutional delivery is highest in Sakranti ward number 1. It was 28.77 percent in 2075, 32.39percent Ward number 6, Chuhandanda in 2076, 35.08percent in 2077, 24.69 percent in 2078 respectively and highest in Sakranti ward number1, 25.1 percent in 2079. It means that most of the women are involved in institutional delivery in ward number 1 Sakranti& ward number 6 Chuhandanda. Among the catchment area of health post, Thoklung- Ward No: 7 and Ewa- Ward No: 4 have lowest percent of institutional delivery. The trend of institutional delivery is decreasing over the period of 2075-2080.

Table 3

Ward Wise Distribution of Institutional Delivery by Year

Ward/Year	2075	2076	2077	2078	2079	2080
1.Sakranti	21(28.77%)	17(23.94%)	10(17.55%)	19(23.46%)	9(25.71%)	7(22.58%)
2.Khamlalung	9(12.33%)	8(11.27%)	5(8.78%)	10(12.35%)	5(14.29%)	4(12.90%)
3.Hawaku	7(9.59%)	9(12.68%)	4(7.01%)	8(9.88%)	6(17.14%)	4(12.90%)
4.Iwa	17(23.29%)	12(16.9%)	9(15.79%)	10(12.35%)	7(20%)	5(16.13%)
5.Chhate	3(4.10%)	NA	6(10.53%)	12(14.81%)	3(8.57%)	2(6.46%)
6.Chuhandada	15(20.56%)	23(32.39%)	20(35.08%)	20(24.69%)	4(11.43%)	8(25.80%)
7.Thoklung	1(1.36%)	2(2.82%)	3(5.26%)2(2.46%)	1(2.86%)	1(3.23%)	
Total	73	71	57	81	35	31

Source: Data Aggregation and Monthly monitoring work sheet, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079 and 2080, of four birthing center of Aatharai Rural municipality.

Expected Pregnancy, Institutional Delivery, First ANC visit four visits between the Years. The expected pregnancy, institutional delivery as a percent of expected pregnancy, first ANC visit and four visits for the various fiscal years is shown in table 4. It shows that expected pregnancies are low in 2079, while in 2076, 2075 and 2078 fiscal years expected pregnancies are found higher.

Institutional delivery as a percentage of expected pregnancies have been in decreasing trend from 40 to 16 percent among the years 2078 to 2080. Likewise, table 4 shows the percentage of pregnant women attending at least first ANC visits. The first ANC visit among women has increased from 50% in 2075 to 143 percent in 2077. The first ANC visit between women has decreased from 89 percentages to 70 percent from year 2079 to 2080.

Mothers are encouraged to make at least four ante natal check-ups and monitoring system is in place to track the timing of ANC visits as per the protocol since 2066/067. The table 3 also shows the number and percentage of pregnant women attending at least 4 ANC visits. Four ANC visits as per protocol have increased from 2075 to 2077. Only four ANC visits have decreasing in the year 2078 & 2080.

Table 4

Expected Pregnancy, Institutional Delivery, First ANC visit and 4 Visit among the Years

Year	Expected pregnancy	Institutional Delivery	First ANC visit	4 visit
2075	263	73(27.5%)	134(50%)	72(27%)
2076	264	71(26%)	170(64%)	84(31%)
2077	171	57(33%)	246(143%)	107(62%)
2078	202	81(40%)	172(85%)	95(47%)
2079	164	35(21%)	146(89%)	107(65%)
2080	187	31(16%)	132(70%)	33(17%)

Source: Data Aggregation and Monthly monitoring work sheet, 2075, 2076, 2077, 2078, 2079 and 2080, of four birthing center of Aatharai Rural municipality.

Discussion

Institutional delivery as a percentage of expected pregnancy has increased dramatically in the past five years. According to NDHS-2022, In national level, the institutional delivery as a percentage of live births has increased over a time from 8 percent in 1996 and 20 percent in 2006 to 64 percent in 2016 and 79 percent in 2022 A.D. (DOHS, 2072). But our study shows that this trend has just reversed. Institutional delivery has taken place in Aatharai Rural Municipality only 73 percent from 2075 to 31 percent in 2080 accept 81 percent in 2078 B.S. .According to NDHS- 2022, survey data shows that in Nepal 79 percent births are delivered in a health institution. According to the ecological zone, 81.6 percent women were involved to deliver their baby in a health institution in the hill. This study shows lower percentage of institutional delivery than that was reported in several studies conducted in Nepal. This is also less than the national 79 percent and regional average of Koshi province (81.8%). Similarly, we have lower institutional delivery than some of our south Asian neighboring countries-India: 74 percent, Bhutan: 75 percent and Sri Lanka 99 percent.

The above table no.4 shows that 50 percent of mothers received first ANC visit in 2075. Likewise, 64 in 2076, 143 percent in 2077 and 85,89&70 percent in 2078,2079&2080 respectively in Aatharai Rural Municipality. It is near about the national level that is 69 percent. NDHS-2022 data shows that 54 percent of women made their first ante natal care visit before the four months of pregnancy. So, we have more first ANC visits all over the years accept 2075 compared to national level. The study area is situated in Koshi province in the eastern development region of hilly rural area. The 2022 NDHS results show that the percentage of mothers received 4 ANC visits was 80.2 in national level, 78.8

in Koshi province, 86.5 in Koshi hill and 81.8 in Koshi rural sector. As per our study, 27 percent of mothers received 4 ANC visit in the year 2075, 31 percent in 2076, 62 percent in 2077, 47 percent in 2078 and only 65 percent and 17 percent in the years 2079 and 2080 respectively. So, we do not have 4-ANC visits near about to the visits in national, regional and provincial level. The government of Nepal's target for SDG 3.1.2 is that 79 percent of births are delivered with assistance from skilled provider by 2022 and achieve 90% by 2030 A.D. If we do not continuously pay our efforts it will still be a doubt on hitting the target aimed.

Conclusion

Normal institutional delivery as a percentage of expected pregnancy registration was observed to be 27% in 2075, however, the highest percentage of institutional delivery 40% was in 2078. About 140% first ANC visits and 65% 4ANC visits were recorded in 2077 and 2079 respectively which is closer to national target (90%) for 2030 A.D. Majority of janjati was observed as 58.02% in 2078, 56.17 percent in 2075, 51.62 percent in 2080, was recorded as women who delivered their baby in health post. It was followed by Brahmin/Chhetri with 35.21%, 34.28%, 33.33%, and 30.14% in 2076, 2079, 2077 and 2075 respectively. The study suggests that continuous efforts are needed to hit the government's target for SDG 3.1.2, which is that 79 percent of births are delivered with assistance from skilled provider by 2022 and achieve 90% by 2030 A.D. The establishment of pregnancy monitoring and counseling system to improve their compliance and strengthening the primary level health care facilities will further increase institutional delivery.

References

- Department of Health Services (DOHS) (2072). *Annual report 2014/2015*. DOHS.
- Ministry of Health of His Majesty's Government of Nepal (MOH) (1997). *Second long term health plan 1997-2017*. MOH.
- Ministry of Health, Nepal, New ERA and ICF (2017). *Nepal demographic and health survey (2016)*. Ministry of Health, Nepal, New ERA and ICF, Ministry of Health, Nepal.
- Ministry of Health, Nepal, New ERA and ICF (2023). *Nepal demographic and health survey (2022), key indicators*. Ministry of Health.
- Sugathan K. S., Mishra V K., Retherford, R. D. (2001). *Promoting institutional deliveries in Rural India: The role of antenatal care services*. International institute for population sciences and East-West center, population and health studies.
- United Nations Population Fund (UNFPA) (1996). *Programme of action*. International conference on population and development (ICPD).
- World Health Organization (WHO) (2016). *Maternal mortality fact sheet 2016*. Retrieved From <http://www.who.int/mediacentre/factsheets/fs348/en/>

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : September 28, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,
तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

आठराई गाउँपालिकाभित्रको सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित मातृभाषाको पठनपाठन

चलनचन्द्र कन्दडवा*

सार

प्रस्तुत लेख नेपालका सामुदायिक विद्यालय विशेष गरेर तेह्रथुम जिल्ला आठराई गाउँपालिका भित्रका विद्यालयहरूमा मातृभाषा शिक्षाको पठनपाठनको अवस्थामा केन्द्रित रहेको छ । वि.सं.२०७८ सालको जनगणना अनुसार नेपालमा १२४ भाषाहरू अस्तित्वमा रहेका छन् । मातृभाषा शिक्षा सम्बन्धमा रहेका कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था, विभिन्न राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धिले पारित गरेका घोषणापत्रहरू एवं प्रतिवद्धताहरूको समेत यो लेखमा चर्चा गरिएको छ । आठराई गाउँपालिकाभित्र मातृभाषा सञ्चालनमा रहेका विद्यालयहरू, भाषा र शिक्षकका नाम, बोलिने भाषाहरूको अवस्था, मातृभाषा शिक्षणको उद्देश्य, देखा परेका समस्याहरू, मातृभाषा शिक्षाको क्षेत्रमा भएका प्रयासहरू र विद्यमान अवस्था निराकरण गर्न अपनाउन सकिने उपायहरू सूक्ष्म रूपमा अध्ययन तथा सरोकारवालाहरूसँग छलफल गरी आठराई गाउँपालिकामा सञ्चालनमा रहेको मातृभाषा पठनपाठनको विश्लेषण गरिएको छ । आठराई गाउँपालिकामा मातृभाषा शिक्षणको क्षेत्रमा विभिन्न चुनौतीहरू देखापरेका छन् । मातृभाषाको सवालमा लेख्यीकरणको स्तरमा विकास भएका भाषाहरूको राष्ट्रिय स्तरमा पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक निर्माण भएर यहाँका विद्यालयहरूमा पठनपाठन भइरहेको छ । तर समयमै त्यस्ता सामग्रीहरू विद्यालयमा उपलब्ध नहुनाले सिकाइ प्रभावकारी हुन सकेको छैन । यसमा आफ्नो पालिका क्षेत्रभित्र बोलिने भाषाहरूको संरक्षण र विकासका लागि आठराई सरकार जिम्मेवार देखिन्छ । तर खासगरी विद्यालयहरू मातृभाषा शिक्षणका लागि जिम्मेवार नभएको अवस्था विद्यमान छ । मातृभाषाका लागि नियुक्त शिक्षकहरूलाई अरु नै विषय पढाउन लगाउने गरेको र अभिभावक विशेष गरेर मातृभाषी समुदायहरू नै मातृभाषा शिक्षणप्रति अनुदार भएको कारण प्रभावकारी कार्यान्वयनमा समस्या रहेको छ ।

* मा.शि. द्वितीय, श्री भगवती मावि, आठराई-७, तेह्रथुम, Chalan.2012pbp@gmail.com

शब्दकुञ्जी : विद्यालय, मातृभाषा, पठनपाठन, पहिलोभाषा, बहुसङ्ख्यक

विषय प्रवेश

बालकले सबैभन्दा पहिले आमासँग र घरपरिवारमा रहेर सिक्ने भाषालाई पहिलो भाषा वा मातृभाषा भनिन्छ । यसलाई आमाले बोल्ने र आमाबाट सिक्ने भनेर मातृभाषा भनिएको हो । साधारण अर्थमा विद्यार्थीको पहिलो भाषा वा विद्यार्थीले घरमा बोल्ने भाषालाई विद्यालयमा शिक्षण सिकाइको माध्यम भाषाको रूपमा प्रयोग गरिनुलाई मातृभाषामा शिक्षा भनिन्छ । (म.आ.ब.शि.परिचय पुस्तिका, शिक्षा विभाग २०६९) आमाको गर्भमा नै सुनेको, जन्मेपछि सबैभन्दा पहिले जानेको र बोलेको भाषा नै मातृभाषा हो । मातृभाषा आमाको दुध समान नै सुपाच्य पोषिलो र रोग प्रतिरोधात्मक क्षमता भएको हुन्छ । विशेषगरी नेपाललगायत विश्वभरिका आदिवासी र अन्य समुदायको लागि मातृभाषा पहिचानको प्रमुख आधार पनि हो । मातृभाषाका माध्यमबाट बालबालिकालाई सांस्कृतिक परिवेशको ज्ञान बुझ्न सहज हुन्छ । यसर्थ बालबालिकाले घरमा वा समुदायमा बोल्ने भाषा नै विद्यालयमा पनि बोल्न र पढ्न पाउनु पर्छ भनेर भाषिक मानव अधिकारवादीहरूले आवाज बुलन्द गरेका छन् र गरिरहेका छन् । अध्ययन अनुसन्धानहरूले पनि यस्तै तथ्यहरू पुष्टी गरेका छन् । यसर्थ मातृभाषामा शिक्षा पाउनु मातृभाषी बालबालिकाको जन्मसिद्ध अधिकार हो । यो अधिकार सबैपक्षबाट सुनिश्चित गरिनु पर्दछ । (योञ्जन, २०७६ पृ : १५)

विद्यालयमा बालबालिकाको लागि तिनले नबुझ्ने भाषा प्रयोग गर्नु हुँदैन । यसले उनीहरूलाई समाजका उत्पादनशील सदस्य हुन मद्दत गर्दैन बरु त्यसमा बाधा पुऱ्याउँछ । भाषिक अल्पसङ्ख्यक समुदायका विद्यार्थीहरूका लागि प्रभावकारी पठनपाठन हुन आवश्यक छ । प्रष्टसग बुझिने भाषामा पढाइ हुँदा बढी प्रभावकारी हुने भएकोले कुनै पनि सिकाइ प्रक्रियामा कुन भाषामा पढाइ हुन्छ भन्ने कुरा महत्वपूर्ण हुन्छ । यसले गर्दा शिक्षामा बालबालिकाको पहुच पुऱ्याउन र सिकाइ प्रक्रियामा तिनलाई अधिकतम रूपमा सहभागी गराई अपेक्षित सिकाई उपलब्धि हासिल गराउन मातृभाषाको माध्यमबाट पढाई हुनु महत्वपूर्ण कुरा हो (अन्तर्राष्ट्रिय भाषा वर्ष, २००८, पृ : ४५)।

प्रा. जिम कुमिन्स (२००८) का अनुसार, बालबालिकाको सिकाइ विकासको तहलाई वृद्धि गर्न उसको दोस्रो भाषिक सिप विकास गराउने कार्यमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ । उपरोक्त तथ्यका आधारमा जो बालबालिकाहरूले आफ्नो मातृभाषामा शैक्षिक जग बलियो बनाएका हुन्छन्, उनीहरूले दोस्रो र तेस्रो भाषामा पनि साक्षरता सीपको विकास प्रभावकारी तरिकाबाट सिकिरहेका हुन्छन् । यस तथ्यहरूका अनुसार बालबालिकाहरूको मातृभाषालाई पूर्वप्राथमिक तथा प्राथमिक विद्यालयका सुरुका कक्षामा माध्यम भाषाका रूपमा प्रयोग गर्नु गुणस्तरिय शिक्षाको महत्वपूर्ण पाटो हो । (बाइलिङ्गुअल चिल्डरेन्स मदर टङ्ग, पृ : १७)

बहुभाषिक शिक्षाको सन्दर्भमा पहिलो भाषा (मातृभाषा जुन घरपरिवारमा सिकिन्छ, बोलिन्छ) दोस्रो भाषा राष्ट्रिय र तेस्रो भाषा अङ्ग्रेजी भाषाको लागि बलियो आधार हो । साथै यसले सबै भाषाको जीवनपर्यन्त सिकाइको लागि तिनीहरूको प्रयोग र उपयोगी सिप हासिल गर्न सहयोग गर्दछ (मलोन, पृ. २००५)।

आज विश्वमा अल्पसङ्ख्यामा रहेका भाषाभाषीहरूले आफ्नो भाषाको प्रयोग र विकासभन्दा बहुसङ्ख्यक भाषीहरूको भाषा सिक्न र प्रयोग गर्नका लागि बढ्दो दबावको सामना गरिरहेका छन् । हिजोआजको

शैक्षिक अभ्यास र अवसरहरूले बारम्बार भाषिक विविधताहरूलाई बहिष्कृत गर्ने र अल्पसङ्ख्यामा रहेका भाषाभाषीहरूलाई कम महत्व दिने काम पनि भएको छ । नेपालमा बहुभाषी शिक्षा कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि निर्देशिका समेत तयार भईसकेको छ । तर पनि स्थानीय तहमा पर्याप्त मात्रामा बहुभाषिक शिक्षाको बारेमा शिक्षकहरू, नीति निर्माताहरू, भाषाशास्त्रीहरू र समुदायबिच आफ्ना ज्ञान, विचार र दृष्टिकोणहरूको बारेमा अन्तरक्रिया गर्ने अवसर र एक आपसमा आदान प्रदान गर्ने क्रममा शिक्षा मन्त्रालयदेखि प्रदेश वा स्थानीय तहसम्म आवश्यक समन्वय र व्यवस्थापन गर्न सकिरहेको छैन (हारिसन, २०१८)।

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ का अनुसार नेपालमा १२४ भाषा र विभिन्न भाषिकाहरू बोलिदै आएको छ । धेरै जातीय समुदायले बोल्ने भाषाहरू लेपोन्मुख अवस्थामा पुगेका छन् भने कतिपय जातीय समुदायले बोल्ने भाषाहरू लोप भईसकेका छन् । यसरी विभिन्न समुदायले बोल्ने भाषाहरू लोप भएसँगै त्यस समुदायको सभ्यता र संस्कृति पनि नष्ट हुन्छ र अस्तित्व नै सङ्कटमा पर्छ । कोलम्बिया विश्वविद्यालयका प्राध्यापक म्याक होर्टरका अनुसार अहिले विश्वमा बोलिने ६,००० भाषामध्ये अबको एक शताब्दीपछि ६०० मात्र भाषाहरू रहनेछन् अरुभाषाहरू प्राय मृत हुनेछन् । त्यसैले त्यस्ता भाषाहरूलाई जीवन्त राख्न, सबै जातीय समुदायको अस्तित्वलाई बचाइराख्न मातृभाषामा शिक्षा दिनु अपरिहार्य भईसकेको छ । केही व्यक्तिहरूले विद्यालयमा मातृभाषा विषयको पठनपाठन हुने गरेको छ भने यसैलाई मातृभाषामा शिक्षा भन्ने गरेको पनि सुनिन्छ । यो भनेको मातृभाषाको पठनपाठन हो, मातृभाषामा शिक्षा होइन । बालवालिकाहरूलाई उनीहरूको भाषामा सक्षम बनाउने उद्देश्यका लागि मातृभाषा विषयको पठनपाठन गराइन्छ । विषयका रूपमा मातृभाषाको शिक्षण सिकाई पठन र लेखनको अभ्यासमा केन्द्रित रहेको हुन्छ र त्यसबाट मानक बोलाइसमेतको शिक्षण हुन्छ । नेपालमा आधारभूत शिक्षा पाठ्यक्रमले कक्षा १-३, ४-५, ६-८ मा ४ पाठ्यघण्टा र १२८ कार्यघण्टाको स्थानीय विषय वा मातृभाषा पठनपाठन गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । (रिमाल, २०७७ :३५१)

मातृभाषा शिक्षा सम्बन्धी कानुनी तथा नीतिगत व्यवस्था

नेपालको संविधानको भाग १ अर्न्तगत धारा ५ मा नेपालमा बोलिने सबै मातृभाषाहरूलाई राष्ट्रभाषा हो भनी उल्लेख गरिएको छ । भाग ३ को मौलिक हकको धारा ३१ शिक्षासम्बन्धी हकको उपधारा ५ मा नेपालमा बस्ने प्रत्येक समुदायलाई कानुनबमोजिम आफ्नो मातृभाषामा शिक्षा पाउने त्यसको लागि विद्यालय तथा शैक्षिक संस्था खोल्ने सञ्चालन गर्ने हक हुनेछ भनिएको छ । (धारा ३१ (१) शिक्षा सम्बन्धी हक, नेपालको संविधान (२०७२) "त्यसैगरी संविधानको धारा ५१ (ग) मा बहुभाषिक नीति अवलम्बन गर्नुपर्ने, संविधानको धारा ९६,७, १८, ३१,३२, ५१ र २८७ मा भाषाको बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

"विद्यालयले प्रदान गर्ने शिक्षणको माध्यम नेपाली भाषा, अङ्ग्रेजी भाषा वा दुबै भाषा वा सम्बन्धित नेपाली समुदायको मातृभाषा हुन सक्नेछ । " दफा २६(१), अनिवार्य तथा निःशुल्क शिक्षाको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयक २०७५ ।

"नेपालमा बसोबास गर्ने प्रत्येक नेपाली समुदाय नागरिकलाई आफ्नो मातृभाषामा आधारभूत तह वा माध्यमिक तहसम्मको शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकार हुनेछ ।" दफा २८ (१)

वर्तमान संविधानले विद्यालयीय (कक्षा १ देखि १२ सम्मको) शिक्षालाई स्थानीय सरकारको अधिनमा राखेको छ । (अनुसूची -८) । भाषासम्बन्धी सबै प्रकारका नीति निर्माण, भाषाको संरक्षण र संवर्द्धनको लागि भाषा आयोगको व्यवस्था (धारा २८७) गरिएको छ ।

नेपालको संविधानको धारा २९६ को उपधारा (१) बमोजिम स्थापना भएको "स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ को दफा २ मा मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयको अनुमति, अनुगमन तथा नियमन गर्ने अधिकार स्थानीय तहलाई हुनेछ भन्ने बुँदा उल्लेख रहेको छ ।

सेनेगलको डकारमा सम्पन्न सबैका लागि शिक्षा विषयक अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको सम्मेलनका परिकल्पनाहरू, संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा १० डिसेम्बर सन् १९४८ मा जारी गरिएको मानव अधिकारको विश्वव्यापि घोषणापत्र, १६ डिसेम्बर सन् १९६६ मा जारी भएको नागरिक तथा राजनैतिक अधिकार विषयक राष्ट्रसङ्घीय अनुबन्ध, सन् १९९० को सबैका लागि शिक्षा विषयक सम्मेलन, सन १९८९ मा राष्ट्रसङ्घको साधारणसभाले पारित गरेको बाल अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, सन् १९९४ को समावेशी शिक्षासम्बन्धी सालमांका घोषणापत्र आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षा परियोजना (BPEP-II), संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा प्रायोजित १५ वर्षे दिगो विकास लक्ष्य (२०१६-२०३०), सहस्राब्दी विकास लक्ष्य, सन् २००० को डकार फ्रेमवर्क, राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०४९) उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०५५), बहुभाषिक नीति २०६३, बहुभाषिक शिक्षा कार्यान्वयन निर्देशिका (२०६६) आदि जस्ता राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि महासन्धि तथा शिक्षा आयोगहरूले मातृभाषामा शिक्षा दिइनुपर्ने कुरालाई अगाडि सारेका छन् । त्यसैगरी विभिन्न सरकारी तथा गैर सरकारी सङ्घसंस्थाको भूमिका पनि यस प्रक्रियामा महत्वपूर्ण रहेको छ ।

नेपालमा बहुदलीय व्यवस्थाको प्रदुर्भाव भएपछि राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन, २०४९ ले सिफरिस गरेअनुसार मातृभाषामा शिक्षा कार्यक्रम २०५१ सालदेखि सुरुभएको हो । वि.स. २०५४ सालदेखि केही भाषाका पाठ्यक्रम निर्माण गरी पठनपाठन सुरु गरिएको थियो । हालसम्म पाठ्यक्रम विकास केन्द्रले कक्षा १ देखि ३ सम्म मातृभाषा बाल सन्दर्भ सामग्री तथा २४ वटा मातृभाषाको पाठ्यक्रम र पाठ्यपुस्तक (आभारभूत तह कक्षा १-८)सम्मको तयार गरी लागू गरेको छ । मैथिली, भोजपुरी, थारु, अवधि, नेवारी (नेपाल भाषा) लिम्बू, तामाङ, गुरुङ, मगर, वान्तवा, चाम्लिङ, शेर्पा, सुनुवार, राजवंशी, याक्खा, मुगाली, तामाङ साम्बोटा, थारु (मध्य क्षेत्र) धिमाल, कुलुङ लगायत २५ भाषामा पाठ्यपुस्तक बनेका छन् । त्यसैगरी डोटेली, थकाली उर्दू, संस्कृत लगायत १४ भन्दा बढी भाषाका कथा, जीवनी र संस्कृति सम्बन्धी ३/३ वटा पाठ्यसामग्री तयार पारिएका छन् । त्यसैगरी शिक्षक तालिम, सामग्री तथा १० वटा भाषामा आधारभूत पाठ्यसामग्री तयार भइसकेको छ । सरकारले सन् २००७ साल वि.सं २०६४ देखि बहुभाषिक शिक्षा नीति पारित गरी कार्यक्रमलाई कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०६३ पनि पारित भइ वि.स. २०७६ मा परिमार्जन पनि भइसकेको छ, भने त्यसैगरी साविक शिक्षा विभाग हाल शिक्षा तथा मानवस्रोत विकास केन्द्र, समाहित शिक्षा शाखा अर्न्तगत बहुभाषिक शिक्षा कार्यक्रम २०६३ सालदेखि २०६६ साल सम्म परीक्षणको रूपमा ६ वटा जिल्लाका ७ वटा विद्यालयमा ८ वटा मातृभाषामा सञ्चालन भइसकेको छ भने हाल सो-कार्यक्रम विस्तार भई २० वटा विद्यालयमा लागू भइसकेको छ । (अधिकारी २०६८, पृ. : ६५) ।

नेपालमा वि.सं. २०६२/०६३ को महत्वपूर्ण जनआन्दोलन र त्यसले ल्याएको राजनीतिक परिवर्तन पछि २०७२ साल असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी गरियो । संविधानमा रहेको मातृभाषा सम्बन्धी व्यवस्थाको बारेमा माथि नै चर्चा भइसकेको छ । संविधानमा स्पष्ट व्यवस्था भएअनुसार विद्यालय शिक्षाको सम्पूर्ण अधिकार स्थानीय तहलाई दिइएको छ । वि.सं. २०७४ सालमा सङ्घीयता कार्यान्वयनमा आएसँगै

देशभरी ७५३ स्थानीय तहको संरचना निर्माण भयो । त्यही ७५३ स्थानीय सरकारहरू मध्ये आठराई गाउँपालिका पनि एक हो । यो अध्ययनमा मूलत आठराई गाउँपालिकाभित्रका सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित विभिन्न समुदायको मातृभाषा पठनपाठनका विविध पक्षहरूको सूक्ष्म विश्लेषण गर्नु यस अध्ययनको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

अध्ययन विधि र प्रक्रिया

यो लेख विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित रहेको छ । विभिन्न पुस्तक तथा सन्दर्भ सामग्रीहरू सङ्कलन गरी तयार गरिएको यस लेखमा मातृभाषा शिक्षासँग सम्बन्धित विभिन्न सामग्रीहरूलाई उपयोग गरिएको छ । यसको साथै सम्बन्धित सरोकारवाला व्यक्तिहरूसँग छलफल तथा अर्न्तक्रिया पनि गरिएको छ । आठराई गाउँपालिकाको सन्दर्भमा विभिन्न समुदायका मातृभाषा पठनपाठनको अवस्था तथा समस्याहरू र समाधानका लागि भएका प्रयासहरूको चर्चा गर्दै मातृभाषा शिक्षा पठनपाठनलाई प्रभावकारी बनाउन गर्न सकिने कार्यहरूको उपायहरू सुभाएर निष्कर्ष निकालिएको छ ।

तथ्याङ्कीय विश्लेषण

तेह्रथुम जिल्लाको ६ वटा स्थानीय तहमध्ये आठराई गाउँपालिका क्षेत्रफलको आधारमा सबैभन्दा ठुलो स्थानीय तह हो । यसको जम्मा क्षेत्रफल १६७.०७वर्गकिलोमिटर रहेको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०६८ को तथ्याङ्क अनुसार आठराई गाउँपालिकामा कुल १८,१५६ जनसङ्ख्या रहेको छ । जसमध्ये लिम्बू ६,१४१ (३३.८२००), ब्राम्हण २,९५६ (१६.२८००), तामाङ २,०२९ (११.१८००), क्षेत्री १,८६४ (१०.२७००), विश्वकर्मा १,१४५ (६.३१ ००) गुरुङ ७०९ (३.९१००), परियार ६३६ (३.५००), मगर ६२४ (३.४४००), नेवार ४४४ (२.४५००), मिजार ३७४ (२.०६००),भुजेल २४४ (१.३४००), शेर्पा २४० (१.३२००), माझी १८० (०.९९ ००) राई १६० (०.८८००) खालिङ ७३ (०.४०००), खवास ७१ (०.३९००) र अन्य २६६ (१.४६००) रहेका छन् । (स्रोत :राष्ट्रिय जनगणना २०७८, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग)

राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार आठराई गाउँपालिकामा १७ जातजातिको बसोबास रहेको छ । तर गाउँपालिका भित्र सञ्चालित मातृभाषा शिक्षामा गुरुङ, मगर, तामाङ, संस्कृत र लिम्बू गरी ४ ओटा भाषामा मात्र पठनपाठन हुने गरेको छ । जसको विस्तृत विवरण तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. १

आठराई गाउँपालिकामा मातृभाषा पठनपाठन हुने विद्यालयको, शिक्षक र भाषा विषयको नाम

क्र.स.	विद्यालयको नाम	शिक्षकको नामथर	भाषा विषय
१	श्री राम संस्कृत मावि खेलपुर	सपना निरौला	संस्कृत
२	श्री मूलपानी आवि संक्रान्तिबजार	शान्ताकुमारी लिम्बू	लिम्बू
३	श्री सिंहदेवी आवि संक्रान्तिबजार	रामकुमारी लिम्बू	लिम्बू
४	श्री लिसिबुङ आवि संक्रान्तिबजार	रामकुमारी नेम्वाङ	लिम्बू
५	श्री महेन्द्र मावि खामलालुङ	साधना वनेम	लिम्बू

क्र.स.	विद्यालयको नाम	शिक्षकको नामथर	भाषा विषय
६	श्री कालिका आवि खाम्लालुङ	मनिषा फोम्बो	लिम्बू
७	श्री जलकन्या आवि खाम्लालुङ	इक्सा लिम्बू	लिम्बू
८	श्री सिंहवाहिनी आवि खाम्लालुङ	अञ्जना लिम्बू	लिम्बू
९	श्री सामथाङ आवि खाम्लालुङ	विन्द्रकला तामाङ	तामाङ
१०	श्री जनता आवि खाम्लालुङ	सुना थलङ	लिम्बू
११	श्री बुद्ध आवि खाम्लालुङ	निरु पाहिम	लिम्बू
१२	श्री जुरे आवि खाम्लालुङ	मञ्जु चोडवाङ लिम्बू	लिम्बू
१३	श्री सरस्वती मावि ह्वाकु	भुमिका चम्सु लिम्बू	लिम्बू
१४	श्री लक्ष्मी आवि ह्वाकु	चन्द्र ईडनाम	लिम्बु
१५	श्री जनता आवि ह्वाकु	चन्द्र प्रकाश गुरुङ	गुरुङ
१६	श्री हाडयाक्मा आवि ह्वाकु	रमेश लिम्बू	लिम्बू
१७	श्री महादेव आवि ह्वाकु	सुमन गुरुङ	गुरुङ
१८	श्री प्रणामी मावि इवा	लक्ष्मी लिम्बू	लिम्बू
१९	श्री रन्दल आवि इवा	आकृती इडनाम	लिम्बू
२०	श्री जनता आवि इवा	मिना इडनाम	लिम्बू
२१	केलिङ आवि इवा	सञ्जु इडनाम	लिम्बू
२२	श्री भानु आवि इवा	कविता पुलामी मगर	मगर
२३	श्री शिवधर आवि चुहानडाँडा	सपना तामाङ	तामाङ
२४	श्री सुर्योदय आवि चुहानडाँडा	एलिसा कन्दडवा	लिम्बू
२४	श्री हंसवाहिनी आवि चुहानडाँडा	गोमादेवी लिम्बू	लिम्बू
२५	श्री कालिका आवि चुहानडाँडा	धनबहादुर लिम्बू	लिम्बू
२६	श्री भगवती आवि चुहानडाँडा	गोविन्द कन्दडवा	लिम्बू
२७	श्री जलकन्या आवि चुहानडाँडा	जनुका तुम्बापो कन्दडवा	लिम्बू
२८	श्री बौद्ध प्रगति आवि चुहानडाँडा	सुरेन्द्र मोक्तान तामाङ	तामाङ
२९	श्री भगवती मावि थोक्लुङ	सविता लिम्बू कन्दडवा	लिम्बू
३०	श्री आधारभूत जनस्मृति आवि थोक्लुङ	सविना स्याङवा तामाङ	तामाङ
३१	श्री पञ्चकन्या आवि थोक्लुङ	सोनाम तामाङ	तामाङ
३२	श्री सरस्वती आवि थोक्लुङ	गोमादेवी तामाङ	तामाङ

स्रोत : आठराई गाउँपालिका, शिक्षा युवा तथा खेलकुद शाखा ।

माथिको तालिका अध्ययन गर्दा यस आठराई गाउँपालिकामा जम्मा ५९ वटा सामुदायिक विद्यालयहरू सञ्चालनमा रहेकोमा ३२ वटा विद्यालयमा मातृभाषा पढाउनको लागि शिक्षकको व्यवस्था गरिएको छ । त्यसमा ६ वटा विद्यालयमा तामाङ भाषा, १ वटा विद्यालयमा मगर भाषा, २ वटा विद्यालयमा गुरुङ भाषा, १ ओटा विद्यालयमा संस्कृत भाषा र २२ वटा विद्यालयमा लिम्बू मातृभाषा (आनिपान) पठनपाठनको लागि शिक्षकको व्यवस्था गरी पठनपाठनको व्यवस्था मिलाइएको छ ।

शिक्षण विधि र सिकाइ क्रियाकलाप

मातृभाषा सम्बन्धित समुदायको पहिचान हो । भाषा भित्र आफ्नो चिनारी, अस्थित्व, परम्परागत ज्ञान सिप, प्रविधि र मौलिक पहिचान प्रतिविम्बित हुन्छ । आधुनिक प्रविधि, अन्तरसांस्कृतिक सम्बन्ध, मिश्रित समाज, विश्वव्यापीकरण र शिक्षाको माध्यम अङ्ग्रेजी तथा नेपाली भाषा भएका कारण पछिल्लो युवा पुस्तामा मातृभाषाको प्रयोग कम हुँदै गइरहेको छ । धेरै मातृभाषाहरू लोप भइरहेका छन् । केही भाषाहरू लोपोन्मुख अवस्थामा रहेका छन् । मातृभाषाको लोप भएसँगै त्यो समुदायको सभ्यता र अस्तित्व सङ्कटमा पर्ने निश्चित छ । यस कुरालाई मध्यनजर गर्दै आठराई गाउँपालिकाले सामुदायिक विद्यालयमा मातृभाषा पठनपाठनका लागि शिक्षकको व्यवस्था गरी पठनपाठनको कार्य गर्नु सकारात्मक पक्ष हो ।

आठराई गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित मातृभाषा पठनपाठनको अवस्था प्रभावकारी नभएको पाइएको छ । कति विद्यालयले त मातृभाषा नै पठनपाठन नगरी अन्य विषयहरू पढाउन लगाउने गरेको अवस्था छ । खासगरी गुरुङ र मगर भाषा पठनपाठन नै हुने गरेको छैन । संस्कृत, लिम्बू र तामाङ भाषा भने पठनपाठन हुने गरेको छ । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूपले आधारभूत तह कक्षा १-८ सम्म मातृभाषा पठनपाठन गर्न सकिने व्यवस्था गरे पनि धेरैजसो विद्यालयले कक्षा १-३ सम्म बहुकक्षा शिक्षण पद्धतिबाट पठनपाठन गर्ने गरेका छन् । परम्परागत शिक्षण विधिको प्रयोगले कक्षा सिकाइ प्रभावकारी हुन सकेको छैन । समयमा नै पाठ्यपुस्तक तथा अन्य शैक्षिक र सन्दर्भ सामग्री उपलब्ध नहुनाले सामान्य आधारभूत ज्ञानको लागि मात्र मातृभाषा पठनपाठन भइरहेको अवस्था रहेका छन् । विद्यालय प्रशासन र अन्य सरोकारवालाहरूले यसतर्फ उल्लेख्य ध्यान नदिँदा मातृभाषा पठनपाठन औपचारिकतामा मात्र सीमित रहेको तथ्य जगजाहेर छ ।

मातृभाषा पठनपाठनका समस्याहरू

आठराई गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयमा सञ्चालित मातृभाषा पठनपाठनमा देखा परेका समस्याहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

- गाउँपालिकाले शिक्षक शिक्षा ऐन र नियमावलीमा मातृभाषा सम्बन्धमा स्पष्ट व्यवस्था गर्न नसक्नु,
- शिक्षक दरवन्दीको व्यवस्था गर्न नसक्नु र मातृभाषा पठनपाठन गर्ने शिक्षकहरूको पारिश्रमिक सेवा, सर्त र सुविधाहरू स्पष्ट नहुनु,
- समयमा नै पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तकको सहज उपलब्धता नहुनु,
- शैक्षिक सामग्री र अन्य सामग्रीहरूको उपलब्धता नहुनु,
- मातृभाषा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूका लागि तालिमको व्यवस्था नहुनु र स्पष्ट शैक्षिक योग्यता नतोकिनु,

- निश्चित कक्षा पढेपछि अन्त्य हुनु माथिल्लो कक्षासम्म पढाइहुने व्यवस्था नहुनु,
- विद्यालय प्रशासन तथा समुदाय अभिभावकहरूले चासो नदिनु,
- विद्यार्थीहरूले मातृभाषा पढ्न ध्यान नदिनु,
- विद्यार्थीहरूमा मातृभाषा प्रतिको मोह घट्नु,

समस्या समाधानका लागि भएका प्रयास तथा सुभावहरू

आठराई गाउँपालिकाले मातृभाषा पठनपाठनका लागि गरेका प्रयास तथा सुभावहरू निम्नानुसार रहेका छन् ।

- मातृभाषा सञ्चालनमा रहेका विद्यालयमा शिक्षकको व्यवस्था गरी पारिश्रमिकमा वृद्धि गरेको,
- नियमित अनुगमन तथा सुपरीवेक्षण गरेको साथै विद्यालय संरचनामा ल्याउन सफल भएको,
- मातृभाषा अध्यापन गर्ने शिक्षकहरूको लागि गाउँसभाबाट नीतिगत निर्णयहरू पारित गरेको,
- शिक्षक तालिमको व्यवस्था गरी आवश्यक पाठ्यसामग्रीको सहज उपलब्धता हुने वातावरणको सुनिश्चितता हुनु पर्दछ,
- गाउँपालिकाभित्रका अन्य विद्यालयमा पनि मातृभाषा शिक्षा पठनपाठन विस्तार गराउनु पर्दछ
- प्रभावकारी शिक्षणका लागि आवश्यक पाठ्यसामग्री सूचना प्रविधिमा आधारित बनाउनु पर्दछ,
- शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्था गर्नुपर्दछ साथै नियमित अनुगमन र सुपरीवेक्षणलाई प्रभावकारी बनाउनु पर्दछ,
- मातृभाषा कक्षाको स्तरवृद्धि गरी माथिल्लो तहसम्म पढाइ हुने वातावरण सुनिश्चित गरिनु पर्दछ,
- समुदाय तथा अभिभावकहरूलाई सचेत गराउने विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नु पर्दछ

निष्कर्ष

हाम्रो देश नेपाल बहुभाषिक मुलुक हो । सबैभन्दा पछिल्लो जनगणना २०७८ ले नेपालमा १२४ मातृभाषाहरू बोलिँदै आएको तथ्य प्रस्तुत गरेको छ । नेपालमा राष्ट्रिय भाषा नीति सुभाव आयोगको प्रतिवेदन २०५० सालदेखि सुरु गरिएको थियो र २०५४ सालदेखि विभिन्न मातृभाषाहरूको पाठ्यक्रम नै निर्माण गरेर मातृभाषामा पठनपाठन सुरु गरिएको थियो । राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६ ले व्यवस्था गरेअनुसार आधारभूत तह कक्षा १-८ मा ४ पाठ्यघण्टा र वार्षिक १२८ कार्यघण्टाको स्थानीय विषय वा मातृभाषा पठनपाठन गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ । यसको साथै वि.स. २०७२ सालमा जारी गरिएको नेपालको संविधान, शिक्षा ऐन, नियमावली, स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन, विभिन्न आयोगको प्रतिवेदन, नीति, कानून, निर्देशिका र विभिन्न गैरसरकारी र सरकारी सङ्घसंस्थाले पनि मातृभाषामा शिक्षा सम्बन्धमा विभिन्न व्यवस्था गरेको छ । हालसम्म नेपाल विभिन्न २४ वटा मातृभाषाका पाठ्यक्रम तथा पाठ्यपुस्तक तयार गरी ५०० भन्दा बढी विद्यालयमा पठनपाठन कार्यहरू सञ्चालन भइरहेका छन् ।

नेपालमा वि.स. २०७४ सालमा सङ्घीयता कार्यान्वयनमा आएसँगै देशभर ७५३ स्थानीय तहहरू निर्माण भए । ७५३ स्थानीय तहमध्ये आठराई गाउँपालिका पनि एक हो । आठराई गाउँपालिका स्थापना हुनुभन्दा अगाडि नै यस क्षेत्रका विद्यालयहरूमा मातृभाषा पठनपाठन कार्य सञ्चालन भइरहेको थियो । यसको

व्यवस्थापन र सञ्चालन तत्कालीन जिल्ला शिक्षा कार्यालय र स्थानीय तहहरूले गरिरहेका थिए । स्थानीय सरकारको निर्माण भएपछि मातृभाषा शिक्षामा सुधार आएको छ । आठराई गाउँपालिकामा लिम्बू, तामाङ, मगर, गुरुङ र संस्कृत गरी जम्मा ५ ओटा मातृभाषाका विषयहरू सामुदायिक विद्यालयहरूमा पठनपाठन भइरहेका छन् । भाषा शिक्षकको दरबन्दी कायम गरी सेवासुविधामा पनि वृद्धि गरिएको छ । पाठ्यक्रम, पाठ्यपुस्तक, पाठ्यसामग्री र अन्य शैक्षिक सामग्रीहरू निर्माण गरी समयमानै विद्यालयमा पठाउने कार्य सुरु गरिएको छ । मातृभाषा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको क्षमता अभिवृद्धि गराउन तालिम सेमिनारहरू सञ्चालन गर्न गाउँपालिका शिक्षा युवा तथा खेलकुद शाखाले गृहकार्य गरिरहेको छ । यति हँदाहुँदै पनि मातृभाषा शिक्षाको गुणस्तर अत्यन्तै न्यून रहेको छ । सिकाइ उपलब्धि सहज रूपमा हासिल गर्न सकिएको छैन । मातृभाषा शिक्षा केवल औपचारिकता पूरा गर्ने किसिमको मात्र छ । मातृभाषा शिक्षाको गुणस्तर सुधार गर्न सम्बन्धित सरोकारवालाहरू सबै जिम्मेवार हुनु आवश्यक देखिन्छ । स्पष्ट नीति निर्माण गरी सम्बन्धित निकायबाट प्रभावकारी अनुगमन र नियमन गर्न सके आठराईमा मातृभाषा शिक्षाको प्रभावकारिता वृद्धि गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

- अधिकारी, बालकृष्ण (२०६८), *शिक्षामा विविधताको लागि पाठ्यक्रम*, सनलाइट पब्लिकेशन ।
- आचार्य,शर्बराज (२०६९), प्राथमिक विद्यालयका नेपाली इतर मातृभाषी विद्यार्थीको नेपाली भाषा सिकाइ उलब्धिको अध्ययन, *शिक्षा*, २८ (१) ११९-१३४ ।
- आचार्य, सुशन र अन्य (सन २००९), *नेपालमा बहुभाषिक शिक्षाका नीति तथा रणनीतिहरूको पुनरावलोकन*, शिक्षा विभाग ।
- कानुन किताब व्यवस्था समिति (वि.सं. २०७२), *नेपालको संविधान –२०७२*, कानुन किताब व्यवस्था समिति ।
- खनाल, पेशल (२०६०), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, सनलाइट पब्लिकेशन ।
- पाठ्यक्रम विकास केन्द्र (२०७६), *राष्ट्रिय पाठ्यक्रम प्रारूप २०७६*, पाठ्यक्रम विकास केन्द्र ।
- भाषा आयोग, (२०७६), *भाषा आयोगको वार्षिक प्रतिवेदन, (तेस्रो): भाषा आयोग* ।
- रिमाल, डिल्लीराम (प्रतिवेदक) (२०७५), *शिक्षामा मातृभाषाको प्रयोग सम्बन्धी एकिकृत अध्ययन प्रतिवेदन, लालभाडी गाउँपालिका कञ्चनपुर, रानाथारूभाषा, प्रकाशक, भाषा आयोग* ।
- उच्चस्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन (२०७५) : नेपाल सरकार, उच्चस्तरीय शिक्षा आयोग, उच्चस्तरीय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन* ।
- भाषा विकासकेन्द्र नेपाल (२०६७), *बहुभाषिक शिक्षा किन आवश्यक छ ?*, नेपालमा बहुभाषिक शिक्षा । आठराई गाउँपालिका (२०८१), *शिक्षा युवा तथा खेलकुद शाखा*, आठराई गाउँपालिका सक्रान्तिबजार, तेह्रथुम ।
- केन्द्रिय तथ्याङ्क विभाग (२०७८), *राष्ट्रिय जनगणनाको प्रतिवेदन*, केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग ।
- Best, J. W. & Khan James, V. (2009). *Research in education* (Tenth edition). PHI Learning Privet Limited.
- Swayam P. (2012). *A guideling for thesis writingin maters degree in education*. Central Department of Education, Kirtipur.

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 10, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,
तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

आठराई गाउँपालिका भित्रका जातीय संस्कृति

धर्मराज गौतम*

सार

नेपाल बहुभाषी, बहुजाति र बहुसंस्कृतिको साभ्ना फूलबारी हो । सबै जातजातिले आआफ्नो भाषा र संस्कार मान्ने छुट नेपालको कानुनले स्पष्ट किटान गरेको छ । तेह्रथुमका दुई नगरपालिका र चार गाउँपालिकामध्ये आठराई गाउँपालिका पनि एक हो । लिम्बू जातिको बाहुल्य रहेको आठराई गाउँपालिकामा अन्य जातिका मानिसको पनि बसोबास रहेको छ । यस लेखमा आठराई गाउँपालिकाभित्र बसोबास गर्ने मुख्य जातिका प्रमुख संस्कृतिको चिनारी गराउने प्रयास गरिएको छ । यस लेखमार्फत् हाम्रा पितापुर्खाहरूले प्रचलनमा ल्याएका संस्कारहरूमध्ये आठराई गाउँपालिकामा के कस्ता संस्कार र संस्कृति जीवित छन् ? ती संस्कृति कुन कुन जातिले कसरी अनुसरण गरेका छन् ? यसलाई संरक्षण गर्न के गर्नुपर्दछ ? जस्ता समस्यामा केन्द्रीत रही प्रस्तुत आलेखमा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिलाई सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत बनाइएको छ । आठराईका लोकसाहित्य र संस्कृतिका जानिफकार व्यक्तिहरूसँग प्रत्यक्ष भेट गरी तथ्य सामग्री सङ्कलन गर्नुका साथै पुस्तकालयीय अध्ययनलाई पनि सामग्री सङ्कलनको आधार बनाइएको छ । आठराई गाउँपालिकाका भित्रका विभिन्न जातजातिका प्राचीन संस्कृति पनि पाश्चात्य संस्कृतिको प्रभाव अनि हालका युवा युवतीहरूको अङ्ग्रेजी वा अन्य भाषामा अध्ययन गर्नुपर्ने बाध्यताका कारण यहाँको आफ्नो संस्कृति लोप हुने अवस्थामा रहेको छ । हाम्रा संस्कृति हाम्रा सम्पत्ति भएका कारणले यी संस्कृति जोगाउन स्थानीय पाठ्यक्रममा यी संस्कार संस्कृतिसँग सम्बन्धित पाठ्यविषयलाई सैद्धान्तिक र व्यवहारिक (प्रयोगात्मक) अनिवार्य बनाउन आवश्यक देखिन्छ ।

शब्द कुञ्जी : लोपोन्मुख, बाहुल्याता, संस्कार, हृद्यस्पर्शी, समुदाय

१. विषय परिचय

नेपाल राज्यका ७ प्रदेशहरूमध्ये कोशी प्रदेशमा अवस्थित १४ जिल्लामध्ये तेह्रथुम पनि एक हो । ६७९ वर्ग किमी. क्षेत्रफल रहेको यस जिल्लाको कूल जनसङ्ख्या ८८७३१ -केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग

* शिक्षण सहायक, तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई ६, तेह्रथुम, gautamdharm09@gmail.com

२०७८) रहेको छ । विभिन्न जातजातिको बसोबास रहेको यस जिल्लामा दुई नगरपालिका -म्याङलुङ र लालीगुरास) तथा चार गाउँपालिका, आठराई, फेदाप, मेन्छेयायम र छथर रहेका छन् ।

भौगोलिक दृष्टिले मध्यपहाडमा अवस्थित तेह्रथुम जिल्लाका चारओटा गाउँपालिकामध्ये आठराई गाउँपालिका पनि एक हो । १६७.०७ वर्ग किलोमिटरमा फैलिएको आठराई गाउँपालिका पूर्वमा तमोर नदी, पश्चिममा कोयाखोला, उत्तरमा ताप्लेजुङको आठराई त्रिवेणी गाउँपालिका र दक्षिणमा तमोर नदीको चौघेरामा अवस्थित छ । समुद्र सतहबाट ३४५ मिटरदेखि ३९९८ मिटरसम्मको उचाइमा रहेको यस गाउँपालिकाको कार्यालय संक्रान्तिबजार समुद्र सतहबाट करिब १८६७ मि. उचाइमा अवस्थित छ । यो क्षेत्र ८७°२५ डिग्रीदेखि ८७°४०° पूर्वी देशान्तर र २६ २६ डिग्री अक्षांशभित्र पर्दछ । यस क्षेत्रको तापक्रम न्यूनतम १५ डिग्री सेन्टिग्रेडदेखि अधिकतम २८ डिग्री सेन्टिग्रेडसम्म रहेको छ भने अधिकतम वर्षा १२५१ मि.मि. रहेको छ । आठराई गाउँपालिकाभित्र हाल साविकका ह्वाकु, खाम्लालुङ थोक्लुङ, संक्रान्तिबजार, चुहानडाँडा, छातेढुङ्गा र इवा गा.वि.सं.हरू गाभिएका छन् । आठराई गाउँपालिकाका ७ ओटा वडा र फेदाप गाउँपालिकाका दुई ओटा वडा इसिवु र सम्दु गरी ९ ओटा साविक गा.वि.सं.हरूलाई सेवा दिने गरी इलाका प्रशासन कार्यालय खोलिएको र यसको केन्द्र संक्रान्तिबजार रहेको छ । विभिन्न जातजातिको बसोबास रहेको यस आठराई गाउँपालिकाको कुल जनसङ्ख्या १८१५६ महिला ९२०० र पुरुष ८९५६(केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०७८) रहेको छ । आठराई गाउँपालिकाभित्र ब्राह्मण, क्षेत्री, लिम्बू, राई, दमाई, कामी, भुजेल, खवास, गुरुङ् माभी, शेर्पा, याख्या नेवार, मगर, तामाङ् आदि जातजातिको बसोबास रहेको छ । यस गाउँपालिकामा जनसङ्ख्याका हिसावले सबैभन्दा बढी जनसङ्ख्या भएको जाति लिम्बू हो । जसको जनसङ्ख्या आठराई गाउँपालिकामा ६८०६ रहेको छ भने सबैभन्दा कम जनसङ्ख्या भएको जात सन्यासी, दशनामी हो जसको सङ्ख्या जम्मा ८० मात्र रहेको छ ।

यसका अतिरिक्त यस गाउँपालिकामा बस्ने जातजातिको सङ्ख्या हेर्दा क्षेत्री २३४७, ब्राह्मण (पहाडी) ६२८, तामाङ् २४१५, नेवार ५०३, कामी १४३०, राई ४३०, गुरुङ् ७०७ धामी ढोले ७९४, सार्की ३८८ शेर्पा २०२ जना, घर्ती भुजेल ३०९ जना, खवास ३१ जना, माभी १७७ जना, याख्या ९० जना, अन्य ६० रहेका छन् (केन्द्रीय तथ्याङ्क विभाग, २०६८) । यसरी विविध जातजातिको बासस्थान रहेको आठराई गाउँपालिकामा बस्ने हरेक जात जातिको आ-आफ्नै संस्कृति रहेको पाइन्छ । धार्मिक दृष्टिबाट हेर्दा हिन्दू, बौद्ध र किराँत धर्म मान्ने व्यक्तिहरूको बसोबास रहेको देखिन्छ । आठराई गाउँपालिका भित्र बसोबास गर्ने अल्पसङ्ख्यक जातिका संस्कृतिहरूभविष्यमा क्रमशः घट्दै र लोप हुदै जान सक्ने संभावना भएकाले त्यस्ता लोपोन्मुख संस्कृतिका विषयमा अन्वेषण हुनु वाञ्छनीय देखिन्छ । यसै सन्दर्भमा आठराई गाउँपालिका भित्रका विभिन्न जातजातिका प्राचीन संस्कृति पनि पाश्चात्य संस्कृतिको प्रभाव अनि हालका युवायुवतीहरूको अङ्ग्रेजी वा अन्य भाषामा अध्ययन गर्नुपर्ने बाध्यताका कारण यहाँको आफ्नो संस्कृति लोप हुने अवस्थामा रहेको छ । यस सन्दर्भमा आठराई गाउँपालिका क्षेत्रभित्रका विविध संस्कृतिहरूको वास्तविक स्वरूपलाई चिनाउने उद्देश्यले प्रस्तुत लेख आएको हुनाले यसको महत्व अवश्य रहेको छ । एकातिर नेपालका विभिन्न लोक संस्कृतिहरूको अध्ययन अध्यापनका सन्दर्भमा प्रस्तुत अनुसन्धान कार्यबाट लोपोन्मुख संस्कृतिको अध्ययन सामाग्री तयार हुन सक्ने देखिन्छ भने अर्कोतिर नेपालको पूर्वी भु-भागमा मात्र बसोबास रहेको राई, लिम्बू जातिको साँस्कृतिक चिनारी र पूर्वी नेपालमा मात्र प्रचलित ब्राह्मण, क्षेत्री महिलाहरूको संगिनीको साँस्कृतिक परिचय दिइएको हुनाले यस विषयको अध्येतालाई थप

जानकारी दिने सामग्री बन्ने हुनाले यसको महत्व र औचित्य रहेको छ । यस लेख मार्फत् पूर्वी नेपालको तेहथुम जिल्ला भित्रको आठराई गाउँपालिकाको भौगोलिक अवस्था कस्तो छ ? यस गाउँपालिकाभित्र के कस्ता जातजातिको बसोबास रहेको छ र उनीहरूको संस्कृति कस्तो छ ? विभिन्न जात जातिको संस्कृतिको ऐतिहासिक पृष्ठभूमि के कस्तो छ आदि प्रश्नहरूको समाधान प्राप्त गर्ने दिशातिर नै प्रस्तुत विषय शीर्षकले सङ्केत गर्न खोजेको छ । इसका साथै आठराई गाउँपालिका क्षेत्र भित्रका विभिन्न जातजातिको संस्कृतिका बारेमा ऐतिहासिक पृष्ठभूमि, साङ्गीतिक एवम् साँस्कृतिक पक्षका साथै यसका सकारात्मक पक्षका बारेमा प्रकाश पार्नु नै यस लेखको मुख्य उद्देश्य रहेको छ ।

२. अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेखमा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिलाई सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत बनाइएको छ । आठराईका लोकसाहित्य र संस्कृतिका जानिफकार व्यक्तिहरूसँग प्रतक्ष्य भेट गरी तथ्य सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका साथै पुस्तकालयीय अध्ययनलाई पनि सामग्री सङ्कलनको आधार बनाइएको छ । सैद्धान्तिक र प्रायोगिक ढाँचाबाट सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने पद्धति अङ्गालिएको छ ।

३. व्याख्या विश्लेषण

३.१ आठराई गाउँपालिकाभित्रका जातीय संस्कृति

आठराई गाउँपालिकाभित्र विभिन्न जातजातिको बसोबास रहेको छ । यहाँका विभिन्न मानिसहरूले जात अनुसार आ -आफ्नो संस्कृतिलाई बचाइराख्न सक्षम देखिन्छ । मुख्य रूपमा लिम्बूहरूको बाहुल्यता रहेको भए तापनि अन्य जातिपनि उत्तिकै मात्रामा रहेका हुनाले विभिन्न जातजातिको साँस्कृतिक महत्वलाई उठाउने जमर्को गरेको छु । यस लेखमा ब्राह्मण क्षेत्रीको बालुन र सङ्गिनी, लिम्बूको धाननाच र च्याब्रुडनाच, राई जातिको चण्डीनाच, शेर्पा, मगर, गुरुङ र तामाङको ल्होसार पर्वको बारेमा सामान्य चर्चा गर्दै निष्कर्षमा पुग्ने प्रयास गरिएको छ ।

(३.१.१) ब्राह्मण क्षेत्रीको संस्कृति: (बालुन र सङ्गिनी)

- **बालुन** : नेपाली बृहत शब्दकोशले विशेष धार्मिक पर्व आदिमा एक जनाले भट्याउने र सामूहिक रूपमा अरूले स्वर मिलाउँदै गाइने राम कृष्ण आदिको चरित्र गाथालाई बालुन भनेर चिनाएको छ । (प्रज्ञा शब्दकोश, २०७८) बालुन शब्द बालबाट बनेको मानिन्छ । जसको सम्बन्ध बालकसँग रहेको हुने गर्दछ । बालुन गीत, नृत्य ब्राह्मण समुदायमा प्रचलित छ । आठराई गाउँपालिकाभित्रका ब्राह्मण समुदायमा विशेष गरी घरमा कुनै धार्मिक र संस्कारगत कार्य पूरा गरेपछि रातको समयमा बालुन गीत गाएर बालुन नाच्ने परम्परा पहिले व्यापक रूपमा रहे तापनि हाल लोपोन्मुख अवस्थामा कहाँ कतै मात्र देख्न पाइन्छ । विशेषगरी बालुन गीतमा कृष्ण या रामले अवतार लिएको कथात्मक गीत गाइन्छ । बालुन सुरु गर्दा सर्वप्रथम मङ्गलाचरण गाइ गुरु प्रार्थना गरिन्छ । त्यसपछि गुरुबाउले धुपसहित सीतारामको आराधना गर्न बालुनेहरूका निधारमा टीका लगाइदिन्छन् । हातमा खैँजडी, मजुरा र लोककाव्य लिई पिँडीको एक कुनामा भजिनिया मण्डली बसेको हुन्छ । बालुन खेल्न आठ आठ जनाको डपफा बनाइन्छ । खेलाडीहरू सफेद दौरा सुरुवाल र

पटुका बाँधी, शिरमा फेटा गुथी आँगनमा जम्मा हुन्छन् । बालुनका लागि आँगन नै मञ्च बन्छ । (पौड्याल, २०६७ पृ.७३) यस गीतमा नर्तक एकापट्टि र नर्तकी आमुन्ने सामुन्ने भएर सिधा रेखामा उभिन्छन् र सिधा रेखामा नै अधिपछि गर्दै गाउँदै नाच्दै गर्दछन् । हास्य कलाकार समेत राखी नाचिने बालन नृत्यमा नर्तकी र नर्तकले हातमा फूल लिने गर्दछन् । गायकहरूले लामो लेग्रो तानेर मन्द चालले गाउँछन् । यो नृत्य, ४, १६, ३२, ६४, १२८ पाइलेसम्म हुन्छ । नर्तकहरू चारैतिर घुमेर नाच्दा एक पाइला सार्दै भुँइलाई ढोग्दै अगाडि सदै नमस्कार गर्दै पछाडि हट्दै नाच्छन् । गिताङ्गहरूले गीत गाइरहेका हुन्छन् । यसमा विशेषतः देवताको भजन नै मुख्य हुन्छ (पौड्याल, २०६७ पृ. ७३) । बालन गीतमा एकजना भट्याउने र अरू त्यसैलाई सामूहिक रूपमा स्वर मिलाउँदै गाउँने गर्दछन् । बालन नृत्यमा मुख्य पात्र, खलनायक करतली, चाँप, बाँसुरी र हारमोनियम जस्ता बाजाहरूबजाउने परम्परा पाइन्छ । आज आएर यसमा पनि यदाकदा मादल र अन्य बाद्यवादन पनि बजाउन लागिएको देखिन्छ । बालनका लागि कुनै औपचारिक रङ्गमञ्च नहुने भएकाले घरआँगनमा नै नृत्य गर्ने परम्परा पाइन्छ । बालुनको मुख्य उद्देश्य धार्मिक आस्था जगाउनुका साथै नैतिक चरित्रको निर्माण गर्नु हो ।

- **सङ्गिनी** : सङ्गी शब्दमा इनी प्रत्यय लागेर सङ्गिनी शब्दको निर्माण भएको छ । जसको शाब्दिक अर्थ स्त्री साथी या मित भन्ने हुन्छ । यस अर्थमा सङ्गी साथी मिली लयात्मक भाकामा गाउँदै हाँसो र आँसु पोख्ने लोक साहित्यको एउटा लय विशेष नै हो सङ्गिनी नृत्य । पूर्वी नेपालको क्षेत्री, ब्राह्मण समुदायमा प्रचलित एक प्रकारको नृत्य हो । सङ्गिनी गीत विशेष गरी विभिन्न पर्व, उत्सव र चाडवाडका अवसरमा गाइने र नाच्ने गरिन्छ । “ लामो लेग्रो तानेर मधुर र कारुणिक लयमा मार्मिक एवम् हृदयस्पर्शी ढङ्गले यसलाई अलापिन्छ । उसमा चेलीबेटीहरूको सरल सहज र दर्दमय मार्मिक भावनाको उद्गार व्यक्त हुन्छ । यो खास गरी महिलावर्गमा प्रचलित छ र थेगोको प्रयोगले स्वर चढाउन र प्रभावकारी पङ्तीमा जोड दिई (दोहोऱ्याई) रस अनुसार वीर, करुण र शान्त रूपमा सङ्गिनी जब अलापिन्छ तब कठोर हृदयलाई पनि पगाल्न र धुरुधुरु स्वाउन सक्छ । ”(पौड्याल, २०६७, पृ २८) विशेष गरी ढिकी जाँतो मेलापात र चाडपर्व या उत्सवका अवसरमा यो गीत गाउने चलन पाइन्छ । रामायण, महाभारत लगायतका गाथा अनि आफ्नै जीवन भोगाइका अनुभवलाई गाथामा रूपान्तरण गरी सामूहिक रूपमा सङ्गिनी गाइन्छ र नाचिन्छ । सङ्गिनीका लागि बेग्लै बाद्ययन्त्र र वेशभूषाको आवश्यकता नपरे पनि नेपाली महिलाको मौलिक पहिचान साडी, चोलो, पछ्यौरा लगाउनु पर्दछ । खास गरी सङ्गिनी विबाहित नारीहरूले बढी गाउने र नाच्ने गर्दछन् अनि उनीहरूले सङ्गिनी गीत मार्फत छोरीबाट बुहारी हुनुका पीडा, जन्मघर छोडेर पराईघरमा आउँदाका पीडा, सासु ससुराको दवाबको पीडा, माइत जान नपाएका पीडालाई गाथा बनाएर सङ्गिनी गाउने गर्दछन् । यसका साथै तीजको अवसरमा महिलाहरूले आफ्नो पतिको दीर्घायुको कामना गर्दै अनेक प्रकारका गरगहना र रातो रङ्गको पहिरनमा सजिएर शिव पार्वतीको स्तुति गर्दै सङ्गिनी गीत, नृत्य नाच्ने गाउँने गर्दछन् । सङ्गिनी गाउन, नाच्न बेग्लै पहिरनको आवश्यकता हुँदैन भनेतापनि महिलाहरूले सट वा पेन्ट वा कुर्ता सुरुवाल लगाएर सङ्गिनी

नाचन मनपराउँदैनन् । परम्परागत साडी चोलो नै लगाउँनपर्छ भन्ने धारणा बसेको कारणले सो पहिरनमा नै सङ्गिनी गाउँछन्, नाँच्छन् ।

३.२. लिम्बू संस्कृति (धाननाच र च्याब्रुडनाच)

- **धाननाच** : नेपाल विविध जातजाति र भाषाभाषीहरूको साथसाथै साँस्कृतिक विविधता युक्त देश हो । नेपालका सयौं जनजाति र भाषाभाषीहरूमध्ये लिम्बू जाति पनि एक हो । नेपालको पूर्वी भु-भागमा बसोबास गर्ने लिम्बू जातिको बसोबास आठराई गाउँपालिकामा पनि रहेको छ । लिम्बू संस्कृतिमा धाननाच, च्याब्रुङ नाच, हाक्पारे, ख्याली जस्ता विविध लोकभाकाका गीत र नाचहरूको विविधता पाइन्छ । यिनीहरूमध्ये उधौली, उभौलीजस्ता चाड पर्व अनि मेलापात, हाटबजार र वैवाहिक कार्यक्रमहरूमा धाननाचको प्रचलन व्यापक रूपमा भएको पाइन्छ । लिम्बू जातिका विविध संस्कृतिमध्ये धाननाच पनि एक हो । लिम्बू भाषामा यसलाई याःराक्मा वा याःलाक्मा भनिन्छ जसको अर्थ भनेको नाच वा नाँचु हो । सृष्टिको सुरुवाती अवस्थामा धान पाक्दा दाइ गर्ने प्रचलन थिएन । दाउनी गर्दा पुरुष र महिलाहरू मिलेर धान पराल माड्ने जुन चलन छ । त्यसलाई धाननाच वा याःलाक्मा भन्दछन् । सुरुमा धानबाली जोगाउने उपाय स्वरूप निर्माण भएको धाननाच कलान्तरमा लिम्बू लोक जीवनको अभिन्न अङ्गका रूपमा विकसित भयो । “यसको सुरुवातको सम्बन्धमा प्राप्त एक किम्बदन्ती अनुसार अघि लिम्बूहरूले खेती गर्न जानेका रहेनछन् । पछि तिनले चराबाट अन्नको बिउ पाए भने खेती गर्न पनि तिनीहरूबाटै सिकेछन् । यसबापत तिनले चराहरूलाई अन्नबाली खाँदा धपाउन नपाउने सर्त राखेका रहेछन् । सर्तअनुसार चराले दिएको अन्नको बिउबाट खेती गरी अन्नबाली लटरम्म फलेछ तर चराहरू आएर सबै अन्न खान लागेछन् तसर्थ चरालाई धपाउन नपाउने हुनाले तिनीहरू धानखेतमा गएर नाचगान गरी बसेछन् । यसरी चराहरूबाट अन्नबाली पनि जोगिएछ भनिएको पाइन्छ । (पराजुली, २०६३ पृः १४५) । यसैबाट सुरुवात भएको धाननाच आज पनि उत्तिकै मात्रामा प्रचलनमा रहेको पाइन्छ ।

सभ्यता र संस्कृतिको विकास सँगसँगै धाननाच लिम्बू युवायुवतीहरूको माया अभिव्यक्ति गर्ने, पिरती गाँस्ने माध्यमका रूपमा विकसित भयो । मानव विकासको चरणमा सिर्जित नैतिकता र आदर्श जस्ता पक्षका कारण लिम्बू पूर्वजहरूले यसलाई पवित्र साँस्कृतिको रूपमा विकास गर्दै रगत नाता नपर्ने युवायुवतीलेमात्र धान नाँच्ने परम्परा स्थापित गरे । एक केटा र एक केटीका दरले लहरै हात समातेर उभिने र गीत गाउँदै यो नाँच नाच्ने गरिन्छ । धान नाँचको मङ्गलाचरणमा “हामी नाचन थालेका छौं, तसर्थ हाम्रा माइती मावली, र आफन्तहरू यहाँबाट हटिदिनुहोला भन्ने आशयको गीत गाएर सुरु गरिन्छ । धान नाचमार्फत युवायुवती बीच प्रेम प्रस्ताव गरिने अनि प्रेम अङ्कुरण हुने अवसर पाएका खण्डमा वैवाहिक जीवनमा बाधिने हुनाले धान नाचलाई लिम्बू समुदायको मूलबाटो वा माध्यमका रूपमा धान नाँचलाई लिन सकिन्छ ।

धाननाँच विशेषत : विभिन्न मेला, बजार, चाडवाड, विवाहको अवसरमा आपसी सरसल्लाहअनुसार जुनसुकै ठाउँमा नाच्ने र गाउने गरिन्छ । धान नाच सुरु हुनुभन्दा अगाडि साइनो सम्बन्ध केलाउने र पुस्तादेखि सम्बन्ध नलाग्ने भए मात्र धान नाच्ने गर्दछन् । कथम कदाचित सम्बन्ध लाग्ने व्यक्तिसँग धान नाचिएमा थाहा पाए लगतै एक अर्काले शिर उठाउने कार्य गरिन्छ । यसरी शिर उठाउँदा रक्सीको बोतल राखेर एक आपसमा ढोगेर माफी माग्छन् । (शेर्मा २०५६,) धान

नाच्ने तरिका ठाउँ र भूगोल अनुसार फरक फरक पाइन्छ । मूलतः धान नाचमा अपनाइने ढाँचा वा तरिका या शैलीका आधारमा तीन प्रकारका छन् :-

१. कुप्रिङ्गे, २. पेरेम्बे, ३. ताम्राङ्गे

१. कुप्रिङ्गे

सम्पूर्ण सहभागी युवायुवतीहरूले एकपछि अर्को क्रममा गोलाकार भइ कदम मिलाएर घूमिघूमि नाच्ने प्रकृत्यालाई कुप्रिङ्गे भनिन्छ । कुप्रिङ्गे नाँच धेरै जना सहभागी हुनु आवश्यक हुन्छ ठाउँ अनुसार फरक फरक रूपमा उच्चारण हुने यो शब्दलाई आठराई तिरका लिम्बूभाषीहरूले कबःरीड नाँच पनि भन्ने गर्दछन् ।

२. पेरेम्बे

पेरेम्बे नाच धेरै सरल, सजिलो, सानो, साँघुरो ठाउँमा पनि नाच्न सकिन्छ । पेरेम्बे नाचमा एक कदम अघि बढेर फर्किने र फेरी एक कदम अघि गर्दै रीतले दूईतिर फर्केर नाँचिन्छ । यो नाँच धेरै चल्तीमा छ किनकी थोरै व्यक्तिहरूबाट यो नाच्न सकिन्छ । पेरेम्बे नाच पनि ठाउँअनुसार फरक फरक तरिकाले नाँचेको पाइन्छ । यो शब्दलाई आठराईतिरका लिम्बूभाषीहरूले पेरेम नाच पनि भन्ने गर्दछन् ।

३. ताम्राङ्गे

छड्के छड्के नाच्दै अन्त्यमा खुट्टा उचाल्दै उही ठाउँमा आइपुगी पुनः खुट्टा उचाली नाचिने नाचलाई ताम्राङ्गे भनिन्छ । यो नाच अलिक कठिन भएकाले आठराईमा त्यति लोकप्रिय छैन । धाननाच पालामको श्लोक संरचनाका सम्बन्धमा सेसेमी सेनाल्बोले उनको पुस्तिका इडजुममा भनेका छन् दूई पाउको अठार अक्षर हुन्छ भने दोश्रो पाउ पनि नौ अक्षरको हुन्छ । दुई पाउको अठार अक्षर हुन्छ भने दुई पाउको एक श्लोक बन्छ । प्रत्येक पाउको अनुप्रास मिलेको हुनुपर्दछ । पालामको पहिलो पाउलाई फेम्वा र दोस्रो पाउलाई कफेःक्वा भनिन्छ । दवै श्लोकलाई काफुङ्गफेःक्वा भनिन्छ ।

च्याब्रुङनाच

विशेष गरी अरुण पूर्वका लिम्बूहरूमा प्रचलित च्याब्रुङ नाचलाई केलाङ्ग पनि भनिन्छ । यस नृत्यको सुरुवातका बारेमा लिम्बू समुदायमा एक किम्बदन्ती पाइन्छ, जुन किम्बदन्ती अनुसार अघि एकपटक सोधेङ्गेन लेप्पुहाङ्ग नामका एक जना व्यक्तिको बाजाइतेन्दु भ्याङनामक छोराले उमेर पुगेपछि विवाहवारी गरेर बुवाआमाबाट छुट्टिएछ र श्रीमतीसँग नयाँ घरमा बस्न लागेछ । तर त्यसको घरको काठ एकवर्ष पनि नवित्तै धमिराले खानाले र पुनः काठ फेर्दा पनि त्यो क्रम दोहोरिने हुँदा त्यसले दिक्क भएर त्यसका बारेमा गाउँको एक जना बूढा मानिसलाई सोधेछ । ती बूढा मानिसले पनि यिनलाई नामसानिसा कहाँ गएर हाङ्सी र साङ्सी नामको काठबाट च्याब्रुङ बनाउन लगाउने तथा त्यसलाई घरमा ल्याई हाक्पारे गीत गाउँदै बजाएछन् र धमिराले पनि त्यसै गरेछ र त्यसको घरमा पनि धमिराले खान छाडेछ (पराजुली, २०६३, पृः १११) तसर्थ

लिम्बूहरूले नयाँ घर बनाउँदा तथा अन्य धार्मिक र माङ्गलिक अवसरमा च्याब्रुड जाउने गरिएको हो भनिन्छ ।

च्याब्रुड पल्लो किराँत भेगका लिम्बूहरूमा ज्यादा प्रचलनमा छ । यसका लागि एउटा बाँसको पात भएको लिङ्गो गाड्ने तथा त्यसको वरिपरि स्त्री पुरुष भेला भएर घुमीघुमी नाँच्ने परम्परा पाइन्छ । यस नृत्यमा एक नारी र एक पुरुष गर्दै क्रमिक रूपमा घेरामा पस्दछन् । यसमा हाक्पारे गीत गाउँने र नृत्य गर्ने परम्परा भए पनि हाल भने गीत बिना च्याब्रुडको तालमा मात्र पनि नाँच्ने चलन चलेको देखिन्छ । यस अवसरमा लगाइने वेशभूषा भने परम्परागत हुने गर्दछन् । च्याब्रुड नाँचमा गाइने गीत भने पालाम हो । यसै गरी च्याब्रुड नाचको सुरुवातका सम्बन्धमा अनेक प्रकारका लोकोक्ति र किम्बदन्तीहरू पाइने गर्दछन् तर पनि मुख्यतया नयाँ घर बनाउँदाका अवसरमा यो नाच सुरु गरिएको कुरा भने ज्यादा भरपर्दो छ । (खफुम, आइत, २०७१ पृ.२१) च्याब्रुड नाँच पनि ठाउँ अनुसार फरक फरक नाच्ने गरेको पाइन्छ । आठराई र फेदापमा एकै प्रकारको र अन्य पाँचथर, छथर, ताप्लेजुङका बिभिन्न भू-भागमा फरक फरक किसिमले नाच्ने गरेको पाइन्छ । खासगरी नयाँ घर सर्दा र विवाहका अवसरमा यो नाँच नाँचिन्छ ।

३. राई सस्कृति (चण्डी नाच)

चण्डी नाच

"चण्डीनाच नेपालको माझ किराँत भेगमा प्रचलित एउटा परम्परागत लोकनृत्य हो । यस नाचलाई बैशाख शुक्ल पूर्णिमा या चण्डीपूर्णिमाका दिन नाच्ने परम्परा छ । विशेष गरी राई समाजमा यस नाचको प्रचलन पाइन्छ । राईहरूले शिवपार्वतीलाई पारुहाड र सुम्निमा मान्दै तिनीहरूका नाममा यो नृत्य नाँच्ने पनि बताइन्छ (गौतम, २०५३ पृ. ११४) राईहरूको सँस्कृतिमा उभौली र उधौलीपर्व मनाउने प्रचलन आजसम्म जीवित रहेको छ । यसमा चण्डी नाँच भने उभौलीका अवसरमा नाच्ने गरिन्छ । चण्डी नाँचको सुरुवातका सम्बन्धमा प्राप्त एक किम्बदन्ती अनुसार अघि अर्जुनले यसै स्थानमा आएर शिवजीको आरधाना गरेछन् भने शिवजी पनि किराँतका रूपमा एउटा बनेललाई देखाउँदै प्रहार गरेकाले यी दुबैका बीचमा बनेल कसले मारेको हो भन्ने कुरामा विवाद भएछ र पछि उनीहरूको बीचमा युद्ध नै भएछ । तर युद्धमा किराँतले अर्जुनलाई भुँइमा लडाएकाले आफूलाई जित्ने शिवजी नै हुन भनी थाहा पाएर तिनको स्तुति गरेछन् । त्यसबाट प्रसन्न भएर शिवजीले अर्जुनलाई पाशुपतास्त्र दिएर भनिएको छ । यसैको सम्झना स्वरूप बैशाख पूर्णिमाका दिन धनुवाण भिरेर चण्डीनाँच नाँचन लागिएको हो भन्ने विश्वास छ ।

नेपालको राई समुदायमा चण्डीपूजा गरेपछि चण्डीनाँच नाँच्ने चलन छ । राई समुदायमा प्रचलित यो नृत्य सामुहिक रूपमा नाच्ने गरिन्छ । नृत्य गर्ने स्थानमा एउटा खाँवा वा किला गाड्ने त्यसको वरीपरी युवायुवतीहरूउभिएर चण्डी नाच्ने गरिन्छ । नाच स्थानीय बाजाका तालमा नाचिन्छ । यसका लागि गीत पनि गाउने परम्परा पाइन्छ । यसैगरी नर्तक नर्तकीको वेशभूषा पनि परम्परागत हुने गर्दछन् । यसलाई पूर्वी नेपालको ज्यादै महत्वपूर्ण लोक नृत्यका रूपमा लिने गरिएको छ । चण्डी नाच खेतीपाती राम्रो होस् भन्ने उद्देश्यले प्रकृति पूजाका रूपमा नाच्ने मान्यता राखिन्छ यसलाई प्रकृतिको पूजा पनि भनिन्छ । जनता प्रसारण तथा प्रकाशन लि ५३४०, ३४१)

४. लामा, शेर्पा, तामाङ गुरुङ्ग र भोटे (ल्होसार पर्व)

लामा बौद्धमार्गीहरूले मनाउने प्रमुख चाड ल्होसार हो । तिब्बती भाषामा ल्होको अर्थ वर्ष र सारको अर्थ नयाँ हुने हुदाँ ल्होसारलाई नयाँ वर्ष प्रारम्भ भएको उपलक्ष्यमा मनाइने चाडका रूपमा लिइन्छ तिब्बती पात्रोअनुसार यो पर्व फाल्गुन महिनातिर पर्दछ । यो पर्व नेपालको हिमाली भेगमा लामा बौद्धमार्गीहरूले सामुहिक रूपमा गुम्बामा मनाउने गर्दछन् ।

ल्होसार पर्व, तोला ल्होसार, सोनामल्होसार र ग्याल्पो ल्होसार प्रमुख ल्होसार छन् । तीमध्ये ग्याल्पो ल्होसार फाल्गुण प्रतिपदाबाट सुरु हुने गर्दछ । तोला ल्होसारचाहि मुख्य ल्होसारको तयारी स्वरूप मंसिर, पुष १२/२१ मा मङ्गोल बादशाह चडेज खाँ ले सुरु गरेको मानिन्छ। उनले तिब्बत विजय गरेपछि नयाँ वर्षको सुरुवात गरेको र त्यसैको खुशियालीमा नयाँ वर्षको रूपमा ल्होसार पर्व मनाउन लागिएको बताइन्छ । पछि लामा बौद्धमार्गीले नेपालमा पनि यो पर्व मनाउने गरेको पाइन्छ । (खतिवडा, २०७४: १०८०)

ल्होसार पर्वका मनाउने बौद्धमार्गीहरू आठराई गाउँपालिकामा पनि रहेका छन् । ल्होसार पर्वका अवसरमा नेपालका लामा बौद्धमार्गीहरू नयाँ कपडा लगाउँने, आफन्तहरूसँग भेटघाट गर्ने, भोज भतेरको आयोजना गर्ने गुम्बा र घरहरूसफा राखी बौद्ध ग्रन्थहरूपाठ गर्ने, बौद्ध देवी देवताको स्तुति गर्ने र मनोरञ्जनसमेत गर्ने गर्दछन् । ल्होसारको पहिलो दिन चोखो पानीले घर र गुम्बाका देवीदेवतालाई चोख्याउने र मीठो खानेकुरा खाने एवं गुम्बामा गएर बुद्धको दर्शन गर्ने चलन छ । ल्होसारको दोस्रो दिन शुभ कामना आदानप्रदान र गुम्बामा पूजाआजा गर्ने गरिन्छ । त्यसै दिन गुम्बामा लामाले विशेष पूजाको व्यवस्था पनि गरेका हुन्छन् । त्यस अवसरमा सर्वसाधारणले गुम्बाका लामालाई दक्षिणा दिने र लामाबाट आशीर्वाद ग्रहण गर्ने गर्दछन् । घर र गुम्बालाई रङ्गीचङ्गी कपडाले सजाउने तथा सामुहिक नृत्य र गायन गर्ने कुरा ल्होसार पर्व मनाउँदाका सामान्य क्रियाकलाप हुन् । नेपालका शेर्पा, तामाङ गुरुङ्ग र भोटे आदिका साथै बौद्धमार्गी, बौद्धधर्म अवलम्बन गर्ने प्रायः सबै समूहका मानिसहरूले ल्होसार पर्व धुमधामका साथ मनाउने गर्दछन् । तर कतिपय समुदायका व्यक्तिले ल्होसार पर्व पनि अलग अलग दिनमा मनाउने परम्परा पाइन्छ ।

निष्कर्ष

तेह्रथुम जिल्लाका दुई नगरपालिका र चार गाउँपालिकामध्ये आठराई गाउँपालिका पनि एक हो। कूल १८१५६ जनसङ्ख्या रहेको यस गाउँपालिकामा लिम्बू जातिको बाहुल्यता रहेतापनि अन्य जातिका व्यक्तिहरूको पनि बसोबास पाइन्छ । लिम्बू जातिका संस्कारमध्ये मुख्य रूपमा दुई ओटा संस्कार प्रचलनमा देखिन्छन् । एउटा धान नाच अर्को च्याब्रुङ्ग नाच । धाननाच युवायुवतीको प्रेम गर्ने माध्यमका रूपमा धेरै प्रचलनमा छ भने च्याब्रुङ्ग नाच नयाँ घर बनाउँदा घरका काठमा धमिरा नलागोस् भनेर च्याब्रुङ्ग बजाएर धपाउनका लागि नाचिन्छ । त्यस्तै ब्राम्हण संस्कार अन्तर्गत सङ्गिनी ब्राम्हण महिला दिदीबहिनीले आफ्ना दुःख सुखका बेदना पोख्न गाइन्छ भने बालुन ब्राम्हण समुदायका पुरुष जातिले गाउँछन् यसको मुख्य उद्देश्य धार्मिक आस्था जगाउनुका साथै नैतिक चरित्रको निर्माण गर्नु रहेको देखिन्छ । त्यस्तै राई जातिको चण्डी नाचको मूल उद्देश्य खेतीपाती राम्रो होस् भनी प्रकृति पूजाका रूपमा नाच्ने मान्यता रहेको पाइन्छ भने शेर्पा, तामाङ गुरुङ्ग र भोटे आदिले ल्होसार पर्व मनाउनुको मूल उद्देश्य नयाँ वर्षको खुशियालीमा एक आपसमा भेटघाटको माध्यम होस् भन्ने लागि तथा खेतीपाती राम्रो होस् भन्ने देखिन्छ ।

समग्रमा आठराई गाउँपालिका विभिन्न संस्कृतिले युक्त ठाउँ हो । यति हुँदाहुँदै पनि यहाँ एउटाको संस्कार माथि अर्को जातिले हस्तक्षेप गरेको पाइँदैन बरु एउटा जातिको संस्कृतिलाई अर्को जातिले पनि अनुशरण गरेको देखिन्छ जस्तै लिम्बूहरूले भन्ने सगुने, बुढीबजु, अन्य ब्राम्हण, राई लिम्बू, तामाङ, मगर आदि जातिले पनि अनुशरण गरेको पाइन्छ । यस अर्थमा के भन्न सकिन्छ भने कुनै पनि संस्कृति कुनै एउटा मात्र जातको पेवा हुँदैन त्यो त्यस ठाउँमा बस्ने सबै जातको सम्पत्ति हुन्छ । यो कुरा आठराई गाउँपालिका भित्र बस्ने सबै जातजातिमा भेटिन्छ । यसै सन्दर्भमा आठराई गाउँपालिकाका भित्रका विभिन्न जातजातिका प्राचीन संस्कृति पनि पाश्चात्य संस्कृतिको प्रभाव अनि हालका युवा युवतीहरूको अङ्ग्रेजी वा अन्य भाषामा अध्ययन गर्नुपर्ने बाध्यताका कारण यहाँको आफ्नो संस्कृति लोप हुने अवस्थामा रहेको छ । हाम्रा संस्कृति हाम्रा सम्पत्ति भएका कारणले यी संस्कृति जोगाउन स्थानीय पाठ्यक्रममा यी संस्कार संस्कृतिसँग सम्बन्धित पाठ्यविषयलाई सैद्धान्तिक र व्यवहारिक (प्रयोगात्मक) रूपमा आधारभूत तहदेखि माध्यमिक तहसम्म नै अनिवार्य राखेर विद्यार्थीहरूलाई सिकाउनु पर्ने टड्कारो आवश्यकता छ । यदि यसो नगर्ने हो भने कालन्तरमा यी संस्कार र संस्कृति एकादेशको कथा नहोला भन्न सकिँदैन । यस कारण यसबारेमा सम्बन्धित निकायले बेलैमा चासो देखाउनु आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सूची

- कन्दडवा, आशा, (२०७०), पालाम या: लाक्मा धाननाच केही टिप्पणी, स्मारिका स्वर्णमहोत्सव २०६८, तेह्रथुम बुहमुखी क्याम्पस ।
- खजुम, आइत, (२०७१), च्याब्रुङ नालीबेली, विश्व याक्थुङ मुन्धुम मञ्च ।
- खतिवडा, सोमप्रसाद, (२०७४), नेपाली संस्कृति विश्वकोष, चण्डीनाच, जनता प्रसारण तथा प्रकाशन लि ।
- पराजुली, कृष्णप्रसाद, (२०५७), नेपाली लोकगीतको आलोक, वीणा प्रकाशन प्रा.लि. ।
- पौड्याल, कृष्णविलास, (२०६७), नेपाली लोक साहित्य पूर्वआधुनिक तथा आधुनिक नेपाली निबन्ध, नवीन प्रकाशन ।
- यडहाङ, नरबहादुर, (२०५३), पालाम, अइन्द्रबहादुर वनेम लिम्बू ।
- शेर्मा, चन्द्रकुमार, (२०५६), या: लाक्मा मुन्धुम, भुपेन्द्र थेपे र उर्मिला थेपे ।
- शर्मा, मोहनराज र लुइटेल्, खगेन्द्रप्रसाद, (२०६३), लोक वार्ता विज्ञान र लोक साहित्य, विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- सेनाल्बो, सेसेमी, (२०५६), इडजुम साकेला, सेनाल्बो ।

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 01, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,
तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

Mother Tongue Education in Aathrai Rural Municipality: Policies and Practices

Nabaraj Oli*

Abstract

To get education in mother tongue is the rights of every individual secured by the constitution of Nepal. Provide Linguistics rights to all inhabitants is challenging for government because Nepal is linguistically diverse country where we can find one hundred and twenty-four native languages (Census, 2078). In Nepal, there are different policies to provide mother tongue based multilingual education specially in basic level education. To implement national policies, local government also made its own policies and planning to provide mother tongue education. In such a situation, this research aims to review the policies and practices and explore strategies made by school for mother tongue education. To fulfill it, different national and local policies regarding mother tongue education were reviewed and three head teacher were selected purposively for interview from different schools of Aathrai Rural Municipality of Terhathum district where mother tongue education is running around ten years ago. The qualitative data were analyzed descriptively and thematically. Document related to mother tongue education were analyzed in different parameters: policies of multilingual education in Nepal, significance of MLE, effectiveness of MLE and local level education act review. Strategies related findings made by school for mother tongue education are: initiation and operation of mother tongue based education, nominate language teacher, adequacy of language textbook, parent education and awareness program and managerial aspects of mother tongue based education.

Keywords: Mother Tongue Education, Policies, Practices and Multilingualism

* Department of English, Terhathum Multiple Campus, Terhathum, Email: olinabaraj8@gmail.com, nabaraj.oli@temc.tu.edu.np, ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-6747-5632>

Introduction

Mother tongue education refers to first-language-first education that is, schooling which begins in the mother tongue and transitions to additional languages simply known as multilingual Education. Paudel (2010) states “Multilingualism refers to the condition in which more than two languages are used in the same setting for similar purposes”, (p. 221). Multilingual education refers to bilingual education; it employs the use of two or more languages as a medium of instruction in school education. In mother tongue based multilingual education the students’ home language, regional language and an international language are used for instruction.

The aim of this paper is to explore the strategies used by school for multilingual Education and to review the existing practices. Nepal is a linguistically and culturally diverse country, census report (2078) shows that 124 languages are used as a mother tongue in Nepal. In such a situation, it is difficult to teach all language equally in school and it is also challengeable to prepare textbook and other teaching materials. This study tries to find out how the school address those challenges to provide multilingual education to students and linguistic right of mother tongue based education. In this regard Shrestha (2018) explains the three dimensions: Linguistic Right-based perspectives; receiving education in students' mother tongues, pedagogical perspective; teacher should be aware of this fact and use language supportive approach, and practical perspective; it is needed to consider the judicious use of mother tongues in the classroom.

Multilingual education refers to bilingual education; it indicates use of two or more languages as a medium of instruction in school education. Multilingual education in Nepal is a great problem, because of linguistic diversity. Although, government of Nepal has made a provision of mother tongue based multilingual education and to support this provision Curriculum Development Center (CDC) have prepared textbook and teaching materials in more than 28 different languages. This provision can address linguistic right of people in Nepal? Languages are the identity of the people who use it and to preserve the language is the responsibility of the nation. To preserve and promote languages, mother tongue based education should provide to all ethnic group.

Fillmore (2020) states that government of Nepal is presently dedicated to implementing mother tongue-based, multilingual education (MLE) previously, education in Nepal was only offered in the Nepali language, and more recently, in English. It shows that government of Nepal is dedicated to provide multilingual education and to preserve linguistics rights of all ethnicity. Again Fillmore (2020) presents the difficulty facing the budding democracy is putting these policy pledges into practice in over 120 languages across seven provinces and 753 municipalities. The next difficulty facing the budding democracy is putting these policy pledges into practice in over 120 languages across seven provinces and 753 municipalities. It shows that providing mother tongue based multilingual education is challenging to the government where 124 languages are used as mother tongue.

Central Bureau of Statistics (2078) shows that in Aathrai Rural Municipality among the total population 33.8% are Limbu and 16.3% are Brahman. It shows that majority of the ethnicity belong to Limbu community. Again in the case of mother tongue 45.4% people use Nepali language as mother tongue and 31.3% people use Limbu language as mother tongue. Based on this data mother tongue based education should be compulsorily implemented in Aathrai Rural Municipality. The aim of study are to review the existing policies and practices and explore the strategies used by school for mother tongue education.

Methodology

The methodology section of research paper shows the process of how research paper is conducted, the research method used and reason for choosing those methods. The methodology is a step-by-step and systematic explanation of the research process. For the systematic completion of this research paper I have adopted qualitative research paradigms and mother tongue is its ontology where document analysis, field study and empirical study are methodological procedures.

Document analysis is a method of qualitative research. In document analysis different articles, policies etc. are interpreted by researcher to give meaning. Present studies show different policies and strategies in relation to multilingual education.

Field study is a general method for collecting data that involves observation and interviewing. Field work is the process of collecting raw data which is taken in real world. To collect the data for this study I took semi-structured interview with three head from the different school. In this school Limbu and Magar language is taught before more than ten years. Semi-structured interview is a kind of interview which is taken to extract required information from the participants to obtain the objectives of the research work. It gives interviewer greater flexibility and interviewee get control to make judgment about construct.

For the purpose of taking interview first of all I made a phone call and introduce my purpose of research study. They were selected purposely on the basis of their experiences, dedication to profession and tendencies towards mother tongue based multilingual education as well as unique characteristics. Then I conduct semi-structured interview with them by making phone call and face-to-face meeting and record and note down their opinions. Similarly, after taking note I, transcribed and generate theme according to the principle of thematic approach on the basis of the objectives and interpreted them systematically.

Findings and Discussion

Finding and discussion is the major part of any research paper it is also known as a result section of article. Findings of any research paper are based on the methodology which are

applied to gather information and those findings are discussed on the basis of reviewed literature. The main findings and their discussion of this research paper are presented in the following way:

Document Analysis

After analyzing the existing document related to multilingual education in Nepal the following discussion are made:

Policies of Multilingual Education in Nepal

Constitution of Nepal (2015) stimulate that every Nepalese people who are inhabitant of Nepal have the right to get education in its mother tongue and, for the purpose of mother tongue based education they have the right to open and operate schools and educational institutes, in conformation with law. Similarly, all the people and community lives in Nepal have the right to use their own languages.

Constitution of Nepal (2015) seems in the admiration of mother tongue based multilingual Education. It also seems flexible for mother tongue based education by allowing community and people to open and run mother tongue based school and educational institute. Similarly, every people have the right to use their language and they have the right to participate in the cultural life of their communities. This provisions made by the constitution of Nepal, to support, preserve and promote indigenous languages which are the identity of particular community and people.

School Sector Development Plan (SSDP, 2016-2023) focus on mother tongue based multilingual education. It shows that medium of instruction in most school is Nepali; but there has been shift in two directions one hand many educationist and some political group have advocated that education should provide to children to their mother tongue and the other hand most private school use English as a medium of instruction and a number of community school have also started using English as a medium. The purpose of SSDP is to provide a framework for the effective teaching of language in school as the medium of instruction. The goal is for all students to develop their linguistic skills over time in their mother tongue as well as in Nepali and in English.

The provision of mother tongue based multilingual education also mention in School Sector Development Plan (SSDP, 2016-2023). Nepal is a linguistically diverse country, in such a linguistic divergent country one language as a medium of instruction cannot address all language in this situation SSDP, makes clear about multilingual education and medium of instruction. SSDP also give the impression towards trilingual education policy, it seems positive to enhance student's linguistic accomplishment in their mother tongue as well as Nepali and in English.

Constitution of Nepal (2015) and SSDP (2016-2023) have made some similar and different provisions for multilingual education. Both are in favor of mother tongue based

multilingual education and preserving indigenous language, but in the constitution there is no any outline about medium of instruction. SSDP (2016-2023) also focus on trilingual education policy i.e. mother tongue, Nepali language and English language as medium of instruction.

Significance of MLE

Rai (2018) states that native language should be used as a medium of instruction to furthering the competency in secondary or tertiary language. He argues that mother tongue based multilingual education enhance the competency and proficiency in other languages. He also states that conventional practice of monolingualism should deconstruct by promoting multilingualism in school and medium of instruction should be mother tongue in Nepalese curricula. He further argues that, parents think competency in English language make their children's better career but this understanding create challenges for implementing multilingual education

Multilingual education refers to use of two or more than two languages as a medium of instruction especially mother tongue as a medium of instruction rather than Nepali language or English language. To develop the capability of students in other language, first they should have taught in their own native language i.e. mother tongue. In the context of Nepal, exiting system of teaching and learning, one language as a medium should dismantle and multilingualism should advocate in all school as a medium of instruction and parents' awareness program should be conduct for arouse passion to mother tongue based multilingual education.

Effectiveness of MLE

Rai, Rai, Phyak, and Rai, (2011) show the exiting Multilingual Education (MLE) programs being practiced in seven school in six different district. Its main aim is to explore and analyze the realities of MLE. This research study found that MLE program may not be sustainable. Parents are unaware about mother tongue. The research team also found that teacher need support to run the MLE program effectively and they feel that support provided by the state is not adequate. The research team suggest that commitments made by policy development should be practiced effectively.

Multilingual education in Nepal is being practice only after 1990, when Constitution of Kingdome of Nepal designate Nepal is a multilingual country. After the designation of Nepal as a multilingual country different policies, acts and regulations advocate about multilingual education. Policies regarding multilingual education were good in principle but its implementation seem very weak. Parents as well as children are unaware about mother tongue based multilingual education, they all are interested to learn second language i.e. English and Nepali which may cause linguistic elision. All the stake holder should be conscious to practice the commitments made in policies, acts and regulation for multilingual education productively. For the successful implementation

of multilingual education, positive environment for learning, both at home and school should create. When effective multilingual education is implemented, dropout rate of students will decrease.

Local Level Education Act Review

In section 7, sub-section 2 (Ka) of Basic and Secondary Education Act of Myanglung Municipality, Phedap Rural Municipality and Atharai Rural Municipality have made same provisions regarding the medium of instruction in basic level. In such education act it was clearly mentioned that, “basic education can be provided in mother tongue”. The local level’s education acts seem to try to ensure the right of children to get education in their mother tongue implementing mother tongue as a medium of instruction.

Field Study and Empirical Study

In qualitative research writing, field study and report writing goes side by side. In this research work discussion made by field study and empirical study were thematically presented here.

Initiation and Operation of Mother Tongue Based Education

When I interviewed with participant ‘B’ he said that “*selection criterion of language for mother tongue based multilingual education in linguistically diverse community is based on the majority of the students and desire of the parents*”. Participants ‘B’ and ‘C’ have similar opinion about linguist rights. They said that,

I feel that the right of students from other linguistic backgrounds to receive education in their mother tongue has been violated when only one language is taught in schools as mother tongue.

Again participants ‘C’ said that

Education in the mother tongue was started with the financial support of the village development committee and until now mother tongue education has been provided from class one to three, but due to the lack of monitoring, it has been difficult to conduct it effectively.

With the regard of participant ‘B’ views, I understood that Nepal is a linguistically diverse country. In such a country providing mother tongue based education is really challenging for all. To provide mother tongue based multilingual education every school, college, university, institution should follow some rules and regulations. At School level they adopt theselection criterion to initiate mother tongue based education is majority of students and desire of parents.

Use of one language as mother tongue in the schools can violate the rights of all inhabitants to get education in their mother tongue. Constitution of Nepal (2015), mention that every individual have right to get mother tongue based multilingual education.

In Compulsory and Free Education Act (2075), it was clearly mentioned that every citizen has the rights to get basic and secondary education in mother tongue. But the data shows that mother tongue based education is provided only up to class three.

Nominate Language Teacher

When I conduct interview with participant 'A' he said that

Nomination of expert language teacher is really difficult and challenging. In our school we are running Limbu language classes from class one to three. For this purpose, we need expert Limbu language teacher it is very difficult to find out. We announce vacancy for fifteen days hardly one applicant contacts us and we conduct examination and nominate him.

Similarly, participant 'C' state that,

Nomination of Limbu language teacher is really difficult for us. We have appointed a language teacher by following general selection process. Government of Nepal and other education related policies should pay attention to develop expert in different language”.

Participants 'B' states that,

There is a problem in providing quality education related to language as the language teacher has to conduct teaching and learning activities based on the knowledge of learning language in his own family environment without taking formal education related to his/ her mother tongue.

From the above statement I understood that, selection of right person in right place is really difficult. In the case of selection of teacher for language teaching different processes should have followed such as vacancy announcement, form collection, conducting examination, result publication, providing appointment letter and so on. In this process ministry of education, department of education, central, province and local government should play vital roles to develop and appoint expert language teacher.

Teacher is the model for students every behavior. Because of the lack of expert teacher, we cannot predict the future of student. Produce expert extrusive person is the duty of every educational institute which helps to nominate right person in right place. School Sector Development Plan (SSDP) (2016-2023) mention that production of professionally qualified teacher is the responsibility of government of Nepal ministry of education. But, here this paper shows that there is no availability of qualified language teacher. Because of the lack of qualified language teacher every institute cannot run multilingual education.

Adequacy of Language Textbook

Regarding the adequacy of language textbook participant 'A' and 'B' states similar opinions. They state that,

Language related textbooks have been in short supply since the language classes were started and till now there has been no improvement in the adequacy of the textbooks. Textbook development process is not an easy process in local level. Technical support provided from ministry of education is not sufficient and parents as well SMC members are also unaware about multilingual education. Another great problem is lack of expert person in related language. In spite of these problem we are trying to run mother tongue based multilingual education.

In this concern participants 'C' opines that,

In the past, KiratYakthumChumlung brought some Limbu language textbooks and distributed them in schools. Since KiratYakthumChumlung has not distributed textbooks for the past few years, there is a shortage of textbooks in schools. Atharai Rural Municipality is planning to distribute language textbooks prepared by National Curriculum Development Center from the current academic session

From this statement I came to understand that there is a shortage of language textbook in schools where mother tongue is used. Developing textbook is long process which involves different step wise procedures. Constitutions of Nepal (2015) gives right to develop textbook in the basis of local needs. To develop such a textbook government of Nepal, provide technical support with the collaboration of local government. A textbook is a manual of instruction in any branch of study. Textbooks are produced according to the demands of educational institutions and community. In the context of Nepal without textbook it is difficult to teach in any level.

Textbook is an important material for everyday classroom teaching learning activities, each and every teaching items with example and exercise are presented beautifully in the textbook. Textbook development is not a short and easy process, it is long and rigorous process and one who wants to develop local textbook have to face different problems and challenges. Curriculum Development Center (CDC) have been developing language textbook in 28 different mother tongue. Nepal is a linguistically diverse country census report (2078) shows that 124 languages are used as a mother tongue in such a country developing limited language textbook is just a drop in sea.

Parent Education and Awareness Program

Regarding parent's education and awareness participant 'A' and 'C' have similar opinions as:

Parents are aware that children should receive education in their mother tongue. Parents have requested the school to provide education in mother tongue and accordingly, we have started mother tongue based education on the basis of the majority of student's mother tongue.

In this regard participants 'B' have different opinions. He said that,

It seems that English language was used to be taught in schools instead of mother tongue because parents are more interested in English language than mother tongue. As the parents themselves are

increasingly displeased with their mother tongue, it is becoming a challenge to provide education based on mother tongue.

Again, participant 'C' said that

It seems necessary for the local government and concerned bodies to conduct public awareness programs related to education in the mother tongue. Due to the lack of awareness among the parents, it seems that the fascination towards English language has increased more than the mother tongue. To introduce new course in any institution awareness program is necessary it helps to make familiar about the new course and program.

From the above mentioned views I came to understand that parent education and awareness program really transforms every parent to arouse the responsibility of upbringing their children in the most desired manner. In the community people are from different background and personal thought so parent education and awareness program helps them to transform their thought positively. Parent education and awareness program make them conscious about present situation and future plan. Awareness program support people to understand about new thing which will be introduce in near future. Lack of education and awareness different programs are removed in this regard Rai, Rai, Phyak, and Rai, (2011) says that multilingual education in Nepal is not effective because of lack of parent education and awareness. It shows that, before introducing new course or program awareness program should conduct to make familiar about new discipline and the objectives of the program.

Managerial Aspects of Mother Tongue Based Education

In the process of conducting interview participant 'A' said that

In the starting years of conducting education in mother tongue, different problems were encountered, the main ones being classroom, time and student management. Recently, when the local government created the local curriculum, the use of the local curriculum and mother tongue according to the wishes of the students has made student management easier.

Participant 'B' and 'C' have similar opinions about the managerial aspect of mother tongue based education. They state that.

Managing appropriate time and class for mother tongue based language teaching is really challenging for us. We face so many problems in case of managing time and class although, we continue towards our goal. At last we are able to start multilingual classroom with the financial help of VDC, parents, teacher and so on.

Through the above views I understood that, only introducing new course and designing of textbook is not important, another important aspect is proper management. Every institute, college, school and University are running in their own way, when we add something new there is a great challenge to manage class and time. Everything should be managed physically as well as mentally.

Management is a vital aspect to run everyday activities in any institution or anywhere. School Sector Reform Plan (SSRP) (2009-2015) mention that management of physical infrastructure and institutional base as opportunity and challenges. It shows that, management of physical infrastructure and time is challenges as well as opportunity. To manage properly every authorized person, face some obstacle. In case of teaching learning activities introducing new course and manage it is really challenging. To manage properly the authorized person should consult with other institution and organization as well as he/she collaborate with community and local inhabitant.

Conclusion

Nepal is linguistically and culturally diverse country. It consists of altogether 124 mother tongues (according to the census report 2078 BS) it shows that Nepal is a multilingual country. It has been perceived as a mega problem not only in single school but in the whole nation. Multilingualism creates socio-cultural and socio-political conflict regarding linguistic rights. Multilingual education refers to bilingual education; it indicates use of two or more languages as a medium of instruction in school education. Multilingual education in Nepal is a great problem, because it is linguistically diverse country. Although, different policies are made regarding multilingual education, such as constitution of Nepal (2015), SSDP (2016-2023) etc. in the same way different research have been conducted for the effective implementation of multilingual education. Rai (2018) argues the use of mother tongue as the medium of instruction in the classroom teaching-learning activities promotes meaningful learning. In this regard, mother tongue based multilingual education helps students to understand 2nd or 3rd language meaningfully.

Introducing mother tongue based multilingual education in any institution is itself challenging for all. They have to face challenges in every steps. Policies regarding multilingual education is in one way and practices is in another way. It seems that there is no co-ordination and inter-relationship between policy and practice. This report shows different school have been practices mother tongue based education in Aathrai Rural Municipality. Striking problems to these schools are lack of language textbook, regional linguistic diversity, lack of awareness, minimum salary allowances for language teacher, lack of training for language teacher, lack of expert language teacher and so on. To employ the policy appropriately made by national level and local level monitoring program should have organized by local government.

Preserving linguistics rights is the duty of the government. For this, different policies have been made and they clearly mention that every people have linguistics right to use their mother tongue and get basic education but implementation seems weak. In order to ensure the rights of getting education in the mother tongue, it seems that special attention should be given to the implementation side of the policy and rules made at the national as well as local level. Ensuring the availability of skilled language teachers and provide appropriate remuneration is also the responsibility of the local and central governments.

This study will be supportive for those school who are preparing to provide mother tongue based multilingual education. It also beneficial for policy maker, stake holders and future researcher. Similarly, it also provides basic insights to the curriculum developer, policy makers, textbook writers and materials designers being concerned with multilingual education.

References

- Aathrai Rural Municipality (2079). *Basic and secondary education Act 2079*. Aathrai Rural Municipality, Terhathum.
- CBS (2078). *National household report 2078*. CBS. <https://censusnepal.cbs.gov.np/>
- Fillmore, N. (2020). Mother tongue-based multilingual education in Nepal: Past, present, and emerging trends. In Wiseman, A.W. (Ed.), *Annual review of comparative and international education 2019 : International perspectives on education and society*, 39, 231-254. <https://doi.org/10.1108/S1479-367920200000039020>
- Government of Nepal (2015). *Constitution of Nepal 2015*. Government of Nepal.
- Government of Nepal (2020). Ministry of education, science and technology. Curriculum Development Center. <https://moecdc.gov.np/en>
- Ministry of Education (2009). *School sector reform plan (SSRP, 2009-2015)*. Ministry of Education of Nepal.
- Ministry of Education (2016). *School sector development plan (SSDP, 2016-2023)*. Ministry of Education Nepal.
- Myanglung Municipality (2079). *Basic and secondary education Act 2079*. Myanglung Municipality, Terhathum.
- Nepal Law Commission (2075). *Compulsory and free education Act (2075)*. Government of Nepal.
- Phedap Rural Municipality (2075). *Basic and secondary education Act 2075*. Phedap Rural Municipality, Terhathum.
- Poudel, P. P. (2010). Teaching english in multilingual classrooms of higher education: The present scenario. *Journal of NELTA*, 15 (1-2), 121-133.
- Rai, I. M. (2018). Multilingual education in Nepal: Policies and practices. *Siksa Biannual Educational Journal*, 2 (47), 131-143.
- Rai, V.S., Rai, M., Phyak, P. and Rai, N. (2011). *Multilingual Education in Nepal: Hearsay and reality*. Jagadhamba Press.

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 08, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

आठराई गाउँपालिका कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको अध्ययन

पूर्णकुमारी रोका*

सार

प्रस्तुत लेख आठराई गाउँपालिकाको शैक्षिक वर्ष २०७९/०८० मा कक्षा १० मा अध्ययनरत ९ ओटा माध्यमिक विद्यालयका ५० जना (७ ओटा विद्यालयका ६ जनाका दरले ४२ जना र २ ओटा विद्यालयका ४ जनाका दरले ८ जना गरी जम्मा ५०) प्रतिनिधि विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको अध्ययन गरिएको छ । यसको उद्देश्य समग्र विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता प्रतिशताङ्क, भाषिक पृष्ठभूमि र लैङ्गिकताका आधारमा निबन्ध लेखन क्षमताको पहिचान गरिएको छ । नमुना सङ्कलनमा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतबाट सामग्री सङ्कलन गरी प्रस्तुत लेख तयार पारिएको छ । जम्मा १० पूर्णाङ्कको 'हाम्रो आठराई' शीर्षकको प्रश्न तयार गरी विद्यार्थीहरूलाई निबन्ध लेख्न लगाइ उनीहरूले तयार पारेको निबन्धको उत्तर पुस्तिका परीक्षण गरी तथ्याङ्कको विश्लेषण गरिएको छ । निबन्ध लेखनमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कका आधारमा सात श्रेणीमा विभाजन गरी विद्यार्थीहरूको वास्तविक सङ्ख्या पत्ता लगाइ प्रतिशताङ्कमा श्रेणीको निर्धारण गरी गणना गरिएको छ । तथ्याङ्क विश्लेषण गर्न सबै विद्यार्थीहरूको औसत प्रतिशत निकालिएको छ । तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा ५० जना विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको औसत ६० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसमा औसत ५४ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले ६० प्रतिशत भन्दा बढी अङ्क प्राप्त गरेका छन् । समग्रमा विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता सन्तोषजनक देखिन्छ । लैङ्गिकताका आधारमा तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा छात्र विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता छात्रा विद्यार्थीहरूको तुलनामा १५.७१ प्रतिशत बढी देखिएकोले छात्र विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता कमजोर देखिन्छ । त्यसैगरी भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूको निबन्ध

* नेपाली शिक्षण विभाग, तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, इमेल: purnimachhetri46@gmail.com

लेखन क्षमता विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको तुलनामा ३७.३ प्रतिशतले उच्च देखिएकाले विमातृ भाषी विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता कमजोर देखिन्छ ।

शब्द कुञ्जी : तुलना, मातृभाषी, वस्तुपरक, क्षमता, भाषाशैली

१. विषय परिचय

भाषा विचार आदनप्रदान गर्नका लागि प्रभावकारी माध्यम हो । भाषाको माध्यमबाट मानिसहरूले एकआपसमा आफ्ना भावना वा विचार आदान प्रदान गर्दछन् । मानिस सामाजिक प्राणी भएकाले भाषा सामाजिक सर्म्पर्क गर्न, दैनिक जीवन निर्वाह गर्न तथा विभिन्न ज्ञान आर्जनका कुराहरू गर्न प्रयोग हुँदै आएको हुन्छ । एकातिर मान्छेले घर परिवार तथा छिमेकीसँगको सर्म्पर्कबाट त्यस समाजमा प्रचलित भाषा स्वतः प्राप्त गर्दै जान्छ, अर्कोतिर औपचारिक शिक्षाबाट यसको आर्जन गर्न सक्छ (अधिकारी, २०७१ पृ. १) । त्यसै अनुरूप माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम २०७८ ले कक्षा ९-१० का सक्षमताहरू ११ ओटा तोकेको छ । कक्षा ९ र १० को नेपाली विषयमा नेपाली भाषाको पाठ्यक्रम भाषिक सिपगत सक्षमतामा आधारित छ । भाषिक सक्षमतालाई सुनाइ, बोलाइ, पढाइ र लेखाइ गरी भाषिक सिपगत सक्षमतामा वितरण गरिएको छ । भाषिक सिपका चारवटा सिपमध्ये लेखाइ सिपसँग सम्बन्धित २१ वटा उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ । निबन्ध लेखन साहित्यिक विधा हो । यसमा विचारको प्रधानतालाई जोड दिइन्छ । भाषिक सक्षमताका आधारमा आठराई गाउँपालिका कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता प्रतिशताङ्क, भाषिक पृष्ठभूमि र लैङ्गिकताका आधारमा तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । आठराई गाउँपालिकामा रहेका ९ वटा सामुदायिक विद्यालयका कक्षा १० मा अध्ययनरत ७ ओटा विद्यालयबाट ६ जनाका दरले ४२ जना र २ ओटा विद्यालयबाट ४ जनाका दरले ८ जना गरी जम्मा ५० जना विद्यार्थीहरूलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनौट गरिएको छ । प्रतिनिधि ५० जना विद्यार्थीहरूको लेख्य रूपमा निबन्ध लेखन क्षमता परीक्षणसँग मात्र सीमित रही अध्ययन गरिएको छ ।

२. निबन्धको सैद्धान्तिक आधार

निबन्ध संस्कृत तत्सम् शब्दबाट आएको हो । संस्कृतको मूल धातु 'बन्ध' मा 'नि' उपसर्ग लागेर निबन्ध शब्दको निर्माण भएको हो । निबन्धको पुरानो अर्थ 'बाध्नु', 'रोक्नु' र 'सङ्ग्रह' गर्नु भन्ने बुझिन्थ्यो भने कालान्तरमा यसको अर्थ विस्तार भएर गद्य साहित्यको एउटा विधाको रूपमा प्रयोग हुन थालेको छ (ढकाल, २०७८: पृ.१) । नि+बन्ध+धञ्(अं) मिलेर बनेको निबन्ध शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थ 'राम्ररी बाध्ने' काम भन्ने बुझिन्छ । 'निबन्ध' शब्दको व्युत्पत्तिमूलक अर्थलाई जोडेर हेर्दा यसले जीवनजगतका कुनै विषयलाई सौन्दर्यपूर्ण ढङ्गमा गद्य भाषाका माध्यमबाट लघु आयाममा प्रकट गरेको साहित्यिक विधालाई जनाउँछ (भण्डारी र अन्य २०६४,पृ. २१७) । लेख्य भाषाका पद्य र गद्य स्वरूपमध्ये गद्य स्वरूपमा लेखिने आस्वादनका दृष्टिले साहित्यको श्रव्य भेद अन्तर्गत पर्ने आधुनिक साहित्यिक विधा हो । निबन्ध आत्मपरक र वस्तुपरक दुबै प्रकृतिका हुन्छन् । आत्मपरकमा 'जस्तो लाग्छ' र वस्तुपरकमा 'जस्तो छ' को अभिव्यक्तिमा निबन्धलाई प्रस्तुत गरिन्छ । कुनै एक पक्षमा केन्द्रित भएर सुरुमा अभ्यासिक र पछि गएर स्वतस्फूर्त पनि हुने रमाइलो र छोटो गद्य विधा निबन्ध हो ।

नेपाली निबन्धले आफ्नो पृष्ठभूमि निर्माण नेपाली भाषाका प्रारम्भिक अभिलेख, शिलापत्र आदिका नमुनासँगै तयार पारेको हो । यसले कुनै विषयका बारेमा आफ्ना मनमा उत्पन्न भावना, धारणा, सोचाइ

आदिलाई शृङ्खलाबद्ध ढङ्गले लेखिएको गद्यमय अभिव्यक्तिलाई बुझाएको छ । निबन्धलाई वर्तमान समयमा सर्वाधिक सशक्त गद्यात्मक श्रव्य रचनाका रूपमा लिन थालिएको छ । आत्मपरक र वस्तुपरक दुबै निबन्धहरू तत्वगत आधारमा विषयवस्तु, उद्देश्य र भाषाशैलीलाई आधार बनाएर लेख्ने गरिन्छ ।

लेखाइ सिप विकासमा विभिन्न क्रियाकलापहरू मध्ये निबन्ध लेखन एक महत्वपूर्ण क्रियाकलाप हो । बालबालिकाहरूलाई प्रारम्भिक कक्षाहरूमा उनीहरूसँग परिचित विषय छनौट गरी निबन्ध लेख्न लगाइ लेखन सिप विकास गराउन सकिन्छ । लेखन कलाको विकास गराउन निबन्ध लेखन उत्कृष्ट क्रियाकलाप मानिन्छ । निबन्ध लेखनमा भाषिक शुद्धता सम्बन्धि सम्पूर्ण नियमहरू समावेश गरिनुका साथै स्वतन्त्र र निर्देशित दुबै किसिमका अभ्यासहरू समेत गराउन सकिन्छ । निबन्ध लेखनमा वर्णविन्यासगत, व्याकरणगत, शब्दभण्डारणगत, वाक्य गठन विषयवस्तुको आदि, मध्य र अन्त्यको प्रस्तुतीकरण जस्ता लेखाइ सम्बन्धी सम्पूर्ण नियमहरू समावेश भएका हुन्छन् र विद्यार्थीहरूका सम्पूर्ण धारणात्मक, प्रयोगात्मक, संज्ञानात्मक विकास गराउन निबन्ध लेखन प्रक्रियाले पृष्ठपोषण प्रदान गर्ने गर्दछ ।

३. अध्ययन विधि

आठराई गाउँपालिका भित्रका ९ ओटा माध्यमिक विद्यालयलाई छनौट गरी १० पूर्णाङ्क र २० मिनेट समय तोकी हाम्रो आठराई शीर्षक दिएर शैक्षिक वर्ष २०७९/०८० मा कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको स्वतन्त्र लेखन गराइएको छ । ७ ओटा विद्यालयका ६ जनाका दरले ४२ जना र २ ओटा विद्यालयका ४ जनाका दरले ८ जना गरी जम्मा ५० जना विद्यार्थीहरूलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनौट गरिएको छ । सङ्कलन गरिएका नमुनाका आधारमा प्राप्त निबन्ध लेखनको उत्तरपुस्तिकामा अङ्कित गरिएको प्राप्ताङ्कलाई समग्र विद्यार्थीको प्रतिशताङ्क, भाषिक पृष्ठभूमि र लिङ्गका आधारमा वर्गीकरण गरी तालिकाबद्ध गरिएको छ । तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्नका लागि सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूको औसत प्रतिशत गणना गरियो । निबन्ध लेखनमा विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कका आधारमा सात श्रेणीमा विभाजन गरी विद्यार्थीहरूको वास्तविक सङ्ख्या पत्ता लगाउन प्रतिशताङ्कमा श्रेणीको निर्धारण गरी त्यसको गणना गरिएको छ, साथै निबन्ध लेखन क्षमताको स्थिति अवलोकन गरिएको छ । यस अध्ययनमा प्रतिशताङ्क श्रेणी निर्धारणका आधारमा निबन्ध लेखन क्षमताको पहिचान गरिएको छ ।

४. तथ्याङ्क विश्लेषण

प्रस्तुत लेख आठराई गाउँपालिका शैक्षिक वर्ष २०७९/०८० मा कक्षा १० मा अध्ययनरत (७ ओटा विद्यालयका ६ जनाका दरले ४२ जना र २ ओटा विद्यालयका ४ जनाका दरले ८ जना गरी जम्मा ५०) प्रतिनिधि ५० विद्यार्थीहरूलाई स्वतन्त्र लेखन गराइ विद्यार्थीहरूबाट प्राप्त उत्तरपुस्तिकालाई समग्र विद्यार्थीहरूको प्रतिशताङ्क, लैङ्गिकता र भाषिकताका आधारहरू लिएर व्याख्या तथा विश्लेषण गरिएको छ । अध्ययनको उद्देश्य अनुरूप सङ्कलन गरेको तथ्याङ्कलाई प्रतिशतमा रूपान्तरण गरी प्रतिशतबाट प्राप्त नतिजाको व्याख्या विश्लेषण पश्चात निष्कर्ष निकाली सोही आधारमा सुभाव समेत प्रस्तुत गरिएको छ । विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको प्राप्ताङ्कलाई सात श्रेणीमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

५. निबन्ध लेखन क्षमताको अध्ययन

तालिका नं. १

विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको प्रतिशताङ्क स्थिति

कुल विद्यार्थी	३०% भन्दा कम	३०% देखि ४०% सम्म	४०%देखि ५०%सम्म	५०%देखि ६०% सम्म	६०% देखि ७०% सम्म	७०%देखि ८०% सम्म	८०% भन्दा माथि							
५०	सङ्ख्या १	% २	सङ्ख्या ०	% ८	सङ्ख्या १६	% १४	सङ्ख्या २८	% १२	सङ्ख्या १२	% २४	सङ्ख्या ९	% १८	सङ्ख्या ६	% १२

माथिको तालिकाअनुसार आठराई गाउँपालिकामा कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको प्रतिशत गणना गर्दा प्रतिनिधि सङ्ख्याका रूपमा छनोट गरिएका कुल ५० जनालाई उनीहरूले प्राप्त गरेको प्रतिशतका आधारमा सात समूहमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ । जसअनुसार ३० प्रतिशत भन्दा कम निबन्ध लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २ प्रतिशत देखिन्छ । ३० प्रतिशत भन्दा बढी र ४० प्रतिशत भन्दा तल निबन्ध लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या शून्य प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यस्तैगरी ४० प्रतिशत भन्दा माथि र ५० प्रतिशत भन्दा तल निबन्ध लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या १६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । ५० प्रतिशत भन्दा माथि र ६० प्रतिशत भन्दा तल निबन्ध लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २८ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । ६० प्रतिशत भन्दा माथि र ७० प्रतिशत भन्दा कम लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २४ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । ७० प्रतिशत भन्दा माथि र ८० प्रतिशत भन्दा कम निबन्ध लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ९ प्रतिशत पाइन्छ । प्रस्तुत अध्ययनमा उच्चतम श्रेणीका रूपमा मापन गरिएको ८० प्रतिशत भन्दा माथि निबन्ध लेखन क्षमता भएका विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या १२ प्रतिशत मात्र रहेको देखिन्छ । यस तालिकाको अध्ययनअनुसार आठराई गाउँपालिका भित्रका १० कक्षामा अध्ययनरत ५० जना विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको औसत ६० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसमा औसत ५४ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले ६० प्रतिशत भन्दा बढी अङ्क प्राप्त गरेका छन् । आठराई गाउँपालिकाभित्रका शैक्षिक वर्ष २०७९।०८० मा कक्षा १० मा अध्ययनरत प्रतिनिधि ५० विद्यार्थीका आधारमा समग्र विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता सन्तोषजनक देखिन्छ ।

५.२. विद्यार्थीको लैङ्गिक स्थितिका आधार

तालिका नं. २

छात्रा विद्यार्थीको स्थिति

कुल विद्यार्थी	३०% भन्दा कम	३०% देखि ४०% सम्म	४०%देखि ५०%सम्म	५०%देखि ६०% सम्म	६०% देखि ७०% सम्म	७०%देखि ८०% सम्म	८०% भन्दा माथि									
५०	सङ्ख्या ०	% ०	सङ्ख्या ०	% २	सङ्ख्या ७६	% ८	सङ्ख्या ३०	% ६	सङ्ख्या ५	% ११	सङ्ख्या ३३	% ७	सङ्ख्या २६	% १२	सङ्ख्या ४	% ८

यस तालिकाको अध्ययनअनुसार आठराई गाउँपालिका भित्रका १० कक्षामा अध्ययनरत प्रतिनिधि ५० जना विद्यार्थीहरूमध्ये २४ जना छात्र विद्यार्थीहरूले 'हाम्रो आठराई' शीर्षकको निबन्ध लेखनमा सहभागीहरूमध्येबाट ६० प्रतिशत भन्दा बढी अङ्क १५ जना छात्रले प्राप्त गरेको देखिन्छ । यसमा १५ जना छात्रले औसत ६० प्रतिशत भन्दा बढी ४५.८२ प्रतिशत अङ्क प्राप्त गरेका छन् ।

यस अनुरूप के पुष्टि हुन आउँछ भने आठराई गाउँपालिकाका कक्षा १० मा पढ्ने छात्र विद्यार्थीको निबन्ध लेखन क्षमता छात्रा विद्यार्थीहरूको तुलनामा १५.७१ प्रतिशत छात्र विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता कमजोर देखिन्छ ।

५.३.भाषिकताका आधारमा

तालिका नं. ४

मातृभाषी विद्यार्थीको स्थिति

कुल विद्यार्थी	३०% भन्दा कम	३०% देखि ४०% सम्म	४०%देखि ५०%सम्म	५०%देखि ६०% सम्म	६०% देखि ७०% सम्म	७०%देखि ८०% सम्म	८०% भन्दा माथि		
२३	सङ्ख्या ०	% सङ्ख्या ०	सङ्ख्या ०	% सङ्ख्या ६	सङ्ख्या २६.०८	% सङ्ख्या ६	सङ्ख्या २६.०८	% सङ्ख्या ५	सङ्ख्या २१.७३

माथिको तालिकामा जम्मा नमुना विद्यार्थी सङ्ख्या ५० मध्येबाट २३ जना नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरू देखिएका छन् । उक्त तालिकाअनुसार ३० प्रतिशत भन्दा कम निबन्ध लेखन क्षमता भएका नेपाली मातृ भाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या शून्य प्रतिशत रहेको देखिन्छ । ३० प्रतिशत भन्दा माथि र ४० प्रतिशत भन्दा तल निबन्ध लेखन क्षमता भएका मातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या शून्य प्रतिशत रहेको देखिन्छ । ४० प्रतिशत भन्दा माथि ५० प्रतिशत भन्दा तल प्राप्ताङ्क ल्याउने मातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या शून्य प्रतिशत रहेको पाइन्छ भने ५० प्रतिशत भन्दा माथि र ६० प्रतिशत भन्दा तल प्राप्ताङ्क ल्याउने मातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २६.०८ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । ६० प्रतिशत भन्दा माथि र ७० प्रतिशत भन्दा तल निबन्ध लेखन क्षमता भएका मातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २६.०८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । ७० प्रतिशत भन्दा माथि ८० प्रतिशत भन्दा कम निबन्ध लेखन क्षमता भएका मातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २६.०८ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । उच्चतम मापन ८० प्रतिशत भन्दा माथि निबन्ध लेखन क्षमता भएका मातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २१.७३ प्रतिशत मात्र देखिन्छ

यस तालिकाको अध्ययनअनुसार आठराई गाउँपालिका भित्रका १० कक्षामा अध्ययनरत ५० जना विद्यार्थीहरूमध्ये २३ जना नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले हाम्रो आठराई शीर्षकको निबन्ध लेखनमा सहभागीहरूमध्येबाट ६० प्रतिशत भन्दा बढी अङ्क १७ जना नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले प्राप्त गरेको देखिन्छ । यसमा १७ जना नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले औसत ६० प्रतिशत भन्दा बढी ७३.८९ प्रतिशत अङ्क प्राप्त गरेका छन् ।

तालिका नं. ५

विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको स्थिति

कुल विद्यार्थी	३०% भन्दा कम	३०% देखि ४०% सम्म	४०%देखि ५०%सम्म	५०%देखि ६०% सम्म	६०% देखि ७०% सम्म	७०%देखि ८०% सम्म	८०% भन्दा माथि
२३	सङ्ख्या ०	% सङ्ख्या ० ०	% सङ्ख्या ० ०	% सङ्ख्या ६	% सङ्ख्या २६.०८ ६	% सङ्ख्या २६.०८ ६	% सङ्ख्या २६.०८ ५
							२१७३

माथिको तालिकामा जम्मा प्रतिनिधि नमुना विद्यार्थी सङ्ख्या ५०जना विद्यार्थीहरू मध्येबाट नेपाली भाषा दोस्रो भाषाको रूपमा रहेका विमातृभाषी २७ जना विद्यार्थीहरूको प्रतिशाङ्क निकालिएको छ । उक्त तालिकाअनुसार ३० प्रतिशत भन्दा कम निबन्ध लेखन क्षमता भएका विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ३.७० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । ३० प्रतिशत भन्दा माथि र ४० प्रतिशत भन्दा तल निबन्ध लेखन क्षमता भएका विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या शून्य प्रतिशत रहेको छ । ४० प्रतिशत भन्दा माथि ५० प्रतिशत भन्दा तल प्राप्त्याङ्क ल्याउने विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २९.६२ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । ५० प्रतिशत भन्दा माथि र ६० प्रतिशत भन्दा तल निबन्ध लेखन क्षमता भएका विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २९.६२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ, भने ६० प्रतिशत भन्दा माथि ७० प्रतिशत भन्दा कम निबन्ध लेखन क्षमता भएका विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या २२.२२ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । त्यस्तै ७० प्रतिशत भन्दा बढी ८० प्रतिशत भन्दा कम लेखन क्षमता भएका विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ११.११ प्रतिशत रहेको छ । उच्चतम मापन ८० प्रतिशत भन्दा माथि निबन्ध लेखन क्षमता भएका विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या ३.७० प्रतिशत मापन गरिएको छ ।

यस तालिकाको अध्ययनअनुसार आठराई गाउँपालिका भित्रका १० कक्षामा अध्ययनरत ५० जना प्रतिनिधि विद्यार्थीहरूमध्ये २७ जना विमातृभाषी विद्यार्थीहरूले 'हाम्रो आठराई' शीर्षकको निबन्ध लेखनमा सहभागीहरूमध्येबाट ६० प्रतिशत भन्दा बढी अङ्क १० जना विमातृभाषी विद्यार्थीले प्राप्त गरेको देखिन्छ । यसमा १० जना नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूले औसत ६० प्रतिशत भन्दा बढी ३६.५९ प्रतिशत अङ्क प्राप्त गरेका छन् ।

यस अनुरूप के पुष्टि हुन आउँछ भने आठराई गाउँपालिकाका कक्षा १० मा पढ्ने नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको तुलनामा ३७.३ प्रतिशतले उच्च रहेकाले विमातृ भाषी विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता कमजोर देखिन्छ ।

६. निष्कर्ष

आठराई गाउँपालिका शैक्षिक वर्ष २०७९/०८० मा कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको अध्ययन शीर्षकको प्रस्तुत लेख क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिसँग सम्बन्धित छ । यस लेखमा आठराई गाउँपालिकाभित्रका कक्षा १० मा अध्ययनरत सम्पूर्ण विद्यार्थीहरूमध्येबाट प्रतिनिधि ७ ओटा विद्यालयका ६जनाका दरले ४२ जना र २ ओटा विद्यालयका ४ जनाका दरले ८ जना गरी जम्मा ९ माध्यमिक विद्यालयका कुल ५० जना प्रतिनिधि विद्यार्थीहरूलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनौट गरिएको छ । जम्मा ५० जना विद्यार्थीहरूलाई छनोट गरी तिनीहरूलाई निबन्ध लेख्न लगाएर उत्तरपुरस्तिका जाँच

गरी कुल सङ्ख्याको प्रतिशतका आधारमा विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता निर्धारण गरिएको छ । प्रस्तुत लेखमा समग्र विद्यार्थीको प्रतिशताङ्क, भाषिकता र लौङ्गिकताका आधारमा निबन्ध लेखन क्षमताको तुलनात्मक अध्ययन गरिएको छ । ५० जना प्रतिनिधि विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको औसत ६० प्रतिशत रहेको देखिन्छ । यसमा औसत ५४ प्रतिशत विद्यार्थीहरूले ६० प्रतिशत भन्दा बढी अङ्क प्राप्त गरेका छन् । माथिको तथ्याङ्क अध्ययन गर्दा समग्र विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता सन्तोषजनक देखिन्छ । लौङ्गिकताका आधारमा कक्षा १० मा पढ्ने छात्र विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता छात्रा विद्यार्थीहरूको तुलनामा १५.७१ प्रतिशत कमजोर देखिन्छ । भाषिक पृष्ठभूमिका आधारमा कक्षा १० मा पढ्ने नेपाली मातृभाषी विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको तुलनामा ३७.३ प्रतिशतले उच्च रहेकाले विमातृभाषी विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता कमजोर देखिन्छ ।

आठराई गाउँपालिकाको शैक्षिक वर्ष २०७९/०८० मा कक्षा १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमता नमुना छनौट गरिएका प्रतिनिधि ५० जना विद्यार्थीहरूका आधारमा निबन्ध लेखन क्षमता समग्रमा सन्तोषजनक देखिए तापनि भाषिकता र लौङ्गिकताका आधारमा भने कमजोर देखिन्छ । तसर्थ विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन सिपको क्षमता विकास गर्नका लागि छात्र विद्यार्थीहरू साथै विमातृभाषी विद्यार्थीहरूलाई कक्षा अभ्यासका साथै कक्षास्तरीय, विद्यालयस्तरीय, अन्तर विद्यालयस्तरीय निबन्ध प्रतियोगिताहरू समय समयमा गराउनु आवश्यक देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- अधिकारी, हेमाङ्गराज (२०५७), *भाषाशिक्षण : केही परिप्रेक्ष्य तथा पद्धति*, ते.सं., विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।
- ढकाल, रजनी (२०७८), आधुनिक नेपाली निबन्ध, यात्रासाहित्य र अन्य साहित्य, साभा प्रकाशन ।
- डुङ्गेल, भोजराज र दुर्गाप्रसाद दाहाल (२०६७), *नेपाली नाटक एकाङ्की र निबन्ध*, एम्.के. पब्लिसर्स एन्ड डिस्ट्रिब्युटर्स ।
- भण्डारी, पारसमणि र अन्य (२०६४), *नेपाली गद्य र नाटक*, न्यू हिरा बुक्स ।
- पुन, रूपलाल (२०६७), रूकुम जिल्लाका कक्षा नौ मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको अध्ययन (अप्रकाशित शोधपत्र), ने.भा.शि.वि.त्रि.वि, कीर्तिपुर ।
- रौल्याल, रणबहादुर (२०६५), कञ्चनपुर जिल्लाका कक्षा दशमा अध्ययनरत विद्यार्थीहरूको निबन्ध लेखन क्षमताको अध्ययन (अप्रकाशित शोधपत्र), ने.भा.शि.वि.त्रि.वि, कीर्तिपुर ।

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 26, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

आठराई गाउँपालिकाका माध्यमिक तहका विद्यालयहरूको गुणस्तर व्यवस्थापन

पोष्टराज लामिछाने

सार

शैक्षिक संस्थाहरूमा गुणस्तर व्यवस्थापन एक नवीन सोच हो । ग्रामीण क्षेत्रका माध्यामिक विद्यालयहरूमा नेपाल सरकारले गुणस्तरीयता शिक्षाका लागि तोकेका न्यूनतम मापदण्डहरू अनुसार भौतिक पूर्वाधार, संस्थागत विकास तथा सुशासन लगायतलाई उचित व्यवस्थापन गरी विद्यालयहरू अ सञ्चालन हुन सकेका छैनन् । यस अध्ययनले आठराई गाउँपालिकाका माध्यमिक विद्यालयहरूको नतिजाको अवस्था, पूर्वाधारको उपलब्धता तथा गुणस्तरीयता, संस्थागत विकाश तथा सुशासन प्रणाली गुणस्तर व्यवस्थापनका सम्भावना, चुनौती र समाधानका लागि अपनाउन सकिने उपायहरूको अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अनुसन्धान विधि अपनाइ आठराई गा.पा भित्रका ९ वटा माध्यमिक विद्यालयहरूलाई अध्ययन लागि नमुना रूपमा छनौट गरिएको छ । प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतहरू प्रयोग गरी तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ साथै तालिका, चित्र, प्रतिशत, औसत तथा भावत्मक विधि प्रयोग गरी तथ्याङ्कहरू विश्लेषण गरिएको छ । पहाडी जिल्लाका गाउँपालिकामा सञ्चालित माध्यमिक विद्यालयहरूको नतिजा उत्तीर्ण प्रतिशत औसतमा राम्रो देखिए तापनि त्यसको गुणात्मक पक्ष कमजोर रहेकोछ । भौतिक पूर्वाधार, संस्थागत विकास तथा सुशासनका सूचकहरू धेरै पूरा गरेका विद्यालयहरूको नतिजा उत्तीर्ण प्रतिशत बढी रहेकोछ । समग्र गुणस्तर व्यवस्थापनका विधिहरूलाई आत्मसात गरी सरोकारवालाहरूको निरन्तर लगाव र इमान्दारीताबाट विद्यालयहरूको गुणस्तर व्यवस्थापनका सूचकहरूलाई क्रमशः सुधार गर्न सकिन्छ । माध्यामिक विद्यालयहरूको गुणस्तर व्यवस्थापन गर्न सकेमा रान्यको अर्थिक सामाजिक तथा सांस्कृतिक रूपान्तरणको आवश्यकता पूरागरि विश्वबजारको माग अनुसारको जनशक्ति उत्पादन गर्न सकिन्छ ।

शब्द कुञ्जी : मापदण्ड, शिक्षालय, मूल्याङ्कन, अध्ययन, अध्यापन, विश्लेषण

१. परिचय (Introduction)

कोशी प्रदेश अन्तर्गत उत्तरी पहाडी क्षेत्रमा पर्ने तेह्रथुम जिल्लाको आठराई गाउँपालिका यस भेगको शैक्षिक विकासको अग्रणी पालिका हो । वि.स. १९८६ सालमा आठराईको मूलपानीमा भाषा पाठशाला स्थापना भए पश्चात यस क्षेत्रमा औपचारिक शिक्षालयको सुरुवात भएको पाइन्छ, हाल यस पालिकामा ५९ वटा सबै तहका विद्यालयहरू दुई वटा उच्चशिक्षा प्रदान गर्ने क्याम्पस र १ वटा प्राविधिक शिक्षालय सञ्चालनमा रहेका छन् । मध्यपहाडी लोकमार्गले यस पालिकालाई बिचबाट चिरेर सञ्चालनमा छ भने ७ वटा वडामा विभाजित यस पालिकाकाको केन्द्र संक्रान्तिबजारमा पर्दछ यस पालिकामा ९ वटा माध्यमिक विद्यालयहरू सञ्चालनमा रहेका छन भने माध्यमिक विद्यालयकमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या १९१९ रहेको छ (पालिका शिक्षा शाखा, २०८१) । जसमा, श्री शारदा मावि चुहानडाँडा, श्री पोखरी मावि छातेढुङ्गा, श्री प्रणामी मावि इवा, श्री सरस्वती मावि हवाकु, श्री त्रिमोहन मावि सक्रान्ति बजार, श्री राम सस्कृत मावि खेलपुर, श्री कृष्ण मावि डाँडागाँउ, श्री महेन्द्र मावि खाम्लालुङ र श्री भगवती मावि थोकलुङ रहेका छन भने माविमा कार्यरत शिक्षकहरूको सङ्ख्या १५२ (स्रोत पालिका शिक्षा शाखा) रहेको छ यस अनुसन्धानात्मक लेखले आठराई गाउँपालिका अन्तर्गतका माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक गुणस्तर व्यवस्थापन सम्बन्धी विभिन्न मापदण्डहरूको आधारमा सूचनाहरू सङ्कलन गरी अध्ययन तथा विश्लेषण गरी शैक्षिक संस्थाहरूको गुणस्तर व्यवस्थापन सम्बन्धी अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ ।

गुणस्तर व्यवस्थापन (Quality management)

गुणस्तर भनेको गुण तथा विशेषताहरूको समग्र रूप हो जसले तोकिएका वा अप्रत्यक्ष आवश्यकताहरू पूरा गर्ने क्षमता राख्दछ अर्थात सेवा प्रवाहमा श्रेष्ठताको बोध गराउनु नै गुणस्तर हो । Bhawani Sankar acharya (2079) अनुसार गुणस्तरीय शिक्षा भन्नाले शिक्षा प्रदान गर्ने निकाय वा संस्थाको सेवा प्रवाहमा मानव जीवनलाई आवश्यक पर्ने सीप ज्ञान र क्षमतामा अभिवृद्धि गरी उनीहरूको व्यवहारमा सकारात्मक परिवर्तन ल्याउनुलाई भनिन्छ विस्तृत अर्थमा आधारभूत मानवीय गुण ज्ञान सिप क्षमता र आचरण आर्जन गरी सभ्य शिष्ट नैतिकवान् चरित्रवान सुसस्कृत अनुशासित स्वावलम्बी र आदेश पालक नागरिक तयार गर्ने शिक्षा नै गुणस्तरीय शिक्षा हो ।

गुणस्तर व्यवस्थापन भनेको सङ्गठनका सम्पूर्ण क्रियाकलाप प्रक्रियाहरू गुणस्तर प्रति सचेतना ल्याउनु र त्यसलाई लागु गर्ने दीर्घकालीन योजनालाई गुणस्तर व्यवस्थापन भनिन्छ । गुणस्तर व्यवस्थापन संस्थाको व्यवस्थापकीय सोच हो जसले एउटा छाताको काम गर्दछ, त्यसमुनि बसेका सबै क्रियाकलापलाई सम्पादन गरी श्रेष्ठतम सेवा दिलाउन क्रियाशील गराउँदछ । अर्थात संस्थाभित्र सम्पादन गरिने क्रियाकलाप प्रक्रिया र प्रणालीमार्फत सेवा प्रदायकको अपेक्षामा एकरूपता ल्याउने कार्यलाई गुणस्तर व्यवस्थापन भनिन्छ । शैक्षिक संस्थाहरू मा शैक्षिक गुणस्तर व्यवस्थापनको अवधारणा नवीन धारणा हो । उचित पाठ्यक्रम निर्माण योग्य र अनुभवी शिक्षक, पर्याप्त पूर्वाधार, शैक्षिक सामग्रीहरूको पर्याप्तता गुणस्तरीयता विद्यार्थीमुखी शिक्षण सिकाई क्रियाकलापको साथै विद्यार्थीहरूले आफ्नो ज्ञान, क्षमता र सिर्जनशीलता उजागर गर्न सक्ने मूल्याङ्कन तथा मापन प्रणाली भएमा मात्र समग्रमा शैक्षिक गुणस्तर व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।

नेपालका अधिकांश सामुदायिक विद्यालयहरूको व्यवस्थापकिय पक्ष भौतिक पूर्वाधार संस्थागत विकास, सुशासन, पठनपाठन तथा शैक्षणिक क्रियाकलाप, विद्यार्थीहरूको उत्तीर्ण प्रतिशत हालसम्म सन्तोषजनक र राज्यका निकाय र समाजले अपेक्षा गरे अनुसार हुन सकेको छैन । यस अध्ययनको सैद्धान्तिक पुनरावलोकन तिनै पक्षहरू मा केन्द्रित हुनेछ । डा. केदार नारायण श्रेष्ठ (२०१४) ले "Genuine efforts for quality in some community schools" शीर्षकमा ललितपुर जिल्लामा सञ्चालित १० वटा राम्रा विद्यालयहरू पहिचान गरी त्यस विद्यालयहरू मा अध्यापन गराउने शिक्षकहरूको व्यवहार भौतिक पूर्वाधारको अवस्था शिक्षण विधि तथा शैक्षणिक सामग्री, मूल्याङ्कन प्रक्रिया विद्यालयहरूको नेतृत्व तथा व्यवस्थापकीय पक्ष, समुदायको सहयोग मूल्याङ्कन प्रक्रिया र विद्यालय सञ्चालन प्रक्रिया आदिको पहिचान मूल्याङ्कन तथा विश्लेषण गर्ने उद्देश्य राखेर अनुसन्धान प्रतिवेदन प्रस्तुत गरेका छन् । नमुनाका रूपमा छनौट गरेका १० विद्यालयहरूबाट प्रश्नावली प्रत्यक्ष भेटघाट बैठक गरी अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सूचना तथा तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरेका छन् ।

उनले सामुदायिक विद्यालयहरूको गुणस्तर वृद्धिका लागि भौतिक पूर्वाधार, विद्यार्थी नतिजा, समुदायसँगको सम्वन्ध शिक्षकहरूको भूमिका, विद्यालयको नेतृत्व प्रभावकारी महत्वपूर्ण हुने कुरामा जोड दिएका छन् । अनुसन्धानमा धेरै विद्यालयका प्र.अ हरू अवकाश नहुन्जेलसम्म प्र.अ भएर बस्न खोज्ने, व्यवस्थापन समिति र राजनैतिक दलहरूका नेताले खाली तथा रिक्तदरवन्दीमा नियुक्ति गर्न दबाब दिने व्यवस्थापन समितिमा स्थानीय व्यक्तिहरू नहुने, अभिभावकहरू बैठकमा नआउने, बैठक हल पर्याप्त नहुने, शिक्षकहरूको विद्यालयमा फुसर्दको समय पर्याप्त भए पनि विद्यार्थीको गृहकार्य र कक्षाकार्य जाँच तथा सहयोगमा संलग्न गराउन नसकेको अनुसन्धानबाट पाइएको तथ्य प्रस्तुत गरेका छन् ।

त्यस्तै सामुदायिक विद्यालयहरूमा पर्याप्त पूर्वाधार कम्प्युटर ल्याव, लाइब्रेरी नहुँदा तथा भएका स्रोत साधनलाई प्रभावकारी ढङ्गले उपयोग गर्न नसक्दा उपेक्षित गुणस्तर तथा नतिजा प्राप्त गर्न नसकिएको साथै विद्यालयले निर्माण गरेको योजना अनुसार विद्यालय सञ्चालन नगरिएको कुरा अध्ययन प्रतिवेदनमा प्रस्तुत गरेका छन् ।

गुणस्तरीय शिक्षा शीर्षकमा पृथ्वीनारायण क्याम्पस पोखरामा कार्यरत श्री कृष्ण पन्थी (२०२२) ले गुणस्तरीय शिक्षाको सैद्धान्तिक पक्षहरूको अध्ययन गरेका छन् । उनले गुणस्तरीय शिक्षाका आधारहरू शैक्षिक वातावरण, पूर्वाधार, विद्यार्थी शैक्षणिक सामग्री, विधि वा प्रक्रिया र उपज तथा नतिजालाई विगतमा गरिएका अध्ययन अनुसन्धानबाट प्राप्त तथ्य, तथ्याङ्क, ज्ञान, प्रतिवेदन, साहित्य, एकेडेमिक अनुसन्धानका निष्कर्षहरूलाई सङ्कलन गरी Content analysis र meta Analysis विधिहरूको प्रयोग गरी सैद्धान्तिक अवधारणा प्रस्तुत गर्दा UNESCO (2005) को गुणस्तरीय शिक्षा सम्बन्धी मापदण्ड, ISO 9000–2000 अर्न्तगतका सैद्धान्तिक पक्ष तथा प्रक्रिया उच्च शिक्षामा विश्वविद्यालय अनुदान आयोगले QAA प्राप्त गर्ने प्रक्रियाका लागि तोकिएको मापदण्ड तथा सूचकहरू र Self Assessment का १० वटा सूचकहरू Access (5%) Service to student (5%), Leadership (15%) physical Environment and Resources (5%), Learning and Teaching (20%), Students (15%), Staff (15%), external relations (5%), organization (5%) र standard (10%) आदि मापदण्ड, सूचक र आधारहरू सँग तुलना गरी अध्ययन तथा विश्लेषण गरेका छन् ।

अनुसन्धानमा नेपालमा सञ्चालित माध्यामिक विद्यालयमा अङ्ग्रेजी माध्यमबाट पठनपाठन हुने विद्यालयहरूको गुणस्तर उच्च रहेको, विश्वबजारको आवश्यकता अनुसारको शैक्षिक वातावरण नीति

निर्माताले बनाउन नसकेको, सरकारले गुणस्तरमा आधारित शिक्षा प्रदान गर्ने दृष्टिकोण भन्दा अधिकार प्रत्याभूति गराउने दृष्टिकोणमा जोड दिएको कुरा अध्ययनको निष्कर्षमा प्रस्तुत गरेका छन् । त्यस्तै समता र गुणस्तर दुबैमा केन्द्रित भई विद्यार्थी, शिक्षक र अभिभावकहरूलाई एकाकर गरी सरकारले शैक्षिक गुणस्तर व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्ने सुझाव समेत प्रस्तुत गरेका छन् ।

शिक्षा क्षेत्र सम्बन्धी विज्ञ वाबुकाजी कार्की (२०७६) ले गुणस्तरीय शैक्षिक वातावरण शीर्षकको लेखमा विद्यालयहरूमा रोचक र गुणस्तरीय शैक्षिक वातावरणीय सुनिश्चितताको लागि प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने शिक्षक, विद्यार्थी, अभिभावक तथा व्यवस्थापन समिति लगायतकासँग समधुर सम्बन्ध, सहकार्य, सदभाव, सहयोग उत्साहजनक वातावरण तर्जुमा एवम् सिर्जना गरिनुपर्दछ । उनले विद्यालयहरूको गुणस्तरका लागि शिक्षकहरूको जागिरको स्थायित्व, लगनशीलता, सक्रिय व्यवस्थापन समिति, संवैधानिक शिक्षक सेवा आयोग, सकारात्मक सोच भएका अभिभावक, विद्यालयमा अनुशासित वातावरण निर्माण गर्ने आचारसंहिता १८० दिन नै विद्यालय खुल्ने वातावरण बनाउनुपर्ने तर्कमा जोड दिएका छन् । त्यस्तै विद्यालयमा नौ (अ) अभिभावक, अध्यापक अध्ययनार्थी (विद्यार्थी), अध्ययन विषय र विधि, अनुशासन, अपनत्व, अनुदान अनुगमन र निरीक्षण, र अनुसन्धानलाई मध्यनजर राखेर सरकार तथा विद्यालयहरूले योजना तथा कार्यक्रम निर्माण गरी कार्यावन्धन गर्न सके उचित गुणस्तरीयता हासिल गरी असल नागरिक उत्पादन गर्न सकिने कुरा प्रस्तुत गरेका छन् ।

माथि पुनरावलोकन गरेका अनुसन्धात्मक लेख प्रतिवेदनहरू सैद्धान्तिक पक्षमा बढी केन्द्रित छन् । सामुदायिक विद्यालयहरूको वास्तविक अवस्था पहिचान गर्ने तथ्याङ्कहरू प्रस्तुत गर्न सकेका छैनन् । वर्तमान समयसम्म शिक्षा मन्त्रालय अर्न्तगत शिक्षा विभागले गुणस्तरीय शिक्षाका लागि तोकेका २५ वटा मापदण्ड तथा सूचकहरू प्रचलित गुणस्तर व्यवस्थापन सम्बन्धी विधिहरूको आधारमा आठराई गा.पा. अन्तर्गत सञ्चालित माध्यमिक विद्यालयहरूको गुणस्तर व्यवस्थापन सम्बन्धी अवस्थाको चित्रण गर्नेमा अनुसन्धान केन्द्रित हुने छ । तसर्थ यस अध्ययनमा आठराई गाउँपालिकाका माध्यमिक विद्यालयहरूको नतिजाको अवस्था, पूर्वाधारको उपलब्धता तथा गुणस्तरीयताको संस्थागत व्यवस्थापन र सुशासन प्रणाली, र गुणस्तर व्यवस्थापनका सम्भावना. र चुनौतीहरू पहिचान गरी गुणस्तरीयतामा श्रेष्ठता हासिल गरी प्रतिस्पर्धी र अब्बल शैक्षिक संस्था बनाउन अपनाउन सकिने उपायहरूको समेत अध्ययन गरिएको छ ।

२. अध्ययन विधि (Methodology)

यस अध्ययन वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित छ । आठराई गा.पा का ९ वटा माध्यमिक विद्यालयहरू र ती विद्यालयका विगतका ३ शैक्षिक सत्रका विद्यार्थीहरूमध्ये ८, १० र १२ कक्षाको नतिजालाई उद्देश्यमूलक नमुना प्रयोग गरी अध्ययनको नमुना छनौट गरिएको छ । अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्कहरू प्राथमिक तथा द्वितीय स्रोतहरू प्रयोग गरी सङ्कलन गरिएको छ । जसमा प्रश्नोत्तर विधि, प्रत्यक्ष कुराकानी, टेलिफोन सम्पर्क र सामुहिक छलफल तथा पुस्तक, पत्रिका, अनलाइन आदिको विधिहरूबाट आवश्यक सूचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । सङ्कलन गरिएका तथ्याङ्कहरूलाई तथ्याङ्कशास्त्रीय विधिअनुसार तालिका, चित्र, प्रतिशत, औसत प्रयोग तथा गुणात्मक विधिको प्रयोग गरी अनुसन्धानको उद्देश्य अनुसार अध्ययन विश्लेषण र तुलना गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

३. तथ्याङ्क प्रस्तुतीकरण र विश्लेषण (Data presentation and Analysis)

अध्ययनका लागि नमुनाको रूपमा छनौट गरिएका आठराई गाउँपालिकामा सञ्चालित विद्यालयहरूको गुणस्तर व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सङ्कलन गरिएका सूचना तथा तथ्याङ्कहरूलाई अध्ययनको उद्देश्य अनुसार तपसिल बमोजिम प्रस्तुतीकरण एवं विश्लेषण गरिएको छ ।

क) वार्षिक नतिजाको अवस्था

यसमा माध्यमिक विद्यालयहरूमा विगतका तीन शैक्षिक सत्र २०७७/०७८, २०७८/०७९, र २०७९/८० को कक्षा ८, १० र १२ कक्षाको नतिजालाई समग्ररूपमा प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिएको छ ।

Table No 1

Annual / Academic Year Result

class, Number of student and Result									
Aca- demic Year	At- tend	class 8		10			12		
		pass	Pass %	At- tend	pass	pass %	At- tend	pass	pass %
2077/78	223	217	97.31 %	311	304	97.75	210	128	60.95 %
2078/79	211	201	95.3 %	323	296	91.60	228	98	43 %
2019/80	218	100	45.87 %	269	208	77.32	239	119	49.97 %

Sources : Secondary Schools of Aatharai Rural Municipality 2078,79,80

माथिको तालिकामा प्रस्तुत भएको तीन शैक्षिक सत्रको नतिजाको विश्लेषण गर्दा कक्षा ८ र १० दुबै कक्षाको वार्षिक नतिजा प्रतिशत घट्दो दरमा छ भने कक्षा १० मा पढ्ने विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या समेत प्रत्येक वर्ष घट्दो देखिन्छ । त्यस्तै विद्यार्थीहरूको नियमित उत्तीर्ण हुने प्रतिशत अत्यन्त कम रहेको छ ।

ख) उत्कृष्ट ३ विद्यालयको नतिजा

पालिकाका माध्यमिक विद्यालयहरूमध्ये ३ वटा उत्कृष्ट विद्यालयको कक्षा ८, १० र १२ को वार्षिक परीक्षाको नतिजा निम्न छ ।

तालिका नं. २

उत्कृष्ट नतिजाको अवस्था

विद्यालयको नाम	कक्षा	शैक्षिक सत्र र उत्तीर्ण प्रतिशत		
		२०७७/०७८	२०७८/०७९	२०७९/०८०
सा श्री शारदा मावि	८	१०० %	१०० %	४८.२७ %
	१०	१०० %	८५.४५ %	९५.२८ %
	१२	१०० %	८०.९५ %	४८ %
श्री त्रिमोहन मावि	८	१०० %	८३.७२ %	३७.८३ %
	१०	१०० %	९४.११ %	९२.३० %
	१२	९१.४८ %	३४.६११ %	३३ %
श्री कृष्ण मावि	८	९२.३० %	८७.२३ %	३६ %
	१०	१०० %	८८.३७१ %	९२.५९ %
	१२	४२.८५ %	७७ %	७२ %

Sources : Secondary Schools of Aatharai Rural Municipality 2078,79,80

आठराई गाउँपालिकामा सञ्चालित उत्तीर्ण प्रतिशतमा उत्कृष्ट तीन विद्यालयको तीन शैक्षिक सत्रको नतिजाको मूल्याङ्कन गर्दा कक्षा ८ र १० को उत्तीर्ण प्रतिशत प्रत्येक शैक्षिक सत्रमा घट्दो अस्थमा रहेको छ । भने कक्षा १२ को उत्तीर्ण प्रतिशत औसत रहेको छ ।

पूर्वाधारको अवस्था (Physical structure)

अध्ययनमा समेटिएका विद्यालयहरूको पूर्वाधारको अवस्थामा पक्की कक्षा कोठा, लाइब्रेरी आइसिटी ल्याव, खेलमैदान, पक्की प्रसाशनिक भवन, विज्ञान प्रयोगशाला, विद्यालय घेरावारा, पक्की शौचालय आदि पठनपाठनलाई व्यवस्थित बनाउन आवश्यक पर्ने पूर्वाधारहरूको आधारमा निम्न अवस्था रहेको छ ।

तालिका नं. ३

भौतिक पूर्वाधार सम्बन्धी मापदण्डहरू

विद्यालयको नाम	पूर्वाधारहरू							
	लाईब्रेरी	ICT Lab	पक्की कक्षा कोठा	खेल मैदान	पक्की प्रशासनिक भवन	विज्ञान प्रयोगशाला	पक्की शौचालय	घेरावारा
श्री शारदा मावि	✓	✓	१८	×	✓	✓	✓	✓
श्री पोखरी मावि	✓	✓	४	✓	×	✓	✓	×
श्री प्रणामी मावि	×	✓	४	×	×	×	✓	×
श्री सरस्वति मावि	✓	✓	४	✓	×	✓	✓	×
श्री त्रिमोहन मावि	✓	✓	४	✓	✓	✓	✓	×

विद्यालयको नाम	पूर्वाधारहरू							
	लाईब्रेरी	ICT Lab	पक्की कक्षा कोठा	खेल मैदान	पक्की प्रशासनिक भवन	विज्ञान प्रयोगशाला	पक्की शौचालय	घेरावारा
श्री राम संस्कृत मावि	×	✓	×	×	×	×	×	×
श्री कृष्ण मावि	✓	✓	६	✓	✓	✓	✓	×
श्री महेन्द्र मावि	×	✓	६	✓	✓	×	✓	×
श्री भगवति मावि	✓	✓	४	✓	✓	✓	✓	×

स्रोत: आठराई गाउँपालिका शिक्षा शाखा, २०८१

भौतिक पूर्वाधारको उपलब्धताको मूल्याङ्कन गर्दा सबै भन्दा सुविधा सम्पन्न र पर्याप्त भौतिक व्यवस्थापन भएको विद्यालय शारदा माध्यामिक विद्यालय रहेको छ भने सबै भन्दा कमजोर पूर्वाधार व्यवस्थापन भएको विद्यालय राम संस्कृत मावि रहेकोछ ।

संस्थागत विकास तथा सुशासनको अवस्था

अध्ययनमा समेटिएका विद्यालयहरूको संस्थागत विकास तथा सुशासनलाई सहयोग पुर्‍याउने पिउने पानी, फिल्टर, शिक्षक अभिभावक सङ्घ, व्यवस्थापन समिति, SIP निर्माण, सूचना अधिकारी, शिक्षकहरूको कोठा, प्राथमिक उपचार वाकस, चमेना गृह र विद्यालय अभिलेखलाई आधार बनाई विश्लेषण गरिएको छ ।

तालिका नं. ३

विद्यालयहरूको संस्थागत विकास तथा सुशासनका सूचकाङ्कहरू

विद्यालयको नाम	पिउने पानी फिल्टर	SIP निर्माण	सूचना अधिकारी	शिक्षकहरू को कोठा	प्राथमिक उपचार वाकस	चमेना गृह	शि.अ. सङ्घ	विद्यालय अभिलेख
श्री शारदा मावि	✓	✓	✓	✓	✓	×	✓	✓
श्री पोखरी मावि	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
श्री प्रणामी मावि	×	✓	✓	×	✓	×	✓	✓
श्री सरस्वति मावि	×	✓	✓	×	✓	✓	✓	✓
श्री त्रिमोहन मावि	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓	✓
श्री राम संस्कृत मावि	×	✓	✓	×	✓	×	✓	✓
श्री कृष्ण मावि	×	✓	✓	×	✓	✓	✓	✓
श्री महेन्द्र मावि	×	✓	✓	×	✓	×	✓	✓
श्री भगवति मावि	×	✓	✓	✓	✓	×	✓	✓

स्रोत: आठराई गाउँपालिका शिक्षा शाखा, २०८१

संस्थागत विकाससँग र सुशासन सम्बन्धी विद्यालयको सूचकहरू मूल्याङ्कन गर्दा त्रिमोहन माध्यामिक विद्यालय र पोखरी माध्यमिक विद्यालयले सबैभन्दा बढी व्यवथित ढङ्गले यससँग सम्बन्धित सूचकलाई व्यवस्थित गरी संस्थागत गुणस्तर व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाएको छ । भने प्रणामी मावि, राम संस्कृत मावि, महेन्द्र माविमा शुद्ध पिउने पानी फिल्टर, शिक्षकको लागि कोठा र चमेना गृहलाई व्यवस्थापन गर्न अभै सकेको छैन । तीन वटै विद्यालयमा संस्थागत विकास र सुशासनसँग सम्बन्धित सूचक अनुसार कमजोर व्यवस्थापन रहेका छन् । तर भौतिक पूर्वाधार अवस्था कमजोर रहेका विद्यालयहरू मा समेत संस्थागत विकास र सुशासनसँग सम्बन्धित सूचकहरू तथा मापदण्डहरू सवल रहेका छन् ।

४. छलफल (Discussion)

यस अध्ययनमा माध्यामिक विद्यालयहरूको गुणस्तर व्यवस्थापन सम्बन्धी तीनवटा मापदण्ड तथा त्यससँग सम्बन्धित सूचकको तुलनात्मक अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । पहिलो मापदण्डमा विद्यालयको शैक्षिक सत्रको वार्षिक नतिजा जसले विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तरीयता व्यवस्थापनको अवस्थालाई सङ्केत गर्दछ जसमा ९ वटा विद्यालयहरूको ८,१० र १२ को तीन शैक्षिक सत्रको उत्तीर्ण प्रतिशत र ती मध्ये उत्कृष्ट नतिजा उत्तीर्ण (%) ल्याउने विद्यालयहरूको उत्तीर्ण प्रतिशतको नतिजाको अध्ययन विश्लेषण गर्दा ८०% भन्दा बढी विद्यालयहरूको वार्षिक नतिजा घट्दो प्रतिशतमा छ भने समग्र पालिका स्तरमा औसतमा ती कक्षाको विद्यार्थी सङ्ख्या घटेको नदेखिए तापनि विद्यालयहरू मा उक्त कक्षाहरू मा विद्यार्थी सङ्ख्या समेत घटेको अवस्था छ । दोस्रो विद्यालयमा शैक्षिक तथा प्रशासनिक र अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालनका लागि आवश्यक पर्ने न्यूनतम पूर्वाधारहरू जसले प्रत्यक्षरूपमा विद्यालयको भौतिक पूर्वाधारको गुणस्तरीयतालाई प्रभाव पार्दछ जसमा पक्की कक्षा कोठा लाइब्रेरी, ICT Lab, खेलमैदान, पक्की प्रशासनिक भवन, विज्ञान प्रयोगशाला, पक्की शौचालय, विद्यालय घेरावारा आदिको तुलनात्मक अध्ययन तथा त्यसको गुणस्तरीयता विश्लेषण गर्दा नेपाल सरकारले विद्यालय शिक्षाका लागि तोकेको मापदण्डहरूमा ९ वटा विद्यालयमध्ये ५० प्रतिशत विद्यालयहरू मा भौतिक पूर्वाधारको अवस्था अत्यन्त कमजोर रहेको छ, अध्ययनमा समेटिएका ८ वटा सूचकहरूको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दा २ वटा विद्यालयमा मात्र करिब ८८% मापदण्ड पूरा भएको छ भने एक विद्यालयमा १३% मात्र पूर्वाधारका मापदण्डहरू रहेको छ ।

तेस्रो अध्ययनको मापदण्डमा विद्यालयहरूको संस्थागत विकास तथा सुशासनको अवस्था जसले अप्रत्यक्ष रूपमा गुणस्तर व्यवस्थापनमा भूमिका खेलेरहेको हुन्छ यस अन्तर्गत खानेपानी SIP, सूचना अधिकारी शिक्षकहरूको कोठा, प्राथमिक उपचार बाकस, चमेना गृह, शिक्षक अभिभावक सङ्घ, विद्यालय अभिलेखको तुलनात्मक विश्लेषण गर्दा २ वटा विद्यालयहरूले सय प्रतिशत (१००%) मापदण्डहरू पूरा गरेको तर त्यसको गुणस्तर अवलम्बन र व्यावहारिक प्रयोग तथा कार्यान्वयन भने औसत रहेको छ ।

५. निष्कर्ष (Conclusion)

पहाडी जिल्लाका गाउँपालिकामा सञ्चालित माध्यमिक विद्यालयहरूको नतिजा उत्तीर्ण प्रतिशत औसतमा राम्रो देखिए तापनि त्यसको गुणात्मक पक्ष कमजोर रहेको साथै विद्यार्थीहरूको नियमित उत्तीर्ण प्रतिशत ज्यादै कम रहेको भए तापनि पूरक परीक्षाबाट उत्तीर्ण भएका विद्यार्थीहरूका कारणले उत्तीर्ण

प्रतिशत सन्तोसजनक रहेको छ । भौतिक पूर्वाधार संस्थागत विकास तथा सुशासनका सूचकहरू धेरै पूरा गरेका विद्यालयहरूको नतिजा उत्तीर्ण प्रतिशत समेत बढी रहेको छ ।

समयको परिवर्तन र बजारको माग अनुसारको प्राविधिक, सिप ज्ञान, सहितको प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने जनशक्ति उत्पादन गर्न कठिनाइ रहेको छ । त्यस्तै विद्यालयहरू मा भौतिक पूर्वाधारको सूचक समेत अत्यन्त कमजोर रहेको छ । त्यसको गुणस्तरीयता व्यवस्थापनका बजेटको अभाव, जिम्मेवारी बोध सक्षमताको अभाव, प्रभावकारी निरीक्षण तथा अनुगमन, आम्दामी स्रोतको अभावको कारणले नेपाल सरकारले तोकेको पूर्वाधार सम्बन्धी न्यूनतम मापदण्डको समेत पूरा गर्न सकेको छैनन् । कतिपय विद्यालयहरू मा विद्यालय व्यवस्थापन समिति, शिक्षक अभिभावक समिति र प्रधानाध्यापक बिच द्वन्द्व हुँदा पारदर्शिता जवाफदेहिता नहुँदा, नेतृत्वको असक्षमताको कारणले समेत पूर्वाधारहरूको विकासमा अवरोध सृजना भएको छ । धेरै विद्यालयहरू मा ICT Lab को स्थापना गरिए तापनि त्यसको सञ्चालन तथा विद्यार्थीहरूलाई सूचना प्रविधि सम्बन्धी विषयमा अध्यापन गर्ने जनशक्ति नहुँदा विद्यार्थीहरू डिजिटल तथा सूचना प्रविधिको ज्ञान र सीपको विकासबाट विमुख भएका छन् । त्यस्तै पूर्वाधारका सूचक भन्दा संस्थागत विकास तथा सुशासनका मापदण्डहरूको विद्यालयहरू ले प्रभावकारी ढङ्गले व्यवस्थापन गरेका छन् जसले विद्यालयहरू सुशासन, पारदर्शिता र गुणस्तर व्यवस्थापनमा सचेत रहेको पाइएको छ ।

अन्त्यमा शैक्षिक गुणस्तर व्यवस्थापन गर्ने अवधारणा शैक्षिक संस्थाहरूका लागि नवीन अवधारणा हो यसका लागि पूर्वाधार, संस्थागत विकास र सुशासनका मापदण्डहरूलाई कार्यान्वयन गर्दा मात्र प्राप्त गर्न सम्भव हुँदैन । समग्र गुणस्तर व्यवस्थापनको अवधारण अनुरूप सक्षम तथा प्रतिवद्ध नेतृत्व, सरोकारवालाहरूको सहभागिता तथा सहयोग निरन्तरता तथा गतिशीलता, गुणस्तरीयताको प्रत्याभूति, उपलब्ध स्रोत साधनको उचित व्यवस्थापन तथा उपयोग पेसागत क्षमतामा अभिवृद्धि, सरोकारवालासँग उत्पादनशील र समधुर सम्बन्ध, शिक्षण तथा मूल्याङ्कन पद्धतिमा एकरूपता विश्वसनीयता, निरन्तर मूल्याङ्कन पृष्ठपोषण प्रभावकारी निरीक्षण तथा अनुगमन, आगतमा बेज्ज मार्किड, उचित दण्ड र पुरस्कार प्रणाली तथ्य र तथ्याङ्कमा आधारित निर्णय प्रणाली आदि विधिहरूलाई समेत विद्यालयहरू सबै तहका सरकार तथा सम्बन्धित निकायहरूले आत्मसात गरी सामुहिकता मार्फत अवलम्बन गर्ने प्रयास गरे मात्र शैक्षिक संस्थाहरूमा गुणस्तर व्यवस्थापनको प्रक्रिया सुरुवात गर्न सकिन्छ । यस अध्ययनले नमुनाका रूपमा छनोट गरिएका माध्यामिक विद्यालयको अवस्थाबारे चित्रण गराएको छ । नेपाल सरकारलाई ग्रामीण स्थानमा सञ्चालित सामुदायिक विद्यालयहरूको गुणस्तरको अवस्था र गुणस्तर व्यवस्थापन गरी राज्यलाई आवश्यक पर्ने जनशक्ति उत्पादन गर्नका लागि आवश्यक नीतिगत सुधार गर्न यस अध्ययनले सहयोग गर्नेछ ।

सन्दर्भ सूची (References)

- Aathrai Rural Municipality (2081). *School EMIS report 2081*. Aatharai Rural Municipality Educationa Brnach.
- Acharya B. S. (2079). *Principle of management*. Asmita publisher and Distributer.
- Acharya, B. R. (1958). *Histry of nepalese education*. Nabin Shikeny.
- Acharya. B.S. & Bhandari. D. R. (2023). *Principle of of management*. Asmita Books, Publishers and Distributors.
- Action Aid (2017). *The right to the education under threat by privatisation in Nepal :Policy paper*. Norad.

Agrawal, G. R. (2010). *Principle of management*. M. K. publishers and Distributors.

Karki, B. (2076 Shrawn,6) *Quality edycation and teacher*. www.prasashan.com

Panthi, S. K. (2022). A theoretical discourse on quality education. *Curriculum Development. Journal 30 (44)*. 120-130.

Secondary School of Aathrai Rural Municipality (2081). *School report of Secondary School of Aathrai Rural Municipality 2081*. Secondary School of Aathrai Rural Runicipality.

Sherstha, K. N. (1982). *Educational experiments in Nepal*. Sanothimi, Nepal.
om.np/books/edition/Educational_Experiments_in_Nepal/4yyfUH1MvtE

Sherstha, K. N. (2014). *Genuine efforts for quality community Schools*. T.N. Centre for Education.

UNESCO (2005). *Incheon declaration and SDGS - education 2030 frame work for action*. UNESCO .

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 15, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा छात्र शिक्षक तथा सम्बद्ध प्राध्यापकहरूका अनुभव

बद्रीप्रसाद फुएल, उपप्राध्यापक (शिक्षा)*
दिलनाथ फुएल, सहप्राध्यापक (अर्थशास्त्रशिक्षा)
दलबहादुर तामाङ्ग (स्नातकोत्तर शोधार्थी)

सार

प्रस्तुत लेखको उद्देश्य त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायअन्तर्गत शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा छात्र शिक्षक एवम् सम्बद्ध प्राध्यापकहरूका अनुभवको विश्लेषण गर्नु रहेको छ । यस अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्न गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचालाई उपयोग गरिएको छ । यहाँ आवश्यक पर्ने सूचना अध्ययनकर्ता स्वयम्ले प्राथमिक एवम् विषयसँग सम्बन्धित प्रकाशित तथा अप्रकाशित सामग्री द्वितीयक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय, महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाममा वि. स. २०८० साल शिक्षाशास्त्रको स्नातक तह चौथो वर्षमा सञ्चालित शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा संलग्न १२५ जना छात्र शिक्षकहरू मध्ये नियमित रूपमा कक्षामा उपस्थित हुने प्रत्येक विषयबाट एकजनाका दरले ५ जना उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिको उपयोग गरी छनोट गरिएको छ । साथै सो कक्षामा अध्यापन तथा सुपरिवेक्षण समेतमा संलग्न प्राध्यापकहरू मध्ये पाँच जनालाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट नै छानिएका छन् । अभ्यास शिक्षण कार्यक्रम सफलताको पहिलो सर्त नैसम्बन्धित सरोकारवालाहरू यो कार्यक्रमका सम्बन्धमा स्पष्ट हुनुपर्नेमा त्यस्तो नदेखिएको हुँदा यसका लागि शिक्षण अभ्यास विभागले एड्. ४४० पाठ्यक्रमको कक्षा सुरु हुनु भन्दा अगाडि छात्र शिक्षकहरूका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रमको आयोजना गरी विषयवस्तुप्रति सबैलाई जागरुक गराउनु पर्दछ । साथै पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका क्रियाकलापहरूमा संलग्न हुने विभाग, अध्यापन गर्ने प्राध्यापक तथा सुपरिवेक्षकहरूलाई जागरुक भई आफ्नो जिम्मेवारी सहज एवम् वस्तुगत रूपमा पूरा गर्न संयुक्त बैठक एवम् सेमिनारको आयोजना अनिवार्य गर्नुपर्ने देखिन्छ । यो पाठ्यक्रम कार्यान्वयनलाई सहज बनाउन निर्माण गरिएको निर्देशिका (सूक्ष्म, सहपाठी, विद्यालय शिक्षणको समय तथा छात्र शिक्षकहरूको अनुपात) लाई परिमार्जन गर्दै हुबहु कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ । यस क्रममा कार्यक्रमको अनुगमन गर्न निर्देशिकाले निर्देश गरेअनुसारको अनुगमन समिति

* महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाम, मो. नं.: ९८५२६८०९२०, इमेल : badri.phuel@gmail.com

निर्माण गरेर सो समितिको सिफारिसमा दण्ड तथा पुरस्कारको समेत व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसले गर्दा सम्बद्ध व्यक्तिहरू आ-आफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्नुका साथै पाठ्यक्रमका निर्दिष्ट उद्देश्य एवम् मर्म प्राप्त भई शिक्षण सिपमा निपुण शिक्षक उत्पादन गर्न सकिने देखिन्छ ।

शब्द कुञ्जी : शिक्षण अभ्यास, सुपरिवेक्षण, सहपाठी शिक्षण, छात्र शिक्षक, सहयोगी विद्यालय

परिचय

त्रिभुवन विश्वविद्यालय वि. स. २०१६ मा स्थापना भएको नेपालको सबैभन्दा जेठो र गरिमामय इतिहास बोकेको विश्वविद्यालय हो । स्थापनाकालदेखि नै उच्च शिक्षामा अग्रणी भूमिका खेलेको यस विश्वविद्यालयअन्तर्गत हाल ६२ आङ्गिक, ५२९ सामुदायिक र ५४९ निजी क्याम्पसहरू क्रियाशील रहेका छन् । त्रिभुवन विश्वविद्यालयभित्र ४२ वटा केन्द्रीय विभाग, पाँचवटा अध्ययन संस्थान, चारवटा सङ्काय र चारवटा अनुसन्धान केन्द्रहरू रहेका छन् (त्रिभुवन विश्वविद्यालय, सन् २०२३) । शिक्षाशास्त्र सङ्काय, चारवटा सङ्कायहरू मध्ये एक महत्त्वपूर्ण सङ्कायका रूपमा लिइन्छ । यो सङ्कायले देशमा आवश्यक पर्ने तालिमप्राप्त शिक्षक एवम् शैक्षिक प्रशासक उत्पादन गर्ने उद्देश्य राखेर अध्ययन अध्यापन गरिरहेको छ ।

परम्परागत रूपमा शिक्षार्थीलाई मानवीय वातावरणमा समायोजन गर्न शिक्षण आवश्यक ठानिन्थ्यो भने अहिले आएर जुनसुकै सामाजिक वातावरणमा समायोजन हुनसक्ने नागरिक तयार गर्न शिक्षणको आवश्यकता मानिन्छ । शिक्षणले विद्यार्थीहरूको आवश्यकताहरू पूरा गर्न, विद्यार्थीहरूलाई सिकाइमा संलग्न गराउन, सिकाइमा विद्यार्थीहरूको आत्मविश्वास बढाउन एवम् विद्यार्थीहरूलाई आगामी सफलताको लागि तयार पार्ने काम गर्दछ । शिक्षण अभ्यास विशेषतः शिक्षणसम्बन्धी ज्ञान, सिप र दक्षता अभिवृद्धिका लागि गरिने अभ्यास हो । यो निश्चित समयावधिमा विद्यालय वा क्याम्पसहरूमा गरिने प्रयोगात्मक र अभ्यासात्मक शैक्षणिक क्रियाकलाप हो । यसलाई अभ्यास शिक्षण पनि भन्ने गरिन्छ । शिक्षण अभ्यासले शिक्षाशास्त्रका विषयमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूले पूर्वनिर्धारित पाठ्यक्रमको आवश्यकता पूर्ति गर्नका लागि तोकिएको समयभरि खटाइएको सहयोगी विद्यालयमा गई गरिने प्रयोगात्मक र अभ्यासात्मक अध्यापन कार्यलाई जनाउँछ (ढकाल, २०६८) ।

मराईस र मेइयर (सन् २००४), पेरी (सन् २००४) र माकोसा, सुम्बा र सुम्बा (सन् २००७) ले शिक्षण अभ्यासलाई सिद्धान्तहरूको व्यवहारमा लागु गर्नका लागि शिक्षण सेवामा विशिष्ट प्रशिक्षणको अभिन्न अङ्गको रूपमा व्याख्या गरेका छन् । यस्तो प्रशिक्षण योग्य शिक्षकको हैसियत प्राप्त गर्नका साथै शिक्षणमा आवश्यक सबै मापदण्डहरू हासिल गर्न विद्यार्थी शिक्षकले कम्तिमा पनि विद्यालयमा शिक्षण अभ्यास गर्नुपर्छ । मराईस र मेइयर (सन् २००४) ले अझ अगाडि भन्नु हुन्छ कि शिक्षण अभ्यासमा छात्र शिक्षकलाई राम्रो प्रशिक्षण गरेर पठाउनु नै महत्त्वपूर्ण र चुनौतीपूर्ण कार्य हो । विशेषगरी दक्षिण अफ्रिकाका विकासशील देशहरूमा शिक्षण अभ्यासलाई प्रभावकारी बनाउन त्यहाँका विद्यालयहरू बिचको भौगोलिक दुरी, शिक्षकहरूको कमजोर र असमान क्षमता, विशेषज्ञताको अभाव, स्रोत साधनको व्यापक अभाव, अनुशासनको अभाव जस्ता चुनौतीहरू सम्बद्ध व्यक्ति एवम् छात्र शिक्षकहरूको व्यापक छलफलबाट घटाउन सकिन्छ । यदि यस्ता चुनौतीहरूलाई सम्बोधन गर्न सकिएन भने शिक्षण अभ्यासको क्रममा छात्र शिक्षकहरूको प्रदर्शनलाई असर गर्न सक्दछ र लामो समयसम्म शिक्षण पेसाप्रतिको उनीहरूको धारणालाई असर गर्न सक्दछ (क्विक र सिबोर्गर, सन् २००५)।

शिक्षण अभ्यासले शिक्षार्थीमा पेसागत विकास गर्दै सक्षम शिक्षकहरूको तयारी गर्ने काममा मुख्य भूमिका खेल्दछ । शिक्षण अभ्यास अवधिभर सुपरीवेक्षक तथा सहायक सुपरीवेक्षकहरू एवम् विद्यालयका

सल्लाहकार शिक्षकहरूले विद्यार्थी शिक्षकहरूको पेसागत विकासमा प्रभावकारी सुपरीवेक्षण गरेर सहयोग प्रदान गर्दछन् । एक प्रभावकारी सुपरीवेक्षकले लिखित रूपमा संस्थाको मूल्याङ्कनका मापदण्डअनुरूप सुझाव प्रदान गरेर विद्यार्थी शिक्षकको आत्म-प्रतिविम्बलाई प्रोत्साहन दिई प्रशिक्षार्थी शिक्षकहरूको प्रगतिलाई अझ राम्रो बनाउन सहयोग गर्दछ (स्नो-गेरोनो, सन् २००८) । भार्गव (सन् २००९) ले अभ्यास शिक्षण बोर्डमा लेखन, पाठ परिचय, कक्षा अनुशासन र मिडिया प्रयोग जस्ता सिपहरूको प्रयोगमा मात्र सीमित रहेको र छात्र शिक्षकहरूको क्रमिक विकास, शिक्षणमा नयाँ दृष्टिकोण अपनाउने जस्ता उत्प्रेरकमा कम जोड दिइएको टिप्पणीहरू प्रस्तुत गरेका छन् ।

कलेजमा सिकेको सिद्धान्तलाई कक्षाकोठाको अभ्यासमा जोड्नु शिक्षण अभ्यासको मुख्य उद्देश्य हो । यसले छात्र शिक्षकहरूलाई शिक्षण पेसामा सामाजिकीकरण गर्ने अवसर प्रदान गर्दछ (गुजर, सन् २००९)। शिक्षण अभ्यासमा आवश्यक पर्ने सबै अभ्यासको तयारी र सिपहरूको सङ्गठन गरिन्छ (कार्थोजेन, लाओघरान र रसेल, सन् २००६) । छात्र शिक्षकहरूलाई अध्यापन गर्न पठाउनु अघि अभ्यास गराउनु पर्छ । यस तयारीअन्तर्गत सूक्ष्म शिक्षण, एकल पाठयोजना निर्माण, प्रदर्शन र अवलोकन, सहकर्मी शिक्षण र स्रोतहरूको ब्यवस्था पर्दछन् (कागोडा, सन् २०११; सबन र कोक्लर, सन् २०१३) ।

शिक्षण अभ्यासले छात्र शिक्षकमा आत्मविश्वास प्राप्त गर्ने अवसर, सिद्धान्तहरूलाई व्यावहारिक प्रयोगमा ल्याउने मौका प्रदान गर्दै, सक्षम र प्रभावकारी शिक्षण सिप र मनोवृत्ति विकास गर्ने अवसर, विषयवस्तुको ज्ञानमा सुधार गर्ने अवसर, रचनात्मक आलोचनाका फाइदाहरूबाट लाभ उठाउने मौका, आत्म-मूल्याङ्कनबाट आफ्ना कमजोरीहरू पत्ता लगाउने अवसर प्रदान गर्दछ (ब्राउन र ब्राउन, सन् १९९०) । त्यस्तै मेरीफिल्ड (सन् १९९७) का अनुसार शिक्षण अभ्यासले विद्यार्थीहरूलाई शिक्षक शिक्षा पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने कार्यमा प्राप्त ज्ञान र सिपहरू लागु गर्न, असल शिक्षण सिप अनुरूप आफ्नो मनोवृत्ति प्रदर्शन गर्न, सिकाइका धेरै सिद्धान्तहरू र बहुविधि तथा शिक्षण रणनीतिहरू लागु गर्न, शिक्षकको भूमिकाको पहिचान गर्न, शिक्षण कार्यको पूर्ण दायरामा प्रवेश-स्तरको क्षमता विकास गर्न, पेसागत र नैतिक व्यवहार प्रदर्शन गर्दछ । पेरी (सन् २००४) बताउँछिन् कि शिक्षण अभ्यासले आफ्ना अनुभवहरूलाई कुनै न कुनै रूपमा प्रयोग गर्न, शिक्षणका लागि विशेष ज्ञानको विकास गर्दैत्यसको उपयोगमा गरिने अभ्यासलाई उच्च स्तर प्राप्त गर्न, शिक्षणका विभिन्न पक्षको सम्बन्धमा ज्ञान र क्षमताहरू विकास गर्दै यसको प्रयोगमा योगदान पुऱ्याउँछ ।

यस सन्दर्भमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायले विश्व परिवेश र समयको माग समेतलाई ख्याल गर्दै वि. स. २०७२ देखि स्नातक कार्यक्रमलाई परिमार्जन गरी २२०० पूर्णाङ्क मध्ये एड्. ४४० को पाठ्यांश १०० पूर्णाङ्कको पठनपाठन हुने गरी चार बर्से स्नातक तह बनाएको छ । यस पाठ्यांशले प्रत्येक छात्र शिक्षकलाई कक्षामा सिकेको शिक्षणसँग सम्बन्धित सैद्धान्तिक ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्न मद्दत गर्दछ । एड्. ४४० पाठ्यक्रमलाई क्याम्पसभित्र सञ्चालित कार्यक्रमअन्तर्गत हप्ताको छ घण्टी अरु विषय जस्तै शैक्षिक सत्रभरि नै १५० घण्टा पाठ्यभार राखेर हरेक विषयमा पढाउनु पर्ने प्रावधान रहेको छ । यो पाठ्यक्रममा पाँचवटा क्रियाकलाप गराउनु पर्ने हुन्छ । ती क्रियाकलापहरू मध्ये अभ्यास शिक्षणको अभिमुखीकरण, क्याम्पसमा गरिने शिक्षण अभ्यास (योजना निर्माण, सूक्ष्म शिक्षण, सहपाठी शिक्षण, परीक्षणको निर्माण, पाठ्यक्रम एवम् पाठ्यपुस्तकको विश्लेषणका साथै विद्यालयमा राखिने अभिलेखहरूको अभ्यास) र समग्र प्रतिवेदनको तयारी आदिको अभ्यास क्याम्पसमा गराउनु पर्दछ । यी क्रियाकलाप नै शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमका मूल अवयव हुन् । यी क्रियाकलापमा प्रखर रूपमा अभ्यास गराउँदा मात्र

विद्यार्थीले पेसागत सक्षमता प्राप्त गर्दछन् भन्ने आसय एड्. ४४० पाठ्यक्रमको देखिन्छ ।पूर्वअभ्यासमा छात्र शिक्षक पोख्त भएपछि विद्यालयको वास्तविकतामा कार्यान्वयन गर्न विद्यालय शिक्षणका लागि २० दिनको अवधि निर्धारण गरी सोही समयमा समग्र प्रतिवेदनको तयारी गर्नु पर्दछ (त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र सङ्काय, २०७६) ।

शिक्षण अभ्यासलाई शिक्षाशास्त्र सङ्कायको आत्माको रूपमा मानिन्छ । छात्र शिक्षकहरूले सैद्धान्तिक रूपमा प्राप्त गरेको ज्ञानलाई व्यवहारमा उतार्न लगाउने तथा उनीहरूलाई शिक्षण र यससँग सम्बन्धित कार्यहरूमा संलग्न गराइ शिक्षणसम्बन्धी दक्षता अभिवृद्धि गराउने सन्दर्भमा यसको उच्च भूमिका रहन्छ । यसैगरी शिक्षणका सन्दर्भमा योजना बनाइ कार्यान्वयन गर्न, खास उद्देश्य किटान गरी शिक्षण गर्न, शैक्षिक सामग्री तथा नवीनतम शिक्षण विधि तथा प्रविधिको छनोट र प्रयोग, कक्षा व्यवस्थापन, प्रभावकारी रूपमा मूल्याङ्कन, अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन, बाल मामिला अध्ययन, सिकाइसम्बन्धी परीक्षण गर्ने जस्ता कार्यमा दक्षता हासिल गर्न यसको आवश्यकता रहेको छ । अतः यसमा समाविष्ट व्यवस्था, छात्र शिक्षक तथा सम्बद्ध प्राध्यापकहरूले गर्नुपर्ने कार्यहरू, कार्य गर्दा भोगेका अनुभव के कस्तो रहेको छ ?भन्ने कुराको अध्ययन एवम् विश्लेषणमा प्रस्तुत लेख केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययन विधि

यस अध्ययनमा उद्देश्य पूरा गर्न गुणात्मक अनुसन्धान ढाँचालाई उपयोग गरिएको छ । अध्ययनका क्रममा अध्ययन कर्ता स्वयम् अध्ययन क्षेत्रमा उपस्थित भएर उत्तरदाताबाट शाब्दिक सूचना सङ्कलन गरिएको छ भने सो सूचनाको विश्लेषण पनि व्याख्यात्मक ढङ्गले गरिएको छ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय,महेन्द्रन बहुमुखी क्याम्पस,इलामको शिक्षाशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत शैक्षिक सत्र २०८० मास्नातक तहको चौथो वर्ष अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको अनिवार्य पाठ्यांश शिक्षण अभ्यासमा संलग्न भएका छात्र शिक्षकहरू तथा अध्यापनमा संलग्न प्राध्यापकहरूलाई सुविधाका आधारमा छनोट गरिएको छ । यो अध्ययन स्नातक तह चौथो वर्षमा सञ्चालित शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा पाँचवटा ऐच्छिक विषयमा अध्ययन गरेका जम्मा १२५ जना छात्र शिक्षकहरू मध्ये नियमित रूपमा कक्षामा उपस्थित हुने प्रत्येक विषयबाट एकजनाका दरले ५ जना उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट छानिएका छन् । साथै एड्. ४४० अन्तर्गत पाँचवटा ऐच्छिक विषय अध्यापन गर्ने तथा सुपरिवेक्षणमा समेत संलग्न प्राध्यापकहरू मध्ये पाँच जनालाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट नै छानिएका छन् । यहाँ आवश्यक पर्ने गुणात्मक सूचना अध्ययन कर्ता स्वयम्ले नमुना छनोटमा परेका छात्र शिक्षकहरूसँग खुला प्रश्नावालीको सहायताबाट साथै प्राध्यापकहरूसँग खुला प्रश्नहरूको माध्यमबाट अन्तर्वार्ता र छलफलको माध्यमबाट सघन सूचना प्राथमिक स्रोतबाट सङ्कलन गरिएको छ भने विषयसँग सम्बन्धित प्रकाशित तथा अप्रकाशित सामग्री द्वितीय स्रोत हुन् । अध्ययनको सिलसिलामा विभिन्न स्रोतबाट आएका सूचनाहरूलाई वर्गीकरण गर्दै अनुसन्धान प्रश्नहरूलाई अलग-अलग विषय-शीर्षकअन्तर्गत विश्लेषण एवम् छलफल गरिएको छ ।

नतिजाको विश्लेषण तथा छलफल

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायले स्नातक तहलाई चार बर्से बनाए सँगै विगतदेखि हुँदै आएको शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने तरिकामा व्यापक फेरबदल गरेको छ । जसअनुसार क्याम्पसभित्र छात्र शिक्षकहरूलाई विद्यालयमा शिक्षण गर्नका लागि पोख्त बनाएर विद्यालय शिक्षणमा

पढाइन्छ । त्यसैले यो कार्यक्रमलाई क्याम्पसभित्र र विद्यालयमा गरी दुई खण्डमा विभाजन गरेर कार्यक्रमलाई प्रभावकारी बनाउन प्रयत्न गरिएको छ । यस अध्ययनमा अध्ययनकर्ताहरूले अध्ययन अध्यापन गर्ने त्रिभुवन विश्वविद्यालय महेन्द्ररत्न बहुमुखी क्याम्पस, इलाममा वि. स. २०८० सालमा शिक्षाशास्त्रको स्नातक तह चौथो वर्षमा सञ्चालित शिक्षण अभ्यास कार्यक्रममा संलग्न प्राध्यापक तथा छात्र शिक्षकहरूबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा देखिएको अवस्थालाई यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता तथा छलफलका माध्यमबाट प्राप्त सूचनाका आधारमा शिक्षण अभ्यासको कार्यान्वयन गर्ने क्रममा छात्र शिक्षक तथा सम्बद्ध प्राध्यापकहरूले गर्नु भएको अनुभवहरूलाई यहाँ विश्लेषण तथा छलफल गरिएको छ ।

अभ्यास शिक्षण एड्. ४४० को कक्षा सञ्चालन

यस अध्ययनमा नमुना छनोटमा परेका उत्तरदाताहरूका अनुसार क्याम्पसले एड्. ४४० विषयलाई दैनिक कार्यतालिकामा समावेश गरेरै हप्ताको छ घण्टी पठनपाठन गर्ने व्यवस्था गरेको देखिन्छ । पाठ्यक्रमको मर्मअनुसार क्याम्पसले कक्षा प्रारम्भ गर्नुभन्दा अगाडि औपचारिक सूचना गरेर सबै विद्यार्थीहरू कक्षामा उपस्थित हुने वातावरण निर्माण गरी एड्. ४४० विषयको अध्ययन अध्यापन गर्दा प्राध्यापक एवम् विद्यार्थीहरूले गर्नुपर्ने कार्यका सम्बन्धमा अभिमुखीकरण कार्यक्रम आयोजना गर्नुपर्नेमा त्यसो गरेको पाइएन । यहाँ प्राप्त सूचनाअनुसार छात्र शिक्षक एवम् प्राध्यापकले क्याम्पसभित्र सञ्चालन हुने क्रियाकलापलाई महत्त्व नदिएको हुदा कक्षामा विद्यार्थीहरूको उपस्थिति अत्यन्त न्यून रहेको पाइयो । यस सम्बन्धमा सबै छात्र शिक्षकहरू यसो भन्नु हुन्छ । हामीलाई कक्षा सुरु हुने दिनदेखि सरर मेडमहरूले आआफ्नो कक्षामा लगेर काम गराउन थाल्नु भयो । साथै शिक्षण गर्ने प्राध्यापकहरूको बनाइ यस्तो छ । शिक्षण अभ्यासमा संलग्न सबैलाई अभिमुखीकरण गराउनु जरुरी हुन्छ । यो अभिमुखीकरण गराउने काम त शिक्षण अभ्यास विभागले गर्नुपर्ने हो खै याद गर्दैन । अभिमुखीकरणले शिक्षण अभ्यासमा छात्र शिक्षकहरूमा आत्मविश्वास अभिवृद्धि गरी शिक्षणलाई प्रभावकारी रूपमा सञ्चालन गर्न पाठयोजना र शिक्षण सामग्रीको विकास एवम् प्रयोगमा एकरूपता ल्याउनका साथै समग्र प्रतिवेदन तयारीको अभ्यास गर्नको लागि सहजता ल्याउनका साथै क्याम्पसभित्र सञ्चालन हुने कक्षा नियमित एवम् प्रभावकारी बनाउन सहयोग गर्दछ । गिडी र सिवाया(सन् २००३) का अनुसार शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम विश्वव्यापी रूपमा शिक्षक शिक्षाका लागि अतिआवश्यक हुन्छ । सो कार्यक्रम सञ्चालन गर्न संलग्न व्यक्तिहरू बिच अभिमुखीकरण जरुरी हुन्छ । अभिमुखीकरण नगर्दा ठुलो सङ्ख्यामा छात्र शिक्षकहरूलाई शिक्षण अभ्यासमा समस्या देखिएको छ । क्याम्पसमा सञ्चालन हुने कक्षामा विद्यार्थीहरूको उपस्थिति वृद्धिगर्न शिक्षण अभ्यास विभागले संयुक्त रूपमा एड्. ४४० पाठ्यक्रमको अभिमुखीकरणको आयोजना गर्नुपर्दछ । यस सम्बन्धमा सामाजिक शिक्षा अध्ययन गर्ने छात्र शिक्षक यसो भन्नु हुन्छ ।

"क्याम्पसले एड्. ४४० पाठ्यक्रमको समग्र अभिमुखीकरण कक्षा सुरु हुँदा गराएको भए सबै छात्र शिक्षकहरूलाई आफूले गर्नुपर्ने कामका सम्बन्धमा स्पष्ट हुने अवसर पाइन्थ्यो तर त्यसो भएन ।"

यसो हुनुमा शिक्षण अभ्यास विभागको मात्र दोष नभएर सम्बन्धित विषयका प्राध्यापकहरूको पनि कमजोरी देखिन्छ । छात्र शिक्षकहरू क्याम्पसको कक्षामा उपस्थित नभएका कारण विद्यालयका कक्षामा निपूर्ण ढङ्गले शिक्षण गर्न नसक्ने अवस्था सिर्जना भई समय बिताउन मात्र विद्यालय आएजस्तो देखियो । त्यस्तै छात्र शिक्षकहरू कक्षामा अनुपस्थित भएपछि पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका सिपहरूको अभ्यास गर्ने कुरामा वञ्चित हुनुका साथै शिक्षण अभ्यासको कार्यान्वयन औपचारिकताका रूपमा मात्रै रहेको देखिएको

हुँदा यसको कार्यान्वयनमा निखार ल्याउन अभिमुखीकरणका साथै शिक्षण अभ्यास विभागले सम्बन्धित प्राध्यापकहरूको संयुक्त बैठकको आयोजना गरी छलफल गर्ने परम्परा बसाउनु जरूरी देखिन्छ ।

सूक्ष्म शिक्षण

छात्र शिक्षकले विद्यालयमा शिक्षण अभ्यास कार्य प्रभावकारी ढङ्गले प्रदर्शन गर्न सक्नु भन्ने उद्देश्यले विद्यालय जानुभन्दा अगाडि पूर्वअभ्यास शिक्षणका रूपमा २४ दिनसम्म क्याम्पस हाताभित्र नियमित रूपमा शिक्षणको अभ्यास गराइने कार्यलाई सूक्ष्म शिक्षण भनिन्छ । यसमा प्रत्येक विद्यार्थीले विद्यालय तहमा पढाइ हुने विषयहरूमध्येबाट आआफ्नो विशिष्टीकरण विषयमा १५ वटा पाठयोजना बनाई कम्तिमा १० वटा सूक्ष्म शिक्षण तथा २ वटा सहपाठीहरूको कक्षा अवलोकन गर्नुपर्ने र शिक्षणपश्चात् सहपाठी र सुपरिवेक्षकसँग व्यक्तिगत एवम् सामुहिक रूपमा छलफलमा भाग लिनुपर्छ । सूक्ष्म शिक्षणको समयमा क्याम्पसमा गरेका कार्यहरूलाई नमुना छनोटमा परेका उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त सूचनालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १

सूक्ष्म शिक्षणका समयमा छात्र शिक्षकले गरेको काम

क्र. स.	विषय	सूक्ष्म शिक्षण		सहपाठी कक्षा अवलोकन	
		गर्नु पर्ने	गरेको	गर्नु पर्ने	गरेको
१.	अङ्ग्रेजी	१०	४	२	१
२.	सामाजिक	१०	१०	२	१
३.	स्वास्थ्य तथा शारीरिक	१०	१०	२	१
४.	नेपाली	१०	२	२	१
५.	गणित	१०	२	२	१

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, वि. स. २०८० ।

सूक्ष्म शिक्षणका क्रममा सबै छात्र शिक्षकले १५ वटा पाठयोजना निर्माण गरेको पाइयो भने १० वटा सूक्ष्म शिक्षण गरेको पाइएन । सूक्ष्म शिक्षणले सिद्धान्तलाई व्यावहारमा रूपान्तरण गर्दै पेसागत सक्षमता अभिवृद्धि गर्दछ (फ्लाष्टी र अन्य, सन् २०२३) । त्यसैले छात्र शिक्षकहरूलाई धेरै भन्दा धेरै सूक्ष्म शिक्षण गराउनु जरूरी हुन्छ । त्यस्तै सहपाठीहरूले गरेको शिक्षणका क्रममा १ वटा सहपाठी कक्षा अवलोकन गरेर फारम भरेको पाइएको छ । पाठ्यक्रम तथा निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरेका सूक्ष्म शिक्षण तथा सपाठी कक्षा अवलोकन सम्बन्धी क्रियाकलाप पूरा नभएको सम्बन्धमा सम्बन्धित प्राध्यापक यसो भन्नुहुन्छ ।

“पाठ्यक्रममा सूक्ष्म शिक्षणका लागि २४ दिन छुट्याइएको छ । निर्देशिकामा २० जना छात्र शिक्षकलाई एउटा समूहमा राख्नु पर्ने कुरा उल्लेख भएको हुँदा २० जनालाई २४ दिनमा १० पटक शिक्षण र २ वटा सहपाठी कक्षा अवलोकन गराउन सम्भव छैन । यसर्थ निर्देशिका नै परिमार्जन गर्नुपर्दछ”

शिक्षण पछाडि कक्षा शिक्षकको उपस्थितिमा सूक्ष्म शिक्षणका क्रममा देखिएका सवल एवम् सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरूका सम्बन्धमा छलफल गर्ने प्रचलन रहेको पाइयो भने सहपाठी कक्षा अवलोकन फारम

चाँही भर्ने गरेको तर त्यसका बारेमा छलफल चाहिँ हुने गरेको पाइएन । यसर्थ निर्देशिकालाई व्यावहारिक रूपमा मिल्ने गरेर परिमार्जन गर्नु पर्दछ ।

सहपाठी शिक्षण

क्याम्पसमा सञ्चालन गरिने पूर्वअभ्यास शिक्षणका रूपमा सूक्ष्म शिक्षण गरेपश्चात् १५० घण्टी मध्ये ४० घण्टी सहपाठी शिक्षण गराउनु पर्ने प्रावधान रहेको छ । यस क्रममा छात्र शिक्षकहरूले विषयगत रूपमा १५वटा पाठयोजना निर्माण गरीसहपाठी छात्र शिक्षकहरूको समूहमा ६ वटा पूरा घण्टी (३० मिनटको) कक्षापढाउनु पर्दछ । यस अवधिमा २ वटा सहपाठी कक्षा अवलोकन फाराम पनि आन्तरिक सुपरिवेक्षकको उपस्थितिमा भरेर छलफल र पृष्ठपोषण लिनुपर्दछ । सूक्ष्म र सहपाठी शिक्षणपश्चात् आफूले पढाएको पाठबाट उत्तर कुञ्जिका साथै अङ्कन योजनासहित कम्तिमा २० वटा वस्तुगत र १५ वटा विषयगत प्रश्नहरू निर्माण गर्नुपर्दछ। सहपाठी शिक्षणको सम्बन्धमा क्याम्पसमा गरेका कार्यहरूलाई नमुना छनोटमा परेका उत्तरदाताहरूबाट प्राप्त सूचनालाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका २

सहपाठी शिक्षणका समयमा छात्र शिक्षकले गरेको काम

क्र. स.	विषय	सहपाठी शिक्षण		सहपाठी कक्षा अवलोकन	
		गर्नुपर्ने	गरेको	गर्नुपर्ने	गरेको
१.	अङ्ग्रेजी	६	१	२	०
२.	सामाजिक	६	४	२	०
३.	स्वास्थ्य तथा शारीरिक	६	४	२	०
४.	नेपाली	६	१	२	०
५.	गणित	६	२	२	०

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, वि. स. २०८० ।

क्याम्पसमा सहपाठी शिक्षणका लागि छात्र शिक्षकहरूलाई १५ वटा पाठयोजना बनाउन लगाएको पाइयो तर सबैलाई ६ वटा कक्षा शिक्षण गर्ने अवसर चाँही दिइएको पाइएन । सहपाठी शिक्षणले छात्र शिक्षकमा वास्तविक शिक्षणका लागि आधार एवम् गुणस्तर कायम गर्न सहयोग गर्ने भएकाले जति धेरै पटक गराउन सक्यो उति नै शिक्षणमा निखार आउँछ (रिष, सन् २०१५) । यसैले सहपाठी शिक्षणको सङ्ख्या बढाउनु पर्ने देखिन्छ । छात्र शिक्षकले सहपाठी शिक्षण पछाडि सुपरिवेक्षकको उपस्थितिमा सवल र सुधार गर्नुपर्ने पक्षहरूका बारेमा छलफल भएको पाइयो । यस सम्बन्धमा शिक्षण गर्ने प्राध्यापक यसो भन्नु हुन्छ ।

"क्याम्पसमा एड्. ४४० को कक्षामा ७०२८० जना छात्र शिक्षकहरूलाई एउटै कक्षामा शिक्षण गर्नुपर्दछ । प्रत्येकलाई ३० मिनटको पाठयोजना बनाएर शिक्षण गर्न लगाउँदा एक जनालाई एक दिन लाग्छ । हामीले ४० दिनमा सहपाठी शिक्षण सक्नुपर्दछ । त्यसैले यो असम्भव छ ।"

सहपाठी शिक्षणका क्रममा छात्र शिक्षकहरूलाई पाठ्यक्रमले निर्धारण गरेमुताविक वस्तुगत र विषयगत प्रश्नहरू निर्माणको अभ्यास गराएको पाइयो तर प्रश्न निर्माण गर्दा उत्तरकुञ्जिका चाँही निर्माण

गरेको तर विषयगत उत्तर पुस्तिका परीक्षण गर्न अड्कन योजना चाँही निर्माण गरेको पाइएन । साथै छात्र शिक्षकहरूलाई सहपाठी कक्षा अवलोकन फारम भर्न लगाएको पाइएन ।

क्याम्पसमा शिक्षण अभ्यास विभाग नै सूक्ष्म र सहपाठी शिक्षणको अवधारणामा अस्पष्ट देखिएको छ । एड्. ४४० पाठ्यक्रम तथा यसको निर्देशिकाले निर्देश गरेको शिक्षण अभ्यासका चरणहरूमा सूक्ष्म शिक्षण अनि सहपाठी शिक्षण त्यसपछि विद्यालयमा वास्तविक शिक्षण गर्नुपर्दछ । यस अध्ययनको नमुना छनोटमा परेको क्याम्पसले सुरुमा सहपाठी शिक्षण गराएर पछिमात्र सूक्ष्म शिक्षण गरेको पाइयो । यसले समग्र शिक्षण अभ्यासको कार्यक्रम नै अलमल भएको देखिनुका साथै छात्र शिक्षकहरूमा शिक्षणका सम्बन्धमा विकास हुनु पर्ने निपूणता प्राप्त हुन अवरोध सिर्जना गरेको देखिएको छ । यसर्थ यस कार्यक्रममा संलग्न सबै प्राध्यापकहरूको संयुक्त बैठकको आयोजना गरी एड्. ४४० पाठ्यक्रम र त्यसको कार्यान्वयन गर्न बाटो देखाउने निर्देशिकाका सम्बन्धमा छलफल गरेर सबै स्पष्ट हुनु पर्ने देखिन्छ ।

क्याम्पसले गरेको सहजीकरण

छात्र शिक्षकहरूले शिक्षण अभ्यासलाई गम्भीरतापूर्वक नलिई औपचारिकताका रूपमा मात्र लिई पर्याप्त ध्यान नदिएको पाइयो । शिक्षण अभ्यास सुरु हुनु भन्दा अगाडि क्याम्पस सुपरिवेक्षक, विद्यालयका प्रधानाध्यापक एवम् विद्यालयका सुपरिवेक्षकहरूका बिचमा समन्वय स्थापना गर्न क्याम्पसमा संयुक्त रूपमा बैठक एवम् सेमिनारको आयोजना गरेको पाइएन । यसले गर्दा आपसमा समन्वयको अभाव हुनगई विद्यालयमा क्याम्पसले अनावश्यक बोझ थोपरेको महसुस गरी विद्यालयका शिक्षकले छात्र शिक्षकहरूलाई धेरै सहयोग गरेको नपाइएको हुँदा सबै पक्षहरू विच समन्वय गर्न संयुक्त बैठक एवम् सेमिनारको आयोजना गर्नुपर्दछ ।

छात्र शिक्षकहरूलाई अभ्यास शिक्षणमा पठाउदा विद्यालयको वितरणमा प्रशासनिक समस्या देखिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनका सन्दर्भमा प्रायशः छात्र शिक्षकहरू क्याम्पस नजिकको विद्यालयमा जान चाहन्छन् । क्याम्पसभन्दा टाढाटाढा रहेका विद्यालयहरूको छनोट गर्दा विद्यार्थीहरूको कक्षा सुपरिवेक्षणमा पनि समस्या हुने देखिएको छ । यो क्याम्पस प्रशासन र शिक्षण अभ्यास विभागले सामना गरेको व्यवस्थापकीय समस्या हो । यस सम्बन्धमा स्वास्थ्य तथा शारीरिक शिक्षा अध्ययन गर्ने छात्र शिक्षक यसो भन्नु हुन्छ ।

"हामी क्याम्पस पढ्न घरबाट धाउन टाढा छ । त्यसैले डेरा बस्नु पर्दछ । मेरो डेराको नजिक रहेको सहयोगी विद्यालयमा शिक्षण अभ्यास गर्न चाहेको थिएँ तर त्यहाँ जान पाइँन । त्यसैले २० दिनका लागि अर्को डेरा खोजेर बस्नु पर्ने भयो । यो समयमा दुईवटा डेरा लिनुपर्ने भयो ।"

शिक्षण अभ्यासका लागि छात्र शिक्षकहरूलाई क्याम्पस आसपासभन्दा बाहिर पठाउँदा क्याम्पसले पर्याप्त तयारी गर्नुपर्दछ । त्यसका लागि क्याम्पसले आवश्यक उपकरण, सुविधा एवम् सामग्रीहरूको व्यवस्था गरेर मात्र टाढाका विद्यालयमा छात्र शिक्षकलाई खटाउनु पर्ने देखिन्छ । त्यस वखत छात्र शिक्षकहरूलाई क्याम्पस भन्दा टाढा रहेका विद्यालयमा गएर शिक्षण अभ्यास गर्न प्रोत्साहित गर्ने खालका सुविधाका प्याकेजसमेतको व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

विद्यालयमा एउटा विषयको सीमित सङ्ख्यामा मात्र कक्षा हुन्छन् । त्यहाँ धेरै जना छात्र शिक्षकहरू पठाइयो भने त्यस विषयको दैनिक कक्षा तालिका बनाउन तथा कक्षा व्यवस्थापन गर्न गाह्रो हुनुका साथै प्रत्येक छात्र शिक्षकले कक्षाकोठामा आफ्नो सिप प्रदर्शन गर्ने मौकाबाट बञ्चित भएको पाइएको छ ।

क्याम्पस र विद्यालयहरू बिच सुमधुर सम्बन्ध बनाउनका लागि प्रधानाध्यापक, सुपरिवेक्षकहरूका साथै विद्यालयका शिक्षकहरू बिच शिक्षण अभ्यास सुरु हुनुअगावै बैठक एवम् सेमिनारको आयोजना गर्नुपर्दछ । यस्ता सेमिनारले सहभागीहरूका बिचमा राम्रो सम्बन्ध बनाउनुका साथै शिक्षण अभ्यासमा आफ्नो जिम्मेवारी बोध गराउछ । यसले विद्यालय र क्याम्पसबिच आपसमा समन्वयको अवस्था सिर्जना गर्दछ ।

विद्यालय शिक्षण

छात्र शिक्षकले सहयोगी विद्यालयमा गएर प्रभावकारी ढङ्गले २० दिन वास्तविक शिक्षण सिकाइ गर्नुपर्दछ । यो अवधिमा विद्यालयमा सम्पर्क गरेर रूटिन बनाउने, सम्बन्धित कक्षाको विषय-शिक्षकको कक्षा अवलोकन गर्ने, कम्तिमा १२ वटा कक्षा शिक्षण गर्ने, आफूले पढाएको कक्षामा अङ्कन योजनासहित २५ वटा विषयगत साथै उत्तरकुञ्जिका सहित वस्तुगत प्रश्न १० वटा गरी १ सेट प्रश्न बनाइ परीक्षा लिएर उत्तरपुस्तिका परीक्षण गरी नतिजा निकाल्ने र नतिजाको विश्लेषण गर्ने, शैक्षिक योजनाहरू निर्माण गर्ने, समूहमा एउटा अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गर्ने, विद्यालय अभिलेख तयार गर्ने कार्य गर्नुपर्छ । छात्र शिक्षकले विद्यालयमा शिक्षकहरूको बैठकमा भाग लिने र दैनिक अभिलेख राख्ने अभ्यास गर्नुपर्दछ । त्यस्तै छात्र शिक्षकले आन्तरिक सुपरिवेक्षकको उपस्थितिमा सहपाठी छात्र शिक्षकले पढाएको एउटा कक्षा अवलोकन गरी उपलब्ध गराइएका फारामअनुसार उक्त साथीको शिक्षणको विश्लेषण गर्नुपर्छ । विद्यालयमा प्रयोग गरिने शिक्षक लगबुक, विद्यालय सुधार योजना, विद्यालय तथ्याङ्क फाराम, कार्यसञ्चयिका, शिक्षकको व्यक्तिगत विवरण (सिटरोल) को अध्ययन गरी नमुनाको रूपमा भर्ने अभ्यास गर्नुका साथै समग्र प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्दछ ।

शिक्षण अभ्यासमा छात्र शिक्षकहरूले विद्यालयमा गएर कार्ययोजनाका साथै दैनिक कार्यतालिकाको निर्माण गर्ने काम गरेको पाइयो भने विषय शिक्षकले पढाएको कक्षा अवलोकन गर्ने अवसर भने नपाएको गुनासो सुनियो । त्यस्तै विद्यालयमा विभिन्न शैक्षिक योजना निर्माण गर्न समय अभाव भएकाले पूर्वअभ्यास शिक्षणका क्रममा क्याम्पसमा निर्माण गरेका योजनालाई नै अन्तिम अवलोकनका समयमा पेश गरेको पाइयो । छात्र शिक्षकहरूले उत्तरकुञ्जिकासहित वस्तुगत र विषयगत प्रश्नहरू निर्माण गरेको पाइयो तर अङ्कन योजना चाँही निर्माण गरेको पाइएन । साथै छात्र शिक्षकले समय अभाव हुँदा परीक्षा सञ्चालन गरेर विश्लेषण गर्न नभ्याएको प्रतिक्रिया दिनु भयो । छात्र शिक्षकहरूले विद्यालय शिक्षणका क्रममा विद्यालयले तयार गरेका विभिन्न योजना एवम् विभिन्न अभिलेखहरू राख्ने तरिकाहरूको अध्ययन गरेको पाइयो । यसै क्रममा विद्यालयमा खटिएका सबै छात्र शिक्षकहरूले संयुक्तरूपमा एउटा अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन गरेको समेत पाइयो ।

अहिले कार्यान्वयन भएको पाठ्यक्रमअनुसार विद्यालय शिक्षणको अवधि २० दिनमा १२ वटा कक्षा अध्यापन गर्नुपर्ने अवस्था छ । छात्र शिक्षकहरू विद्यालय शिक्षणमा गएको समयमा केही विद्यालयले खेलकुद तथा अतिरिक्त क्रियाकलापको सप्ताहका रूपमा मनाइरहेका हुन्छन् । यो अवस्थामा छात्र शिक्षकहरूले कक्षा शिक्षणको अवसरलाई उपयोग गर्न पाउदैनन् । यस सम्बन्धमा नेपाली शिक्षा अध्ययन गर्ने छात्र शिक्षक यसो भन्नु हुन्छ ।

"हामी विद्यालय गएको दिनदेखि त्यो विद्यालयमा खेलकुद सप्ताह सुरु भएको रहेछ । त्यसले गर्दा हामीले विद्यालयमा कक्षा शिक्षण गर्ने अवसर पाइएन । पाठयोजना मात्र बनाइयो । एक्कासि

अन्तिम मूल्याङ्कनको समयमा मात्र कक्षामा पढाइयो । यसैले विद्यालय शिक्षणको समय बढाउनु जरूरी छ ।”

शिक्षण अभ्यास अवधिभरमा छात्र शिक्षकहरूले विद्यालयमा २० दिनमात्र जानुपर्ने प्रावधान छ । यो समयमा विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलाप सप्ताह भएको अवस्थामा छात्र शिक्षकहरूले भारो टार्न पाठयोजनामात्र निर्माण गर्नुपर्दछ । छात्र शिक्षकले कक्षामा गएर नपढाइ नै अभ्यास शिक्षणको समयवाधि सकिने स्थितिसमेत रहेको देखिन्छ । यसका लागि विद्यालयमा छात्र शिक्षक ३० दिन हाजिर हुनुपर्ने त्यस अवधिमा कम्तिमा २० वटा कक्षा शिक्षण गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।

सुपरिवेक्षण

विद्यालय शिक्षणका समयमा आन्तरिक सुपरिवेक्षकले कम्तिमा दुई पटक प्रत्येक छात्र शिक्षकको कक्षा अवलोकन गरी आवश्यक सुभाव उपलब्ध गराउनुपर्दछ । आन्तरिक सुपरिवेक्षकले प्रत्येक छात्र शिक्षकलाई विद्यालय शिक्षण अवधिभरमा प्रश्न निर्माण, विद्यालयसम्बन्धी अभिलेख तयार, परीक्षा सञ्चालन, परीक्षाको विश्लेषण, अतिरिक्त क्रियाकलाप सञ्चालन तथा शिक्षण अभिलेख राख्ने जस्ता सम्पूर्ण शैक्षिक आवश्यकता पूरा गर्न सरसल्लाह एवम् निर्देशन उपलब्ध गराउनुपर्दछ । बाह्य परीक्षण सकिए लगत्तै छात्र शिक्षकहरूलाई एकलाएकलै वा समूहमा राखेर उसले गरेका शिक्षण अभ्याससम्बन्धी कार्यको सबल र सुधार गर्नुपर्ने पक्षको छलफल गरी सुधारात्मक सुभाव दिनुका साथै उसले तयार गरेका सम्पूर्ण प्रतिवेदनबारे आवश्यक सोधपुछ गरी सही मूल्याङ्कन र सुधारको लागि सुभाव दिनुपर्छ ।

क्याम्पसले विद्यालय शिक्षणका समयमा आन्तरिक सुपरिवेक्षणलाई एक पटकमात्र सहयोगी विद्यालयमा खटाउने प्रचलनले गर्दा छात्र शिक्षकले अध्यापन गरेको कक्षा पनि एक पटकमात्र अवलोकन गरेको पाइयो । आन्तरिक सुपरिवेक्षकहरू बिच समन्वयको अभावले गर्दा उनीहरूले दिने निर्देशनहरूमा एकरूपताको अभावसमेत देखिएको छ भने आन्तरिक सुपरिवेक्षकहरूले पूरा समय कक्षा सुपरिवेक्षण नगरेको भन्ने छात्र शिक्षकहरूको गुनासो पाइएको छ । सुपरिवेक्षकहरू कक्षामा पूरा समय सुपरिवेक्षण गरी सुभावहरूका बारेमा सामुहिक छलफल गर्दै छात्र शिक्षकहरूमा रहेका नकारात्मक धारणा हटाउन सहयोग गर्नुपर्दछ (कम्बल र अन्य, सन् २०१७) । सुपरिवेक्षक सवैले कक्षा सुपरिवेक्षण पछाडि सामुहिक छलफल नगरेका कारण दिइएका सुभावले छात्र शिक्षकहरूमा अझ अन्योल बनाएको पनि पाइयो ।

सुपरिवेक्षकहरूले छात्र शिक्षकहरूको पूरा कक्षा अवलोकनका साथै आवश्यक देखिएका सुभावहरू लिखित रूपमा दिन प्रेरित गर्नुका साथै कक्षा सुपरिवेक्षण पछि सामुहिक छलफल गर्ने प्रचलन अनिवार्य हुन्छ । यस सम्बन्धमा जनसङ्ख्या शिक्षा अध्ययन गर्ने छात्र शिक्षक यसो भन्नुहुन्छ ।

“हामी विद्यालय शिक्षणका क्रममा थियौं । मेरो घण्टी सुरु हुँदा क्याम्पसबाट सर आउनु भएको थिएन । म कक्षामा गएको केही समयपछि सर कक्षामा आउनु भयो अनि केही समय कक्षा अवलोकन गरेर बाहिर निस्कनु भयो । म कक्षा शिक्षण सकेर बाहिर निस्कँदा सर फर्किसक्नु भएको रहेछ ।”

शिक्षण अभ्यासको अनुगमन सम्बन्धित समितिबाट गराउँदै आन्तरिक सुपरिवेक्षकहरूले इमानदारीपूर्वक तोकिएका छात्र शिक्षकहरूको सुपरिवेक्षण गराउने वातावरण बनाउनु पर्दछ । शिक्षण अभ्यासमा संलग्न प्राध्यापकहरू बिच सुपरिवेक्षणका सम्बन्धमा समन्वय गर्न विद्यालयमा पठाउनु अगाडि बैठक तथा सेमिनार

गर्नुपर्ने देखिन्छ । क्याम्पस सुपरिवेक्षकहरूको बैठकले शिक्षण अभ्यासमा एकरूपता ल्याउनका साथै आइपर्ने समस्या र अन्योलहरू हटाउनमा सहयोग गर्दछ । शिक्षण अभ्यासमा एउटा शिक्षकलाई बिचमा कक्षा सुपरिवेक्षण गर्न पठाएर अन्तिम मूल्याङ्कन गर्न अर्को शिक्षकलाई पठाइयो भने उनीहरू बिच शिक्षण अभ्यासका सम्बन्धमा समान दृष्टिकोण नदेखिँदा विद्यार्थीहरूमा यो केही होइन बोभमात्र हो भन्ने समेतको भावना विकास भएको देखिएको हुँदा एउटा विषय अध्यापन गर्ने छात्र शिक्षकको शिक्षण अभ्यास अवधिभरि एउटा मात्र आन्तरिक सुपरिवेक्षक खटाउने परिपाटी बसाउनु पर्दछ ।

अन्तिम मूल्याङ्कन

त्रिभुवन विश्वविद्यालयको हाल सञ्चालित चारबर्से स्नातक तहको चौथो वर्षको शिक्षण अभ्यास एड् ४४० पाठ्यांशको निर्धारित १०० पूर्णाङ्कमध्ये आन्तरिक मूल्याङ्कनका लागि ६० अङ्क र बाह्य मूल्याङ्कनका लागि ४० अङ्क विभाजन गरिएको छ । यस विषयमा उत्तीर्ण हुन सम्बन्धित प्रत्येक शीर्षकमा ४० प्रतिशतका दरले अङ्क ल्याई कुल १०० पूर्णाङ्कमा कम्तिमा ४० अङ्क ल्याउनु अनिवार्य हुन्छ । बाह्य परीक्षण विद्यालयमा हुने हुँदा प्रत्येक छात्र शिक्षकले शिक्षण अभ्यासका क्रममा तयार पारेका आवश्यक सम्पूर्ण सामग्रीहरू बाह्य परीक्षकलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ । बाह्य परीक्षकले कक्षा अवलोकन लगायत अन्तिम मूल्याङ्कन पछाडि छात्र शिक्षकहरूसँग बसेर सवल एवम् सुधार गर्नुपर्ने पक्षका विषयमा छलफलसमेत गर्नुपर्दछ ।

अन्तिम मूल्याङ्कनका समयमा आन्तरिक र बाह्य सुपरिवेक्षकहरूले संयुक्त रूपमा प्रत्येक छात्र शिक्षकले पढाएको कक्षामा बसेर शिक्षणको सुपरिवेक्षण गरेको पाइयो । आन्तरिक सुपरिवेक्षक चाँही विद्यालय शिक्षणका क्रममा विचमा सुपरिवेक्षण गर्ने भन्दा फरक प्राध्यापक पनि संलग्न भएको पाइयो । बाह्य सुपरिवेक्षकहरूले कक्षा सुपरिवेक्षण पछाडि छात्र शिक्षकहरूसँग बसेर शिक्षणका सम्बन्धमा छलफल गरेको पाइएन । अन्तिम मूल्याङ्कनका समयमा छात्र शिक्षकहरूले तयार गरेको सामग्रीहरू गम्भीरतापूर्वक अध्ययन गरेर मूल्याङ्कन कर्ताहरूले मूल्याङ्कननगरेको देखिएका कारण छात्र शिक्षकहरूले शिक्षण अभ्यासमा विद्यार्थीहरूको मूल्याङ्कन वस्तुगत रूपमा हन्छ भन्ने कुरामा विश्वास नगरेको पाइयो ।

शिक्षण अभ्यासको अन्तिम मूल्याङ्कन हुँदा बढी अङ्क दिन शिक्षकहरूलाई अनावश्यक दबाव दिने प्रवृत्ति पनि रहेको छ भने सुपरिवेक्षकहरू पनि विद्यार्थीहरूको वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्नु पर्नेमा हेल्लो प्रभावमा परेको पाइयो । यस सम्बन्धमा सामाजिक शिक्षा अध्ययन गर्ने छात्र शिक्षक यसो भन्नु हुन्छ ।

"म चौथो वर्षको रिजल्ट लिन भनेर क्याम्पस गएको थिएँ । मेरो शिक्षण अभ्यासको अन्तिम मूल्याङ्कनमा सहभागी हुने सरसँग भेट भयो । मैले पाएको अङ्कका बारेमा छलफल भयो । यसै क्रममा सरले भन्नु भयो तिमीलाई दिएको अङ्क अर्को साथीलाई गएछ साथै त्यो साथीलाई दिएको अङ्क तिमीलाई परेछ तर तिमीले पाएको अङ्क पनि नराम्रो होइन ।"

छात्र शिक्षकहरूले शिक्षण अभ्यासमा अङ्क प्राप्त गर्नु भनेको आन्तरिक एवम् बाह्य सुपरिवेक्षकहरूको दया हो भन्ने महसुससमेत गरेको पाइयो । शिक्षण अभ्यासको मूल्याङ्कनका सम्बन्धमा वालेन्टन र अन्य (सन् २००६) का अनुसार शिक्षण अभ्यासमा मूल्याङ्कन कर्ताले छात्र शिक्षकको निरन्तर मूल्याङ्कनका आधारमा वस्तुगत रूपमा मूल्याङ्कन गर्नु पर्दछ । साथै यस सम्बन्धमा रायन (सन् १९६०) का अनुसार छात्र शिक्षकको वस्तुगत मूल्याङ्कन सुपरिवेक्षकको मूल्याङ्कन गर्ने सिपमा भर पर्दछ । त्यसैले शिक्षण

अभ्यासको वस्तुगत मूल्याङ्कन गर्न सम्बन्धित क्याम्पसको अभ्यास शिक्षण विभागले आन्तरिक एवम् वाह्य सुपरिवेक्षकहरूको संयुक्त बैठकको आयोजना गरी शिक्षण अभ्यासको सुपरिवेक्षण तथा मूल्याङ्कनका सम्बन्धमा स्पष्ट दृष्टिकोणसहित साभ्ना धारणा निर्माण गर्नु आवश्यक छ ।

यस अध्ययनमा सीमित साधन, स्रोत एवम् सूचनाका साधनहरू (प्रश्नावाली, अन्तर्वार्ता र छलफल) का आधारमा प्राप्त निष्कर्षलाई सामान्यीकरण गर्न सकिँदैन । त्यसैले सामान्यीकरण गर्नका लागि ठुलो क्षेत्रमा बृहत् सूचना सङ्कलनका आधारमा अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

निष्कर्ष

शिक्षण अभ्यास पाठ्यक्रमको निर्देशिकाले निर्दिष्ट गरेका बैठक तथा सेमिनार जस्ता कार्यक्रमले संलग्न सबैमा अस्पष्टता हटी सजग एवम् जागरूक भई आफ्नो जिम्मेवारी स्वभाविक तथा वस्तुगत रूपमा पूरा गर्न सहयोग गर्दछ । त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्कायद्वारा रनातक तहमा सञ्चालित शिक्षण अभ्यास कार्यक्रम सफलताको पहिलो सर्त नै यसमा संलग्न व्यक्तिहरू यो कार्यक्रमका सम्बन्धमा स्पष्ट हुनु पर्नेमा यस अध्ययनले यस्तो देखाएन । यसैले अभ्यास शिक्षण विभागले एड्. ४४० पाठ्यक्रमको कक्षा सुरु हुनु भन्दा अगाडि संलग्न प्राध्यापकहरूको बैठक तथा छात्र शिक्षकहरूका लागि अभिमुखीकरण कार्यक्रमको आयोजना गरी विषयवस्तुप्रति सबैलाई सजग गराउनु पर्छ ।

यो कार्यक्रममा संलग्न सहयोगी विद्यालयका प्रधानाध्यापक तथा क्याम्पसवीच पनि बैठक एवम् सेमिनारको आयोजना गर्नुपर्ने देखिन्छ । शिक्षण अभ्यासको पाठ्यक्रम कार्यान्वयन गर्न सहयोग गर्ने निर्देशिकाले स्पष्ट मार्ग निर्देश गर्नसक्नु पर्नेमा यसले सूक्ष्म, सहपाठी र विद्यालय शिक्षणको समय एवम् छात्र शिक्षकहरूको अनुपात लगायतमा दुविधा उत्पन्न गराउने अवस्था देखिएको हुँदा यसलाई परिमार्जन गर्नुपर्ने देखिन्छ । त्यसैले एड्. ४४० पाठ्यक्रमको निर्देशिकामा देखिएका कमजोरीलाई सुधार गरेर यसको कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता ल्याउन सकियो भने यसबाट शिक्षण सिपमा निपुर्ण जनशक्ति उत्पादन हुने देखिन्छ । साथै शिक्षण अभ्यास कार्यक्रमको अनुगमन गर्न निर्देशिकाले निर्देश गरेअनुसारको अनुगमन समिति निर्माण गरेर सो समितिको सिफारिसमा दण्ड तथा पुरस्कारको समेत व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिन्छ । यसरी दण्ड तथा पुरस्कारको कार्यान्वयनले आआफ्नो जिम्मेवारी पूरा गर्ने कुरामा अभिप्रेरित गराउनुका साथै पाठ्यक्रमका निर्दिष्ट उद्देश्य एवम् मर्म पूरा हुने देखिन्छ ।

(कृतज्ञता ज्ञापन : यो लेख विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी, भक्तपुरद्वारा यस लेखका लेखक समूहलाई *Praxis of Supervision in Practice Teaching* शीर्षकमा अध्ययन गर्न प्राप्त फ्याकल्टी रिसर्चमा आधारित छ । यो फ्याकल्टी रिसर्च अनुदान सहयोगका लागि यस अध्ययनका अध्ययनकर्ताहरू विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, सानोठिमी, भक्तपुरप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछौं ।)

सन्दर्भ सामग्री

ढकाल, माधवप्रसाद (२०६८), *अभ्यास शिक्षण: अवधारणा र अभ्यास*, रत्न पुस्तक भण्डार ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय (२०७६), *शिक्षण अभ्यास/प्राक्टिकम निर्देशिका २०७६*, त्रिभुवन विश्वविद्यालय शिक्षाशास्त्र सङ्काय।

Bhargava, A. (2009). Teaching practice for student teachers of B. Ed. programme: Issues, predicaments and

- suggestions, *Turkish Online Journal of Distance Education*, Vol. 10(2), 101-108.
- Blanton, L. P., Sindelar, P. T., & Correa, V. I. (2006). Models and measures of beginning teacher quality. *The Journal of Special Education*, 40(2), 115–127. <https://doi.org/10.1177/00224669060400020201>.
- Brown, D.P. & Brown, R.N. (1990). *Effective teaching practice, lechhampton*, Cheltenham: Thornes Publishers.
- Flaherty, J., Lenihan, R., Young, A. and McCormack, O. (2023). Developing micro-teaching with a focus on core practices: The use of approximations of practice. *Education Sciences*, 14(1). 35.
- Gujjar, A. A. (2009). *Teaching practice: Concept, stages, objectives and suggestions*. Retrieved from www.slideshare.net
- Kagoda, A.M. (2011). The role models and life histories of teacher trainees as tool for effective teacher education: A case of geography teacher trainees, *Academic Research International*, 1(3), 47-58.
- Karthogen, F.; Loughran J. & Russel, T. (2006). Developing fundamental principles for teacher education programmes and practices, *Teaching and Teacher Education*, 22(3), 1020-1044.
- Kanwal, N., Akhter, D. N., & Kanwal, N. (2017). A mixed method approach to explore student-teachers' anxiety in relation to their teaching practices at school placement. *Merit Research Journal of Education and Review*, 5(2), 6–15.
- Maphosa, C.; Shumba, J. & Shumba, A. (2007). Mentorship for students on teaching practice in Zimbabwe: Are student teachers getting a raw deal? *South African Journal of Higher Education*, 21, 296-307.
- Marais, P. & Meier, C. (2004). Hear our voices: student teacher's experience during practical teaching, *Africa Education Review* 1, 220-233.
- Merryfield, M.M. (1997). A framework for teacher education in global perspectives, In Merryfield, M. M. & others (Eds.) *Preparing teachers to teach global perspectives: A hand book for teacher education* (pp. 1-24). Corwin Press.
- Ngidi, D. P., & Sibaya, P. T. (2003). Student teacher anxieties related to practice teaching. *South African Journal of Education*, 23(1), 18–22. <https://doi.org/10.4314/saje.v23i1.24841>.
- Perry, R. (2004). *Teaching practice for early childhood: A guide for students*. Available at <http://www.Routledge.com/catalogues/0418114838.pdf>. (Accessed 18 July 2007).
- Quick, G. & Sieborger, R. (2005). What matters in practice teaching? The perception of schools and students. *South African Journal of Education*, 25:1-4
- Ryan, D. G. (1960). *Characteristics of teachers*. American Council.
- Ress, L. E., Quinn, J. P., Davies, B. & Fotheringham, V. (2015). How does peer teaching compare to faculty teaching? A systematic review and meta-analysis. *Medical Teacher*, 38(8), 1-9. <https://doi.org/10.3109/0142159X.2015.1112888>
- Saban, A. & Coklar, A.C. (2013). Pre-service teachers' opinions about the micro-teaching method in teaching practice classes. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 12(2), 234-240.
- Snow-Gerono, J. L. (2008). Locating supervision: A reflective framework for negotiating tensions within conceptual and procedural foci for teacher development. *Teaching and Teacher Education*. (doi: 10.1016/j.tate.2008.02.002).
- Tribhuvan University Nepal (2023). *TU today- 2080*. Information and public relation division, TU.

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : September 17, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

मुन्धुम र लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरू

भूपालकुमार सेन्दाङ*

सार

मुन्धुम लिम्बू जातिको धर्मशास्त्र, ज्ञानशास्त्र, दर्शनशास्त्र र इतिहास हो । यसमा विश्व ब्रह्माण्ड र चराचर जगतको उत्पत्तिसम्बन्धी आख्यान, लिम्बू मानवजातिको सभ्यताको विकासको इतिहास र यस जातिमा प्रचलित विभिन्न संस्कृति तथा संस्कारहरू सङ्गृहीत छन् । यसलाई मूलतः मूर्त तथा अमूर्त संस्कृतिको रूपमा अध्ययन गरिन्छ । लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरू के के हुन ? लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरूको उद्भव कसरी भएको पाइन्छ ? र लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरू कसरी सम्पन्न गर्ने गरिन्छ ? भन्ने प्रश्नहरूको जवाफ प्राप्त गर्ने उद्देश्यले अध्ययन गरिएको छ । यो अध्ययन मूलतः अन्वेषणात्मक प्रकृतिको गुणात्मक अध्ययन हो । यसमा आवश्यक प्राथमिक तथ्याङ्कहरू मुन्धुमका जानिफकार तुम्याङ तथा मुन्धुमविदहरूसँगको व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता र प्रत्यक्ष अवलोकनबाट सङ्कलन गरिएका छन् । यस्तै द्वितीयक तथ्याङ्कहरू मुन्धुम र लिम्बूजातिको संस्कृतिसम्बन्धी प्रकाशित पुस्तक, शोधपत्र, लेखरचनाहरूबाट सङ्कलन गरिएका छन् । यी तथ्यहरूलाई व्याख्या विश्लेषण गरेर हेर्दा लिम्बू समुदायको जन्म संस्कार अन्तर्गत साप्पोःक् चोमेन, याङदाङ फोडमा, माङगेन्ना, नारामप्पा र चाङ्वान लेक्मा संस्कारहरू पर्दछन् । विवाह संस्कारमा मेन्छिन नाक्मा, सिम्बोसालामा, लाम्लक, युङ्सिङमा, लाम्भेवा चिम्मा, लाम्लामा, पाङ्लिताक्मा, मेखिम, पाङ्लिहुक्वा र फुदोङ्ग, हक्तक्वा, मेल्लुङ फुसिङ्मा र नाजोङ/खेमजङप्रमुख रहेका छन् । यस्तै मृत्यु संस्कारमा दाह संस्कार, युम्सा नाक्मा, फजे, साम्सामा, मिक्वा साङ्मा र लाही नाम्ही इङ्मा प्रमुख हुन् । लिम्बू समुदायको संस्कृतिको मूलस्रोत मुन्धुम भएकोले यो समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरूको उद्भव र विकास समयको विभिन्न कालखण्डमा भएको कुरा मुन्धुमको अध्ययनबाट स्पष्ट

* शोधार्थी, विद्यावारिधि तह, नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विभाग, त्रि.वि.वि.कीर्तिपुर

हुन्छ । फेदाङमा तथा तुम्याङद्वारा मुन्धुम अनुसार यी संस्कारहरू सम्पन्न गरिन्छ । लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारको अध्ययनबाट यी संस्कारहरूको उद्भव र विकासको मुख्य उद्देश्य मानव जीवनलाई मर्यादित, सक्षम, पवित्र र जिम्मेवार बनाउने रहेको र यसबाट लिम्बू समुदायको चिन्तन प्रणाली, ज्ञान पद्धति र विश्वासको परम्परालाई बुझ्न सहयोग पुग्ने तथ्य प्रकाशमा आएको छ ।

शब्द कुञ्जी : मुन्धुम, लिम्बू समुदाय, संस्कृति, संस्कार, फेदाङमा

परिचय

नेपाल भौगोलिक र सामाजिक विविधता भएको मुलुक हो । भौगोलिक रूपले यो देश हिमाल, पहाड र तराई भागहरूमा विभक्त छ । सामाजिक रूपमा यहाँ विभिन्न जातजाति, भाषा, धर्म र संस्कृतिका मानिसहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ । नेपालमा बसोबास गर्ने सबै जातजातिहरूको आ-आफ्नै फरक फरक मौलिक रीतिरिवाज, परम्परा, धर्म-संस्कृति र जीवन पद्धति रहेको छ । राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को तथ्याङ्कअनुसार नेपालमा १४२ जातजातिका मानिसहरू बसोबास गर्दछन् भने यहाँ १२४ भाषाहरू बोलिन्छ । यस्तै १० वटा विभिन्न धर्म मान्ने मानिसहरूको यहाँ बसोबास रहेको देखिन्छ । यसैले नेपाल एक बहुजातीय, बहुभाषिक र बहुसाँस्कृतिक मुलुक हो ।

नेपालमा बसोबास गर्ने विभिन्न जातजातिहरूमध्ये लिम्बू जाति पनि एक हो । यो जाति मङ्गोलाइड मानव नश्ल अन्तर्गत पर्दछ । यसजातिलाई प्राचीन कालमा नेपालमा शासन गर्ने किरात वंशको एक शाखाको रूपमा लिइन्छ । लिम्बूजाति मूलतः प्रकृतिपूजक जाति हो । यो जातिले मुन्धुममा आधारित जीवन दर्शन र धर्म-संस्कृतिलाई अपनाएको पाइन्छ । लिम्बू जातिले मूलतः किरात धर्म मान्दछन् । उनीहरूले बोल्ने भाषा याक्थुङ पान (लिम्बू भाषा) भनिन्छ । याक्थुङ पानलाई शिरजङ्गा लिपिमा लेख्ने गरिन्छ । नेपालको पूर्वी भागका विभिन्न जिल्लाहरूमा लिम्बू समुदायको सघन बसोबास रहेको देखिन्छ । लिम्बू जातिविशेष गरेर पूर्वी नेपालको ताप्लेजुङ, सङ्खुवासभा, पाँचथर, तेह्रथुम, धनकुटा, इलाम, भोजपुर, सुनसरी तथा मोरङ जिल्लाहरूमा बसोबास गर्दछन् । नेपालको राष्ट्रिय जनगणना २०७८ अनुसार नेपालमा लिम्बू जातिको जनसङ्ख्या ४१४७०४ रहेको छ । यो नेपालको कुल जनसङ्ख्या २९९६४५७८ को १.४२ प्रतिशत हो । यसको अतिरिक्त विदेश (भारत, बेलायत, हङकङ, बर्मा, थाइल्याण्ड र भूटान) जस्ता देशहरूमा पनि लिम्बूजातिको बसोबास रहेको पाइन्छ ।

लिम्बू शब्दको उत्पत्ति सम्बन्धमा पनि अनेक मतहरू रहेका छन् । इमानसिंह चेम्जोङको मत अनुसार लिम्बू भाषामा 'लि' भनेको धनु, 'आबु' भनेको हान्नु हो । तसर्थ लिम्बू भनेको धनुबाण चलाउने धनुर्धारी हो (चेम्जोङ, २०५९, पृ. १९) । अर्जुनबाबु मावोहाङका अनुसार लिम्बूहरू मुजिना खेयङनाका छोरा सुसुवेङलालावेङ वा सुसुवालिलिम याक्थुङहाङका सन्तानहरू हुन् । यहाँका भूमिपूत्र सुसुवालिलिम याक्थुङहरूलाई यहाँका शासक सेन र शाहहरूले 'लिलिम' भन्दा भन्दै लिम्बू भनेर सम्बोधन गरेको पुष्टि हुन्छ (मावोहाङ, २०६३, पृ. १) । यस्तै विरही काइँलाका अनुसार 'लिङ्बा' शब्दबाट लिम्बू भएको हो, जसको अर्थ 'उम्रनु' भन्ने हुन्छ (काइँला, २०४९, पृ.२३) ।

संस्कृति मानवको जीवन पद्धति हो । यो मानवले आफ्नो जीवनलाई सहज र व्यवस्थित तरिकाले जीउनको लागि अपनाएको तौरतरिका र विकास गरेको प्रणाली हो । यसभित्र मानिसको सामाजिक जीवनका सम्पूर्ण क्रियाकलापहरू समेटिएका हुन्छन् । मानवका रीतिरिवाज, धर्म, परम्परा, भाषा, कला,

चालचलन, पेसा, आनीबानी, लवाइखुवाइ, भेषभूषा, विश्वास, मूल्य-मान्यताहरू जस्ता सम्पूर्ण विषयहरू सांस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत पर्दछन् । संस्कृतिलाई विभिन्न समाजशास्त्री तथा मानवशास्त्रीहरूले आ-आफ्नै ढङ्गले परिभाषित गरेका छन् । मानवशास्त्री E.B. Tylor को परिभाषा अनुसार "संस्कृति त्यो सम्पूर्ण जटिलता हो जसमा ज्ञान, कला, विश्वास, नैतिकता, कानून, प्रथा तथा सम्पूर्ण क्षमता र गुणहरू सम्मिलित हुन्छन् जुन कुराहरू समाजको सदस्य हुनुको नाताले मानिसले समाजबाट प्राप्त गर्दछ" (Tylor, 1871, P.1-2) । मानवशास्त्री Malinowski को अनुसार "संस्कृति मानिसका शारीरिक र मानसिक आवश्यकता परिपूर्ति गर्न बनाइएको साधन हो" (Malinowski, 1960, p. 39-40) । यस्तै मानवशास्त्री जुलियन स्टेवार्डको विचारमा "समाज र संस्कृतिको विकास पर्यावरणीय तत्वसँग अनुकूलनता हुने क्रममा हुन्छ" (Steward, 1968, p. 2-3)। यस्तो संस्कृति मानवले आफ्नो वंश परम्परा वा सामाजिक परम्पराबाट प्राप्त गर्दछ ।

मुन्धुम लिम्बू जातिको धर्मशास्त्र, ज्ञानशास्त्र, दर्शनशास्त्र र इतिहास हो । यो लिम्बूजातिको धार्मिक, सांस्कृतिक र आध्यात्मिक जीवनको आधार हो । यसको पुस्तान्तरण प्राचीन कालदेखि नै मौखिक श्रुतिपरम्पराबाट हुँदै आएको छ । लिम्बू-नेपाली-अङ्ग्रेजीशब्दकोषमा मुन्धुम शब्दको अर्थ 'श्रुति परम्परामा आधारित लिम्बू जातिको धर्मशास्त्र' भनिएको छ (काइँला, वि.सं. २०७७, पृ. ३४३) । मुन्धुम शब्द याक्थुङ (लिम्बू) भाषाको 'मुन' र 'थुम' दुई शब्द मिलेर बनेको छ । मुन्धुम शब्दको शाब्दिक अर्थ 'मुन' भन्नाले हल्लिनु, चल्यमान हुनु वा गतिशिल हुनु र 'थुम'को अर्थ शक्ति वा बल भन्ने हुन्छ (लिम्बू, २०५१, पृ. १) । बैरागी काइँलाका अनुसार "लिम्बू जातिका सामाजिक, सांस्कृतिक, नैतिक र धार्मिक धारणा, आस्था र आचरणको चरम परिणति नै अनेक मिथक, गाथा र, लोक कथाहरूमा अभिव्यक्त भई श्रुति परम्पराको रूपमा युगोयुगदेखि जीवित छ र तिनैको समष्टिलाई मुन्धुम भनिन्छ " (काइँला, २०५१, पृ. भूमिका क) । डि.बि.आडबुङले मुन्धुमलाई मुःन् (बिसर्न) थुम् (गाह्रो) हुने अविस्मरणीय घटनाको सँगालो हो भनेका छन् (आडबुङ, २०७९, पृ. भूमिका थ) । मुन्धुमलाई 'माडपान' वा देववाणी पनि भन्ने गरिन्छ (मेन्याडबो र माबोहाङ, २०६६, पृ. १) ।

लिम्बू जाति मुन्धुमले निर्देशित गरेबमोजिमको सांस्कृतिक आचरण र मूल्य मान्यतालाई अनुसरण गर्ने जाति भएकोले यस जातिमा प्रचलित संस्कृतिको मूलस्रोत मुन्धुम हो । यस जातिमा अनेकौं मुन्धुमी संस्कृति प्रचलित छन् । यस्तै लिम्बू समुदायमा विभिन्न सांस्कृतिक गतिविधिहरू सञ्चालन गर्ने क्रममा अनेकौं संस्कार विधिहरूको पनि विकास भएको पाइन्छ । यस्ता संस्कारहरूमा जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरू मुख्य हुन् । यी संस्कारहरूको बारेमा आंशिक रूपमा परिचय गराउने काम हालसम्म इमानसिंह चेम्जोङ, येहाङ लावती, चैतन्य सुब्बा तथा हितराम तिल्लिङ आदि जस्ता पूर्वअध्येताहरूबाट गरिए पनि लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरू के के हुन ? लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरूको उद्भव कसरी भएको पाइन्छ ? र लिम्बू समुदायमा जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरू कसरी सम्पन्न गर्ने प्रचलन छ ? भन्ने प्रश्नहरू हालसम्म अनुत्तरित नै छन् । यी शोध समस्याका पृष्ठभूमिमा लिम्बूजातिको जन्म, विवाह र मृत संस्कारहरू के के हुन्, यी संस्कारहरूको उद्भव कसरी हुन गयो तथा यी संस्कार सम्पन्न गर्ने विधिहरू के कस्ता रहेका छन् भनी खोजी गर्ने उद्देश्यले प्रस्तुत अध्ययन अघि बढाइएको छ ।

अध्ययन विधि

यो अध्ययन लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारको पहिचान, उद्भव र सम्पादन विधिसँग सम्बन्धित एक गुणात्मक प्रकृतिको सांस्कृतिक अध्ययन हो । प्रस्तुत अध्ययन अन्वेषणात्मक अनुसन्धान ढाँचामा आधारित छ ।

प्रस्तुत अध्ययनमा प्राथमिक र द्वितीयक दुबै किसिमका तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ । प्राथमिक तथ्याङ्कहरूमा स्थलगत अवलोकन तथा अन्तर्वाताको माध्यमद्वारा सङ्कलन गरिएका छन् । यस्तै केही प्राथमिक तथ्याङ्कहरू लिम्बू समुदायको जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारका जानिफकार तुम्याङ तथा फेदाङमाहरूसँगको प्रत्यक्ष अन्तर्वाताबाट पनि सङ्कलन गरिएका छन् । अध्ययनमा आवश्यक सूचनादातहरूको छनौट उद्देश्यमूलक नमुना छनौट विधिद्वारा गरिएको छ । यस्तै अध्ययनलाई आवश्यक पर्ने द्वितीयक तथ्याङ्कहरू पुस्तकालय अध्ययन विधि अन्तर्गत अध्ययन शीर्षकसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रकाशित ग्रन्थ, पुस्तक, लेख-रचना, शोधपत्र, कार्यपत्र, प्रतिवेदन र इन्टरनेटमा प्रकाशित सामाग्रीहरूबाट सङ्कलन गरिएका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनमा सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई गुणात्मक तथ्याङ्क विश्लेषण विधि अपनाई व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ । गुणात्मक तथ्याङ्क विश्लेषण विधिका प्रमुख चरणहरूमा-तथ्याङ्कहरूको सम्पादन, सङ्केतीकरण, वर्गीकरण र तालिकीकरण रहेका छन् । त्यसैले यस अध्ययनमा विषयगत र उद्देश्यगत रूपमा तथ्याङ्कहरूको सम्पादन, सङ्केतीकरण र वर्गीकरण गरी सोही अनुसार सङ्कलित तथ्याङ्कहरूलाई प्रशोधन र विश्लेषण गर्दै त्यसको सत्यता परीक्षण गरिएको छ । यसरी प्रशोधित तथा विश्लेषित तथ्याङ्कहरूले सङ्केत गरेको सत्यताको पहिचान गरी यसको आधारमा अध्ययनको निष्कर्ष निकालिएको छ । तथ्याङ्कहरूको सत्यता परीक्षण पश्चात विश्वासनीयता प्रमाणित भएपछि यसको उपयोग गर्दै वर्णनात्मक शैलीमा प्रस्तुत आलेख तयार गरिएको छ ।

अध्ययनका मुख्य प्राप्तिहरू

प्रस्तुत अध्ययनको उद्देश्य लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारको परिचय गराउँदै यी संस्कारहरूको उद्भव तथा सम्पादन विधिको खोज गरी प्रकाशमा ल्याउने रहेकोलेशोधको उद्देश्य अनुसार गरिएको खोजको क्रममा सङ्कलित प्राथमिक तथा द्वितीयक तथ्याङ्कहरूबाट धेरै जानकारीहरू प्राप्त हुन आएका छन् । यी प्राप्ति वा जानकारीहरूलाई विभिन्न शीर्षक तथा उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी यहाँ निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छ ।

जन्म संस्कार

जन्म संस्कार मानव जीवनको पहिलो संस्कार हो । लिम्बू समुदायमा जन्म संस्कार सञ्चालन गर्नेआफ्नै विशिष्ट विधि रहेको पाइन्छ । लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म संस्कार मुख्यगरी पाँचवटा उपसंस्कारहरू सञ्चालन गरी सम्पन्न गरिन्छ । तिनीहरूमा साप्पोःक् चोमेन (गर्भरक्षा पूजा), याङदाङ फोडमा (कोक्रोरोहण), माङगेन्ना (शिर उठाउने), नारामप्मा (अनुहार हेर्ने) र चाङ्वान लेक्मा (लुगाफेर्ने) पर्दछन् । उक्त संस्कारहरूको क्रमशः निम्नानुसार चर्चा गरिएको छ ।

साप्पोःक् चोमेन

साप्पोःक् चोमेन (गर्भरक्षा पूजा) लिम्बू जातिका महिला गर्भवती भएपछि गर्भवती महिला र गर्भको सुरक्षा गर्नको लागि गरिने अनुष्ठान हो । लिम्बू जातिमा स्त्री गर्भवती भएपछि गर्भ सुरक्षाको लागि भीरपहरा वा रूख चढ्न नहुने, गहुङ्गो भारी बोक्न नहुने, खोलानाला जँघार तर्न नहुने, बाँधेको गाईवस्तुको दाम्लो नाध्न नहुने, कुनै जीवजन्तु काटमार गर्नु गराउनु नहुने, बाँसका तामा काट्न वा भाँचन नहुने आदि जस्ता अनेक सामाजिक मान्यता रहेको पाइन्छ । साप्पोःक् चोमेन अनुष्ठान समान्यतया महिला गर्भवती भएको ५-६ महिनादेखि ८-९ महिनासम्ममा गर्ने प्रचलन छ । यो अनुष्ठानमा गर्भको बच्चा स्वस्थ रहोस, सफतापूर्वक बच्चा जन्मन सकोस र आमालाई भूतप्रेत तथा सेहेसेसेन्त्रले कुनै प्रकारको दुःखकष्ट नदेओस भनेर कामना गर्दै फेदाडमाद्वारा सम्पन्न गरिन्छ ।

मुन्धुम मिथक अनुसार यो संस्कारको शुरुआत अघि आप्यारा पक्वानामाकी चेली पक्विचरी पक्वानामा गर्भवती भएको बेला उनलाई फूल मनपर्छ । पक्विचरी पक्वानामा आफ्नो माइतीलाई सेगेक सुरूडमाभीरमा फूलेको फूल टिपेर ल्याइदिन अनुरोध गर्छिन् । माइती आप्यारा पक्वानामा उक्त ठाउँको फूल टिप्नजाँदा भीरबाट लडेर मर्छ । आफ्नो कारणले माइतीको दुःखद निधन भएकोमा चेली पक्विचरी पक्वानामा शोकमग्न हुँदै माइतीको मृतआत्मालाई गर्भवती महिलाको गर्भरक्षा गर्ने देवता बन्नु भन्ने आशिर्वाद दिन्छिन् । यसरी भीरबाट लडेर मरी सँहे बनेको आप्यारा पक्वानामाको प्रेतात्माले उचित मानमनितो नपाउदा यसले गर्भवती महिलालाई दुःख-बिमार गरायो । यसपछि गर्भवती महिलालाई दुःख दिने आप्यारा पक्वानामाको प्रेतात्मालाई मानमनितो गर्न साप्पोःक् चोमेनअनुष्ठान गर्न थालियो (तिल्लिङ, वि.सं.२०७७, पृ.१३) । त्यस बेलादेखि लिम्बू समुदायमा साप्पोःक् चोमेन पूजाको परम्परा चलिआएको मुन्धुमी कथन छ ।

साप्पोःक् चोमेन अनुष्ठानमा कुईकुदाप साम्माड, यूमा साम्माड, हिम साम्माड, थेवा साम्माड, आप्यारा पक्वाना र वागोड्मादेवी -देवताको आराधना गरिन्छ (दलबहादुरसेन्दाङ, व्यक्तिगत अन्तर्वार्ता, चैत्र २९, २०८०) । यो अनुष्ठानमा सर्वप्रथम कुईकुदाप साम्माडहरूको पूजा गरिन्छ । कुईकुदाप साम्माड अन्तर्गत सिरिङ्मा, तेन्छामा, खजमा, तक्सड्बा र वजमा पाँचवटा अनिष्टकारी वनदेवताहरू पर्दछन् । यी देवताहरूलाई घर बाहिर सफा स्थानमा थानथपना खडा गरी कुखुरा र अण्डाको भोग दिई जाँडरक्सी चढाई पूजा गर्ने प्रचलन छ । त्यसपछि यूमा साम्माड, हिम साम्माड र थेवा साम्माड देवताहरूलाई घरभित्र लिपपोत गरी थानथपना स्थापना गरी पूजा गर्ने प्रचलन छ । यी देवताहरूलाई पनि सुगुर, कुखुरा, अण्डाको भोग दिई जाँडको पेहेड (तोड्बा) चढाई पूजाआजा गरिन्छ । यस्तै अन्त्यमा आप्यारा पक्वाना रवागोड्मा देवताको पूजा गरिन्छ । आप्यारा पक्वानाको पूजा दोबाटोमा र वागोड्माको पूजा खोलामा गर्नु पर्दछ । यी देवताको पूजामा पनि कुखुरा, परेवा तथा डिम्माको भोग दिइन्छ र पेहेड (तोड्बा) चढाइन्छ ।

याड्दाड फोड्मा

लिम्बू जातिमा प्रचलित याड्दाड फोड्मा संस्कार मानव जन्म भएपछि गरिने पहिलो संस्कार हो । याड्दाड फोड्माको अर्थ कोक्रोरोहण हो । तर येहाड लावतीले यसलाई न्वारन भनेका छन (लावती, वि.सं.२०६२, पृ.१२) । यस संस्कारको मूलमर्म जन्मेको नवजात शिशुलाई सर्वप्रथम विधिपूर्वक नयाँ काक्रोमा चढाउनुहो (खजुम, वि.सं. २०७५, पृ.५५) । यो संस्कारमा नवजात शिशुलाई छोरी भए जन्मेको

तीन दिनमा र छोरा भए चार दिनमा फेजिरी फेदाङ्माद्वारा अनुष्ठान गराई कोक्रोमा लगाउने गरिन्छ । यसै अवसरमा उक्त शिशुको नामाकरण र अन्न प्राशन गर्नेप्रचलन छ ।

मुन्धुमी मिथक अनुसार अघि मुजिङ्ना खेयङ्नाले छोरा सुसुवेड लालावेडलाई जन्माइन् । जन्मेपछि उक्त बच्चा दिनदिनै कमजोर भई सुकदै गयो । जति स्याहार गरेपनि बच्चा यसरी कमजोर बन्दै गएपछि उनलाई चिन्तित बनायो । यसको निराकरणको उपाय पत्ता लगाउन उनी तागेरानिडवाफु माड समक्ष सोधखोज गर्न पुगिन् । तागेरानिडवाफु माडले "लाइक्सो माडलाई बेतबाँसको चोयाबाट कोक्रो बुन्न लगाई चाजिना केयङ्नाको पातको ओछयान लगाई फेदाङ्माद्वारा अनुष्ठान गराई बच्चालाई कोक्रोमा राखी हल्लाउनु, बच्चा ठीकहुँदै जान्छ" भनेपछि मुजिङ्ना खेयङ्नाले सोही बमोजिम गरिन् । यसपछि बच्चा विस्तारै सबल हुदै गयो । त्यस उप्रान्त याक्थुड लिम्बूहरूले याङ्दाड फोङ्मा संस्कार गर्दै आएकोदेखिन्छ (तिल्लिड, वि.सं.२०७७, पृ.२१) ।

यो अनुष्ठान सञ्चालन हुने विहान सबेरै घर लिपपोत गरी सुत्केरी तथा नवजात शिशुलाई तातो पानीले नुहाइन्छ । नुवाईधुवाईपछि शिशुलाई नयाँ लुगा लगाई दिइन्छ । त्यसपछि नुबुन्वा (सातमूलको पानी) र सिङ्दुम्पक्वा लुङ्दुम्पक्वा (आकाशबाट भरेको पानी) भाँडामा सङ्कलन गरी सुन-चाँदी र दुबोदुङ्गो मिसाई बनेको चुङ्नावा (पवित्र पानी) लाजम (तीतेपाती, फूलका गुच्छा र केराको पातले बनेको अभिषेक गर्ने साधन) ले पहिले घर र त्यसपछि परिवारका सदस्यहरूलाई अभिषेक गरी चोख्याइन्छ (लाओती, वि.सं.२०६२, पृ.१३)। ऋब बच्चालाई नयाँ कपडाले बेरी बोजू, बढीआमा वा फुपूलेबोकेर घरको मूल ढोकाबाट छोरीभए तीनपल्ट र छोरा भए चारपल्ट भित्रबाहिर गराईआकाश र धरतीलाई देखाउनु पर्छ । साथै नवजात शिशुलाई छोरीभए तीनफन्को र छोरा भए चारफन्को दाहिने तिरबाट घर वरिपरि घुमाएपछि घरको पाको महिलाले कोक्रोमा राखी हल्लाउनु पर्छ । फेदाङ्माले घरपरिवारमा नयाँ सदस्य थपिएको जानकारी दिन र बच्चा तथा आमाको सुस्वास्थ्य एवं दीर्घायुको लागि यूमामाडको पूजा गर्दछन् । साथै आफन्त जनहरूबाट बच्चालाई सुस्वास्थ्य, दीर्घायु र उन्नति प्रगतिको शुभआशिर्वाद दिइन्छ । त्यसपछि शिशुको नामकरण गर्ने काम गरिन्छ । अन्त्यमा सुन वा चाँदीको सिक्काले पहिला फेदाङ्माले र त्यसपछि आमाबाबु तथा मान्यजनले शिशुलाई भात खुवाइ पारनी पनि गरिन्छ । यो विधि सम्पन्न भएपछि उपस्थित इष्टमित्रलाई भोज खुवाइन्छ ।

माङगेन्ना

माङगेन्ना लिम्बू समुदायमा प्रचलित एक महत्वपूर्ण संस्कार हो । फेदाङ्माद्वारा यो अनुष्ठान बच्चा जन्मेपछि पहिलो पल्ट प्रायः याङ्दाड फोङ्मा संस्कारसँगै गर्ने प्रचलन छ । त्यसपछि लिम्बू यूवायुवतीहरूले यो अनुष्ठान हरेक वर्ष गर्ने गर्दछन् । जसराज सुब्बाका अनुसार माङगेन्ना अनुष्ठान वर्षमा दुई पटक गर्नु पर्दछ (सुब्बा, २०१२, पृ.१४३) । यो अनुष्ठान व्यक्तिको ग्रहदशा स्वस्तिशान्ति गरी शिर उठाउने प्रयोजनको लागि गरिन्छ । मानिसले चिताएको कुनै काममा विघ्नबाधा नपरोस तथा कुनै कार्यमा असफलता भएर शिर ढलेमा ढलेको शिर पुनः उठोस र कार्यसफता मिलोस भनेर सामान्यतया माङगेन्ना पूजा गर्ने परम्परा छ ।

लिम्बू जातिमा माङगेन्ना अनुष्ठानको छुट्टै अर्थ र महत्व छ । यस अनुष्ठानमा वाचन गरिने मुन्धुमले कुनै निश्चित वंश वा थरका लिम्बू समुदायको उत्पत्ति र बसाइँसराइको इतिहासलाई उजागर गर्दछ ।

यो अनुष्ठानको मुन्धुम गायन कुनै निश्चित वंश वा थरका लिम्बू समुदायको उत्पत्तिस्थलबाट शुरुभई उनीहरू इतिहासको विभिन्न कालखण्डमा कुन ठाउँहरूमा बसाई सार्दै गए ती ती ठाउँहरूको नामोच्चारण गर्दै उनीहरूको माङगेन्ना यकमा पुऱ्याएर हाल बसेको स्थान हुदै घरसम्म लगी टुङ्ग्याइन्छ ।

माङगेन्ना अनुष्ठान सिमेरिड र लुङधुङ गरी दुई प्रकारको हुन्छ । लुङधुङमाङगेन्ना माङगेन्ना यकसँग सम्बन्धित छ । माङगेन्ना यक कुनै निश्चित वंशका लिम्बूहरूका पूर्खाले कुनै निश्चित ठाउँमा सर्वप्रथम किल्ला गाडी बसेको स्थान हो । यसलाई पवित्र मुन्धुमी स्थलको रूपमा लिम्बूहरूले मान्ने पूज्ने गर्दछन् । सिमेरिड माङगेन्ना विशेष गरी सुस्वास्थ्य, दीर्घायु र कार्यसफलताको लागि गरिन्छ । यो अनुष्ठानको अर्को विशेषता के हो भने यसमा चेली र माइती दुबै मिलेर एक आपसमा सुस्वास्थ्य, दीर्घायु र कार्यसफलताको कामना गर्दै माङगेन्ना पूजा गरिन्छ । कसैको चेली माइतीमध्ये कुनै एक नभए फेदाङमाले विशेष विधि पूरा गरी कुनै एकको माङगेन्ना गर्ने गरिन्छ भने अनुपस्थितको हकमा नीजको येबो (मैनाम)राखेर यो पूजा सम्पन्न गरिन्छ ।

मुन्धुम अनुसार अघि तागेरानिङ्वाफु माङले मानवको सृष्टि गर्ने क्रममा सुनचाँदी तथा हिरामोती जस्ता बहुमूल्य धातुहरूको मानव मूर्ति बनाई बोलाउँदा नबोलेको तर मालिङ्गोको खरानी, माटो र रुखकोटोङ्कामा जमेको पानी मिलाई मानव मूर्ति बनाई बोलाउँदा बोलेकोले बहुमूल्य धातुहरूको अमर मानिस बनाउँदा नबोल्ने जाबो माटो, खरानी र पानीको बनाउँदा बोल्ने, थुङ्क्क ! भनी थुक्दा सृष्टिको त्यो प्रथम मानवको शिरढल्यो र अनुहार भुक्त्यो । यस पछि तागेरानिङ्वाफु माङले माङगेन्ना गरी उक्त मानवको शिर पुनः उठाइदिए । त्यस बेलादेखि लिम्बूजातिमा माङगेन्ना पूजा गर्ने प्रचलनको थालनी भएको हो भन्ने आख्यान रहेको छ (तिल्लिङ, वि.सं.२०७७, पृ.२२-२३) ।

माङगेन्ना अनुष्ठान बेलुकी वा रातको समयमा घरभित्र गरिन्छ । घरभित्रको सफा स्थानमा लिपपोत गरी केराको पात विच्छ्याई पूजाथान बनाइन्छ । उक्त थानमा जाँडको पेहेङ (तोङ्बा), जोरदियो तथा चामल सहितको जोर कलश राखिन्छ । यस अनुष्ठानमा धुप, अक्षता, नैवेद, फलफूल, येबो (मैनाम) र वदुम् पक्वा (सिङ्दुम्पक्वा लुङ्दुम्पक्वा मिसाई बनेको पवित्र जल) जस्ता पूजासामाग्रीहरू पूजाथानमा राखिन्छ । कतै कुखुराको भोग चढाई र कतै नैवेद तथा फलफूल चढाई यो अनुष्ठान गर्ने प्रचलन देखिन्छ । फेदाङमाले माङगेन्ना मुन्धुम वाचन गर्दै यो अनुष्ठान सम्पन्न गर्दछन् ।

नारामप्पा

नारामप्पा लिम्बू समुदायमा विद्यमान रहेको अर्को जन्म संस्कार हो । नारामप्पाको अर्थ 'अनुहार हेर्नु' हो । यो संस्कार विधि गर्नुको आशय नवजात शिशुको अनुहार हेर्नु हो । लिम्बू जातिमा शिशुको जन्म आफ्नै घरमा भए सुत्केरी स्त्रीको माइतबाट उनको आमा, दिदी, बहिनी आदिले र मावल घरमा शिशुको जन्म भएको भए शिशुको बाबुतर्फका बजू तथा फुपूले सुत्केरीको लागि मासुमंस, तेल-घ्यू, जिउँदो कुखुरा, औषधियुक्त मरमसला, पोषिलो फलफूल तथा गेडागुडी, कोदोको छिप्पेको जाँड, तीनपाने रक्सी जस्ता खाद्य तथा पेय पदार्थहरू र नवजात शिशु तथा आमालाई नँया लुगा समेत लिएर शिशु तथा आमालाई हेर्न जाने प्रचलन छ । नारामप्पाको लागि सकेसम्म न्वारानको दिन र उक्त दिन सम्भव नभए शिशु जन्मेको एक महिनाभित्र कुनै पनि दिन जाने परम्परा छ ।

चाडवान लेक्मा

चाडवान लेक्माको अर्थ 'लुगा फेर्नु' हो । लिम्बू जातिमा यो संस्कार बालबालिकाहरू यौवनावस्था पुगेपछि अर्थात पन्ध्र-सोह्र वर्ष पुगेपछि उनीहरूको जन्मदिन पारेर गर्ने प्रचलन छ । यो विधि सम्पन्न गर्नुको तात्पर्य केटाकेटीहरूलाई वयस्क वा युवावस्थामा प्रवेश गरेको सूचित गर्नु र सोही अनुरूप उनीहरूलाई जिम्मेवारी र कर्तव्य बोध गराउनु हो । यो संस्कार सञ्चालन गर्दा घरको कुनै सफा स्थानमा लिपपोत गरी बनाइएको पूजास्थान फेदाङमाले घरका इष्ट देवताहरू युमा, थेबा, हिम्साम्माङको पूजा गर्दछन् । यसको साथै यो अवसरमा युवायुवतीको माङ्गेन्ना पूजा पनि गरिन्छ ।

चाडवान लेक्मा संस्कार सञ्चालन गर्दा युवावस्था पुगेका केटाकेटीलाई नुवाई धुवाई गरी पूजास्थानमा फेदाङमाको समिप उभ्याइन्छ । फेदाङमाले मन्त्रोच्चारण गर्दै चुङ्नावा (पवित्र जल) ले युवायुवतीलाई अभिषेक गर्दछ । यसपछि उनीहरूले लगाएको लुगा फुकाउन लगाई सिलाएर तयारी गरी पूजास्थानमा राखेको नयाँ पोशाक उनीहरूलाई लगाउन दिइन्छ । यस्तो पोशाकमा पुरुषको हकमा लगेत सुम्बा (दौरा सुरुवाल), पटुका, शिरमा सेतो कपडाको पागा (फेटा) तथा कम्मरमा खुकुरी भिरेको तथा महिलाको हकमा मेख्ली वा गुन्यू चोलो र सुन तथा चाँदीले बनेका गरगहनाहरू लगाएको हुन्छ । नयाँ लुगा फेरेपछि केटाकेटीहरू पुन फेदाङमाको समिपमा आई उभिनु पर्दछ । यसपछि फेदाङमाले उनीहरूलाई पवित्र जलले अभिषेक गर्दै "अबदेखि तिमीहरू वयस्क भयौ, देश र समाजको नियम कानुन ख्यालराखी काम गर्नु, उलङ्घन गरेमा सजाय हुनेछ, पुर्खाको इज्जत थामी काम गर्नु, देश, समाज र परिवारको हेरचाह र रक्षा गर्नु, तिमीहरूको फलान फलाना थरको मानिसहरूसँग नाता-सम्बन्ध लाग्छ, नाता लाग्नेसँग विहावारी गर्नु हुदैन, माइती चेली आ-आफ्नै नैतिकता र अनुशासनमा रहनु, घरपरिवारलाई कामव्यवहारमा सहयोग पुऱ्याउनु" आदि भन्दै दीक्षा प्रदान गर्दछन् । यस अवसरमा उनीहरूलाई कर्तव्य बोध गराउन पुरुषलाई खुकुरी, तरवार, ढाल, धनुकाँड तथा महिलालाई थाक्रो-काइयो, वाफे (खुर्पा), काच्या (हँसिया), तानबुन्ने थोली आदि सामाग्री दिने प्रचलन छ(लाओती, वि.सं.२०६२, पृ.१६) ।

विवाह संस्कार

जन्म संस्कारपछि मानिसको जीवनमा आइपर्ने अर्को संस्कार विवाह हो । विवाह संस्कार सम्पन्न गर्ने पनि लिम्बू समुदायमा आफ्नै विशिष्ट परम्परा रहेको छ । लिम्बू जातिको विवाह संस्कार विभिन्न चरणहरूमा विभिन्न संस्कार गरेर सम्पन्न गरिन्छ । तिनीहरूमा मुख्यतः मेन्छिन नाक्मा, सिम्बोसालामा, लाम्लक, युङ्सिङमा, लाम्भेवा चिम्मा, लाम्लामा, पाङ्लिताक्मा, मेखिम, पाङ्लिहुक्वा र फुदोङ्ग, हक्तक्वा, मेल्लुङ फुसिङ्मा र नाजोङ/खेम्जङ हुन् । यस शीर्षकमा विवाह संस्कार उत्पत्तिको मुन्धुमी मिथक र यो संस्कार सम्पन्न गर्ने विधि र प्रकृत्याको संक्षेपमा चर्चा गरिएको छ ।

विवाह संस्कार उत्पत्तिको मुन्धुम

विवाहलाई लिम्बू भाषमा "तेन्धाम मेखिम "भनिन्छ । मुन्धुम अनुसार विवाह संस्कारको अधि मुनतेम्बेको दक्षिणतर्फ इम्बिरी याङ्धाङवा (तमोर नदी) को आसपासमा भएको आख्यान छ । एक मुन्धुमी मिथक अनुसार अधि तमोर किनारमा पर्ने वर्तमान तापेथोक, लेलेप र इखाबु क्षेत्रमायाक्थुङ लिम्बूहरूका पुर्खाहरूको बसोबास थियो । यसै क्षेत्रमा बसोबास गर्ने खयङफेक्ना सगीहाङ्मा नाम गरेकी महिलाले

आफूलाई गर्भावस्थामा हेरचाह तथा सहयोग गर्ने खडलिसो अयासक्पा नामक पुरुषले गरेको सहयोग वापत आफूले छोरा पाए मित लगाई दिने र छोरी जन्माएमा विवाह गरिदिने वचन दिएकी थिइन् । संयोगले उनले छोरी नै जन्माएपछि यो वचन पूरा गर्नुपर्ने भयो । तर छोरी आङ्गोरा ससीहाङ्माले आफूभन्दा धेरै बुढो र कुरूप केटा खडलिसो अयासक्पासँग विवाह गर्नुपर्ने भएकोले आमाको वचन इन्कार गरिन् । आमाले जबरजस्ति विवाह गराउन खोज्दा आङ्गोरा ससीहाङ्मा लाम्लुङ फुक्कोमा गएर लुकिन् । भीरपहरातिर भागिन र खोलानालामा हाम्फाल्ने प्रयास गरिन् तर सकिनन् । आमा खयडफेक्ना सगीहाङ्माले मालिङ्गे घारीतिर भुक्पाएर छोरीको शिरमा थाक्रा र परी (काँइयो) सिउरिन खडलिसो अयासक्पालाई लगाइन् । यसपछि खडलिसो अयासक्पासँग विवाह गर्न आङ्गोरा ससीहाङ्माबाध्य भइन् । यसरी बाध्य बनाएपछि आङ्गोरा ससीहाङ्माले नेन्दुरी पासाङ्गा (युवायुवतीको विवाहपूर्व तौल र उचाई लिन निर्मित ढुङ्गे तराजु) मा तौलिने र खडलिसो अयासक्पाको तौल आफ्नोभन्दा बढी भएमा मात्र विवाह गर्ने सर्त राखिन् । त्यसपछि नेन्दुरी पासाङ्गा तौलदा तौल र आयू बराबर भएपछि उनी विवाह (तेन्धाम मेखिम) गर्न राजी भइन् । तब उनीहरूको शुभविवाह साक्पि र लेम्ब्रिहरूले 'के' (च्याब्रुड) बजाएर धुमधामसँग सम्पन्न भयो (माबुहाङ, वि.सं.२०६९, पृ.११८) । अर्को कथन अनुसार पाजाइबाले सर्वप्रथम घर निर्माण गरी पहिलो विवाह लुप्लिनामा वदन्नामासँग गरेर दाम्पत्य जीवालाई संस्थागत गरेको देखिन्छ (काँइला, वि.सं. २०७०, पृ.प्रकथन) । उल्लेखित वैवाहिक घटनाहरू भएदेखि लिम्बू समुदायमा विवाह संस्कारको सुरुआत भएको विश्वास गरिन्छ ।

विवाहका प्रकारहरू

लिम्बू जातिमा विशेष गरी तेन्धाम मेखिम (मागी विवाह), च्वाफुङ मेखिम (बैना विवाह/चोरी विवाह), लाछिङ्मा मेखिम (जारी विवाह) र सेःक् मेखिम (प्रेम/रोजीविवाह) गरी चार प्रकारको विवाह प्रचलित छ । यी सबै प्रकारको विवाहमा केटा र केटी पक्षबीच चारपुस्तासम्म दुधको साइनो सम्बन्ध केलाई साइनो नलाग्ने भएपछि मात्र विवाह गर्ने चलन छ । मागी विवाहमा केटापक्षले साइनो सम्बन्ध नलाग्ने केटीको पहिचान गरी रितपूर्वक केटी मागी विवाह गर्ने प्रचलन छ भने बैना वा चोरी विवाहमा यसरी केटी माग्ने चलन हुँदैन । साइनो सम्बन्ध नलाग्ने केटीलाई केटाले मन पराएपछि विवाह प्रस्ताव स्वरूप युप्पारुङ (बैना)केटीको मजेत्रोमा बाँधी केटीलाई विवाहको लागि प्रस्ताव गरिन्छ । केटीले विवाह प्रस्ताव स्वीकार नगरेमा पनि केटा पक्षले फकाउने वा अनेक आश्वासन दिई विवाहको लागि मनाउने कोशिस गरिन्छ । केहीनलागेमा यदाकदा बलजोड गरी केटीलाई केटाले आफ्नो घरमा लगी विवाह गर्ने परम्परा पनि देखिन्छ । जारी विवाहमा भने केटाले विवाह गरेकी अर्काकी श्रीमती एक आपसमा मन मिलेपछि भगाएर लैजान्छ र विवाह गर्दछ । यसरी विवाह गरेकी श्रीमतीको जारी विवाह गर्ने केटाले जारलाई तिर्नुपर्छ । यता प्रेम/रोजी विवाहमा केटाकेटीआपसमा रोजारोज गरेर प्रेम बन्धनमा बाँधिपछि यसलाई विवाहमा परिणत गर्दछन् । प्रेम वा रोजी विवाह तथा बैना वा चोरी विवाहमा केटाको घरमा विवाह सम्पन्न भएपछि केटीको माइतीमा रितभात बुझाइन्छ भने मागी विवाहमा केटी मगनीकै समयमा रितभात छिनाउने चलन छ ।

विवाहका संस्कारका चरणहरू र सम्पादन विधि

- **मेन्चिन नाक्मा** : लिम्बू समुदायको परम्परागत विवाह संस्कारका धेरै चरणहरू रहेका छन् । ती मध्येप्रथम चरण 'मेन्चिन् नाक्मा' (कन्या मगनी) हो । यसमा केटापक्षका इङ्मिबा (सन्देश वाहक) ले केटालाई साथै

लिएर कन्याको घरमा गई 'पान्जाङ्जेन' (कुरा चलाउने) रित वापत एक बोतल रक्सी र एक पेरुङ्गो अचार कोसेली राखी केटी मगनीको कुराअघि सार्दछ । कन्याको कुरा मिलेमा उक्त कोशेली केटी पक्षले बुझ्दछन नत्र केटापक्षलाई नै फिर्ता गरिन्छ । कन्या दिने निश्चित भएमा विवाहको तिथिमिति निश्चित गरी रितभात सम्पन्न गरिन्छ । रितभातको हकमा केटाकेटी दुबै पक्षको आपसि समभदारीमा केही सुन र रूपैयाँ पैसा केटी पक्षलाई बुभाउने चलन छ । यसलाई आजभोलि सुनौली-रूपौली रित भन्ने गरिन्छ । यो रित बुभाएपछि केटाले केटीपक्षका आफूभन्दा माथिल्लो साइनो सम्बन्ध लाग्ने उपस्थित सबै आफन्तलाई सेवाढोग गर्दछन् । यसरी यस चरणमा विवाह गर्ने कन्याको टुङ्गो लगाइन्छ ।

- **सिम्बोसालामा** : सिम्बोसालामाको अर्थ बेहुली लिन जानु हो । विवाहको यो चरणमा विहेको लागि बेहुला, लोकन्दे (बेहुलाको साथी) र सरदार साथविवाह लगन हुनुभन्दा तीन दिन अघि बेहुली लिन जाने गरिन्छ । यो भन्दा बढी अन्य जातिको विवाहमा जस्तो धेरै जन्ती लिएर बेहुली लिनजाने चलन लिम्बू जातिमा छैन । बेहुली लिन गएको भोलिपल्ट बेहुलीका माइतीतर्फका आफन्तहरूले बेहुला बेहुलीलाई टीका लगाई शुभआशीर्वाद दिन्छन् र २०-३० जना मेःक्केसामा (बेहुली पुऱ्याउने महिला लोकन्ती) साथ बेहुला बेहुलीलाई विदाई गर्दछन् । कतिपय ठाउँमा बेहुली पुऱ्याउन दुई चार जना माइतीहरू पनि जाने प्रचलन छ । यसरी बेहुलाको साथमा बेहुलीर लोकन्तीहरू बेहुलाको घरतर्फ आउँदा नरसिङ्गा बजाउदै बेलाबेला जोर बन्दुक पड्काउँदै आउने गर्दछन् ।
- **लाम्लक** : बेहुलाको घर पुग्न अगावै कुनै निश्चित स्थानमा बेहुला बेहुली र लोकन्तीहरूलाई स्वागत गर्न बेहुलाको घरबाट सगुनपानी साथ जोर बन्दुक पड्काउँदै च्याब्रुङ बजाउदै केही मानिसहरू जाने गर्दछन् । त्यस अवसरमा बेहुला बेहुली र लोकन्तीहरूलाई खाजापानी पनि दिइन्छ । यस संस्कारलाई 'लाम्लक' (स्वागत गर्ने) भनिन्छ । यसपछि बेहुला बेहुली र लोकन्तीलाई बन्दुक पड्काउँदै च्याब्रुङ बजाउदै विवाह घरतर्फ प्रस्थान गराइन्छ ।
- **युङ्सिङ्मा** : जब लोकन्तीहरू बेहुला बेहुली साथ बेहुलाको घर नजिक आइपुग्छन, उनीहरूलाई त्यहाँ बनाएको 'साङ्गा हिम' (स्याउला, पाल अदिले बनाएको डेराघर) मा बसाउन लगिन्छ । यसरी डेरामा पुगेपछि बेहुलाको तर्फबाट एकजना तुम्याङले लोकन्तीहरू समक्ष एकबोतल रक्सी र केही रकम राखी आशनमा बस्न अनुरोध गर्दछन् । उक्त मानमनितो पछि लोकन्ती पाहुनाहरू आ-आफ्नो आशनमा बस्दछन् । यस संस्कारलाई 'युङ्सिङ्मा' (बसाउनी) भनिन्छ । यसपछि लोकन्ती पाहुनाहरूलाई जाँडको तोड्बा, रक्सी, अचार आदि खाजा दिइन्छ ।
- **लाङ्भेवा चिम्मा** : लोकन्तीहरूले बेहुली पुऱ्याउँदा पाएको दुःख कष्टको लागि बेहुलातर्फबाट खटिएका तुम्याङ (भलाद्मी) ले लोकन्तीहरू समक्षएउटा बोका वा खसी राखी दुखेको शरीर यसैले दवाईपानी गरी सञ्चो पार्नबिन्ती गर्छन् । लोकन्तीहरूबाट पनि सवालको जवाफ फर्काउँछन र हुन्छ भन्ने जवाफ आएपछि उक्त खसी काटेर उनीहरूलाई मेजमान खुवाइन्छ । यस रितलाई 'लाङ्भेवा चिम्मा' (दुखेको खुट्टानिको पर्ने) भनिन्छ । यसपछि सो रातभर युवायुवतीहरू भेलाभई धाननाच्ने गर्दछन भने बुढापाकाहरूले हाक्पारे गीत गाएर मनोरञ्जन गर्दछन् ।
- **लाम्लामा** : लाम्लामाको अर्थ बेहुलाले बेहुलीलाई स्वागत गरी घरमा ल्याउनु हो । विवाहको दिन बेहुलीलाई बेहुलाको घर भित्र्याउनु पूर्व बेहुलाको तर्फबाट बेहुलीलाई दिएको गरगहना तथा लुगाफाटा

लोकन्तीहरू समक्ष राख्दै उक्त गरगहना तथा लुगाफाटा बेहुलीलाई लगाई दिन तुम्याडले अनुरोध गर्दछन् । यसपछि लोकन्तीहरू विवाह घरदेखि केही टाढाको स्थानमा गई उक्त गरगहना र लुगाफाटाले बेहुलीलाई सिङ्गारपटार गर्दछन् । ठीक यसैबेला बेहुला पनि आफ्नो घरबाट बेहुलको पोशाकमा सिङ्गारपटार गरेर जोर दियो कलश बोक्ने कन्या केटीहरूलाई अगाडि लाएर बाजागाजा बजाउँदै बेहुलीलाई स्वागत गर्न मानिसको लस्करसाथ बेहुलीतर्फ प्रस्थान गर्दछ । बेहुला बेहुली भएको स्थानमा पुग्नसाथ सबैले उठेर बेहुलाको स्वागत गर्दछन् । बेहुलीले कलश बोक्ने कन्याहरूलाई टीका लगाइ दिन्छन् । त्यसपछि नौमति बाजा, च्याब्रुड र कलश बोक्ने कन्याहरू अधिअधिर त्यसपछि बेहुला बेहुली लोकन्तीहरू अनि अन्य मानिसहरू पछि पछि बाजागाजा बजाउँदै बेहुलीलाई बेहुलाको घर प्राङ्गणमा ल्याइन्छ । अब त्यहाँ उभिएका सबै मानिसहरूले फूल अक्षताले बेहुला बेहुलीलाई पर्सिएर स्वागत गर्दछन् ।

लिम्बू जातिको विवाह संस्कारमा बेहुला र बेहुलीले लगाउने परम्परागत पोशाक र गरगहनाहरू पनि आफ्नै विशिष्ट खालका हुन्छन् । बेहुलीले लगाउने यस्ता लुगाफाटा तथा गरगहनाहरूमा हक्तेत (चौबन्दी चोलो), सीम (साडी), फई (पटुका), पथाड (पछ्यौरी), साम्याडफुङ् (सुनको फूल), तेल्लोकी (शिरबन्दी), नेस्से (चेप्टे सुन), सम्याडपोना (कण्ठ), हुक्पाङ्घी (चुरा), लाङ्पाङ्घी (कल्ली), स्वगेप (औटी), इत्छि (चन्द्रहार), ताङ्खुक् (छाता), लाङ्सुप (जुता), पेम्परी (काइँयो), सेल्लेङ्गे (ऐना), निगे (तेल) आदि हुन् । यस्तै बेहुलाले लगाउने पोशाक तथा गरगहनामा सेतो रङ्गको लगेत (दौरा), सुम्बा (सुरुवाल), तागावा (फेटा), रातो रङ्गको हेम्बरी (बर्को), तिक्वाजो (श्रीपेच), सम्याडपोना (कण्ठ), इत्छि (चन्द्रहार), स्वगेप (औटी), फई (पटुका), सिन्योक फेवा (तरवार), लितोड (धनुबाण), ताङ्खुक् (छाता), लाङ्सुप (जुता), फेजा (खुकुरी), लक्लके (भाला), हाङ्त्क्कात (राजदण्ड) आदि हुन (सम्बाहाम्फे, वि.सं.२०७९, पृ.८७-८८) ।

- **पाङ्गलिताक्मा** : पाङ्गलिताक्माको अर्थ बुहारीलाई काखमा लिनु वा घरमा भित्र्याउनु भन्ने हो । लाम्लामा सकेपछि बेहुली भित्र्याउने विधि सम्पन्न गरिन्छ । यो विधि गर्दा घरको सिकुवादेखि मूलढोकासम्म प्रवेश मार्गमा लिपेर चोखो बनाइएको हुन्छ । यसरी लिपेको बाटोमा घरभित्रदेखि आगनसम्म सेतो कपडा विछ्याइएको हुन्छ । मार्गको दायाँ बायाँ पानी र फूल सहित तामाको घडाहरू राखिएका हुन्छन् । बेहुलीलाई घरमा भित्र्याउनु पूर्व बेहुलाका बाजेबज्यै, सासुससुरा र आफन्तजनले कलशको पवित्र जलले अभिषेक गर्दै दहीमा मुसेको सेतो टीका लगाई आशिर्वाद दिन्छन् । यसपछि "आजदेखि तिमि हाम्री बुहारी भयौ घरभित्र जाउँ" भनी सासुले आफूले ओढेको बर्को बेहुलीलाई ओढाई हातमा समाएर घरभित्र लगी बस्ने स्थानमा राखिन्छन् । बेहुलीको पछि पछि बेहुला र अन्य लोकन्ती पाहुनाहरू घरभित्र प्रवेश गर्दछन् । यसबेला हर्षबडाइको लागि जोर बन्दूक पड्काइन्छ र बाजागाजाहरू बजाइन्छ । अनि घरभित्र पाहुनाहरूलाई खाजापानी दिइन्छ भने घर बाहिर सबै निम्तारूहरूलाई भोज खुवाइन्छ ।
- **मेक्काम**: मेक्कामको अर्थ विवाह लगन हो । यो विवाहको महत्वपूर्ण संस्कारहरू हो । विवाहको दिन दिउँसो विवाहको भोजभतेर सम्पन्न भएपछि बेलुकी मेक्काम अर्थात लगन विधि सम्पन्न गरिन्छ । यो संस्कार गर्दा लगन गर्नको लागि बनाइएको आशनमा बेहुलालाई दायाँ र बेहुलीलाई बायाँतर्फ घुँडा जोडेर बसाइन्छ । यिनीहरूको आसपासमा लोकन्दे लोकन्दीहरू बस्दछन् । जोडिएको घुँडामाथि

बेहुलीको दायौ हातको पञ्जामाथि बेहुलाको दायौ हातको पञ्जा फिजाएर राख्न लगाई उनीहरूलाई रातो पथाङ (बर्को) ओढाइन्छ । यता लगन गर्नको लागि बेहुला बेहुलीको अघि लिपपोत गरेको स्थानमा नाडलोमाथि केराको पात ओछ्याई सोमाथि एक जोर दियो कलश राखिन्छ । यी दियो कलश मध्ये दाहिनेतर्फ राखिएकोलाई 'नाम्सारी' र देब्रेतर्फ राखिएकोलाई 'लासारी' भनिन्छ (लाओती, वि.सं.२०६२, पृ.२४) । लगनका लागि आवश्यक अन्य सामग्रीहरू जाडको तोडबा एक जोडी, पोलेको सुगुरको मासु आठ चोक्टा, चकमक, युप्पारूड (बेहुलाले बेहुलीलाई बैना दिने चादीको सिक्का), चुङ्नावा (पवित्र जल), बास्ने भाले र पोथी कुखुरा एक एक वटा तयार पारिन्छ ।

लगन संस्कार शुरु गर्दैफेदाङ्माले सर्वप्रथम पवित्र जलले बेहुला बेहुलीलाई अभिषेक गर्दछ । अनिसिक्का पैसा हातमा लिएर चकमकमा ट्याक ट्याक टटाउँदै भन्दछ "यहाँ उपस्थित इष्टमित्र, कुलकुटुम्ब, भद्रभलादमी तथा सज्जनवृन्द ! आज फलाना र फलानी विवाह बन्धनमा बाँधिएको हामी लगायत बलेको दियो कलश, आकाश, धरती, नक्षत्रगण तथा सम्पूर्ण देवीदेवताले देख्यौ । तसर्थ यिनिहरूको विवाहको साक्षी हामी जम्मै हौं ।" यसपछि बेहुला बेहुलीलाई दियो कलश हातमा बोक्न लगाउदै फेदाङ्माले मुन्धुम वाचन गरी लासारीको फूल र पानीलाई नाम्सारीमा लगाई एउटै कलश बनाई बेहुला बेहुलीको हातमाथि राखिदिदै सिक्का पैसा चकमकमा टटाउँदै फेरि भन्छ "तिमीहरूको दुई जीउ आजदेखि एउटै भयो, बेहुलाले बेहुलीलाई हला हिमेत नगर्नु र बेहुलीले पनि बेहुलाको सँधै सम्मान गर्नु, एक आपसमा सँधै मिलेर बस्नु ।" यति कसम खुवाएपछि फेदाङ्माले माङ्गेन्ना मुन्धुम फलाकदै कुखुराको भाले पोथीलाई ढाडमा लट्टीले हिकाएर रगत छदाई मार्न लगाउँछ । उक्त रगतबाट फेदाङ्माले बेहुला बेहुलीको जोखाना हेर्दछ । त्यसपछि फेदाङ्माले सफल दाम्पत्य जीवनको कामना गर्दै दियो कलश लिएर बेहुला बेहुलीको वरिपरि तीनफन्का घुम्दै अभिषेक गर्दछ । अबबेहुला बेहुलीलाई जाँडको तोडबा र मासु सगुन खुवाइन्छ । यो सगुन पहिला बेहुलालाई र बेहुलाले जुठो पारेपछि बेहुलीलाई खुवाइन्छ । पुन फेदाङ्माले सिक्का पैसा चकमकमा ट्याक ट्याक टटाउँदै बेहुलीलाई भन्छ " तिमी सत्यतामा कति पनि डगनमगाई बस्दाबरसै तिम्रो लोग्नेले हलागरी लाउन खान नदिएमा, सौता हाली हेरचाह नगरेमा यही सिक्काले निधारमा हानी छोडेर जानु, तिमीलाई बात लाग्ने छैन । तर सत्यतामा डगमग गरी मान मर्यादा उलङ्घन गरेमा सहस्र देवीदेवता र यो युप्पारूडले पिर्नेछ" भन्दै बेहुलालाई बेहुलीको बर्कोमा लगन गाँठो स्वरूप युप्पारूड बाँध्न लगाउँछ । बेहुलाले सोही अनुसार युप्पारूड बेहुलीको बर्कोमा बाँधि दिन्छ । उल्लेखित विधिहरू समाप्त भएपछि बेहुली उठेर दियो कलश लिई बेहुलाको वरिपरि चार फन्को घुमी बेहुलालाई खुट्टामा ढोग्नु पर्दछ । ढोगेको समयमा बेहुला उठेर दुबै खुट्टा जोडी उभिनु पर्दछ । यसपछि परिचय र मान्यजनलाई ढोगभेटको कार्यक्रम गरिन्छ । ढोगभेटमा बेहुला अघि अघि र बेहुलीले पछि पछि मान्यजन समक्ष रूपैया पैसा राखी परिचय र ढोगभेट गरिन्छ । मान्यजनहरूले ढोग ग्रहण गर्दै बेहुला बेहुलीलाई आशिर्वाद दिन्छन् । लगनको यस अवसरमा च्याब्रुङ्गेहरू घरभित्र प्रवेश गरी मूल खम्बा वरिपरि मेक्काम नाच प्रस्तुत गर्दछन् । यसरी लगन संस्कार समाप्त हुन्छ ।

- **पाङ्गलि हुक्वा र फुदोड** : पाङ्गलि हुक्वाको अर्थ 'बुहारीको हातले तयार पारेको खानेकुरा' हो । यसलाई बेहुली भोजको रूपमा लिन सकिन्छ । यो संस्कारमा विवाहको लगन समाप्त भएको भोलिपल्ट विहानको खाना बेहुली वा बुहारीको संलग्नतामा तयार गरी पाहुना तथा निम्तारूहरूलाई वितरणगरिने प्रचलन छ । यसै अवसरमा विवाहको लागि केटी पक्षबाट आएका लोकन्ती र माइती पाहुनाहरूलाई

गच्छेअनुसार राँगा, सुगुर तथा बाखा आदि काटेर फुदोड (मेजमान) दिइन्छ । यसपछिहक्तक्वा (चारकलम) रितका लागिमासुमंस, रक्सी, अचार र मासुमंस नचल्नेमा रोटी, फलफूल, अचार आदि कर कोशेलीसाथ सरदार, बेहुला बेहुली र पाउनाहरूलाई विदाई गरिन्छ ।

- **हक्तक्वा** : हक्तक्वालाई चारकलमपनि भनिन्छ । यो संस्कारमा विवाहपछि पहिलो पटक केटा पक्षले केटीको माइतीमा दश लिम्बूवान सत्र थुमको रीतिथिति अनुसार विभिन्न रीतहरू लिएर आई बेहुली पक्षका दाजुभाई तथा इष्टमित्र-कुलकुटुम्ब समक्ष भेला भई भोज गर्ने प्रचलनछ । लिम्बू समुदायमा प्रचलित परम्परागत विवाह संस्कारमा मेन्छिन नाक्मा (केटी मगनी), पाङ्लिताक्मा (बेहुली भित्र्याउने), मेक्काम (लगन) र हक्तक्वा (चारकलम) सम्म आइपुग्दा चार चरण वा कलम सम्पन्न हुने भएकोले हक्तक्वालाई चारकलम भन्ने गरिएकोहो (तिल्लिङ, वि.सं. २०७७, पृ.३७) । चारकलममा केटा पक्षले केटीको माइतीमा बुभाउनु पर्ने विभिन्न अठार रितहरूमा - याङ्थोक्मा नाक्मा (डेरा माग्ने), पानदाप्मा (कुरा चलाउने), पेको सामा (पेरेङ्गे हेर्ने), सुभाचा (सुब्बाले खाने), थेबायुमाचा (बाजेबजुले खाने),माचा (आमाले खाने), न्याचा (फुपूले खाने),क्वाचा (मामाले खाने), सम्मावाचा (माइतीले खाने),फड्वाचा (काकाले खाने), सेवायाड (ढोगौली रकम), फोडसिङ्मा याड (उठाउनी रकम), युडसिङ्मा याड (बसाउनी रकम), हाप्माचोक्मा (रुन्चे फिला), पाथुम्बुलेक्मा (बाबुलाई दिने), मेत्सामा याड (बेहुली पुन्याउने रकम), लाडभेवा चिम्मा (लोकन्दीको खुट्टा ख्याउनी) र चाडमालेक्मा याड (लुगा फेराउनी रकम) पर्दछन (सम्बाहाम्फे, वि.सं.२०७९, पृ.१६२-१६३) ।
- **मेल्लुङ फुसिङ्मा** : लिम्बू जातिमा विवाह संस्कारसँगै गाँसिएको अर्को महत्वपूर्ण संस्कार मेल्लुङ फुसिङ्मा हो । यसलाई साइमुन्द्री पनि भनिन्छ । लिम्बू जातिमा विवाहको समयमा नै छोरीचेलीको बागदत बोली केटा वा श्रीमानको वंशमा निजलाई समावेश गराउने प्रचलन छैन । यसो गर्नुको आशय विवाह हुने केटासँग आफ्नी छोरी वा चेलीबेटीको घर पक्का हुने वा नहुने कुराको पर्खेर परीक्षण गर्नु हो । त्यसैले विवाहपछि एक दुईजना सन्तानहरू भएपछि मात्र मेल्लुङ फुसिङ्मा संस्कार गरी छोरीचेलीलाई कुटुम्बको वंशमा कायम गर्ने प्रचलन छ । मेल्लुङ फुसिङ्मा संस्कार नगरुन्जेल छोरीचेली र निजबाट जन्मेका सन्तानहरूको वंशगत जिम्मेवारी र हक माइती कै हुन्छ, कुटुम्बको हुँदैन । मेल्लुङ फुसिङ्मा वा साइमुन्द्री संस्कार सम्पन्न गरेपछिमात्र पूर्णरूपले यो जिम्मेवारी माइतीबाट कुटुम्बतर्फ सर्दछ । यो संस्कार गर्दाछोरीचेलीले आफ्ना छोराछोरी तथा श्रीमानसहित केही करकोशेली लिएर माइती समक्ष उपस्थित भएर साइमुन्द्री माग्नु पर्दछ । त्यसपछि माइतीमा फेदाडमा, तुम्याड (पञ्चभलाद्मी), दाजुभाइ तथा नातागोताका मानिसहरूलाई भेला गरी साक्षी राखेरफेदाङ्माद्वारा मुन्धुम वाचन गरी यो संस्कार सम्पन्न गरिन्छ । यो संस्कार सम्पन्न भएपछि माइतीले चेलीलाई गच्छे अनुसार दाइजो दिने प्रचलन पनि छ ।
- **नाजोड/खेमजड** : लिम्बू समुदायको विवाह संस्कारसँग सम्बन्धित अर्को संस्कार नाजोड/खेमजड हो । नाजोड/खेमजडको आशय पारपाचुके गर्नु हो । विवाहपछि कुनै श्रीमान र श्रीमतीको आचरण, व्यवहार, कार्यशैली, चरित्र आदि कुरामा विवाद वा मनमुटाव उत्पन्न भई भावि जीवनलाई सँगै र सहजतापूर्वक अगाडि बढाउन नसक्ने अवस्था भएमा श्रीमान श्रीमतीबीच सम्बन्ध विच्छेद गर्नसक्ने प्रचलन छ । यसमाश्रीमतीले श्रीमानसँग पारपाचुके गर्नुलाई नाजोड र श्रीमानले श्रीमतीसँग पारपाचुके गर्नुलाई खेमजड भनिन्छ ।

- **मृत्यु संस्कार** : मृत्यु संस्कार मानिसको जीवनमा आइपर्ने अन्तिम संस्कार हो । मृत्यु संस्कार सञ्चालन गर्ने पनि लिम्बू समुदायको आफ्नै विशिष्ट विधि र परम्परा रहेको छ । लिम्बू जातिको मृत्यु संस्कार विभिन्न चरणहरूमा सम्पन्न गरिन्छ । मृत्यु संस्कारका चरणहरूमा मुख्यतया दाह संस्कार, युम्सा नाक्मा (नुनतेल माग्ने), फजे (शुद्धयाईं), साम्सा (सातो पुन्याउने), मिक्वा साङ्मा (आँशु पखाल्ने) र लाही नाम्ही इङ्मा(खड्को/दशाग्रह काट्ने) हुन् । यी संस्कारहरूको छोटकरीमा यहाँ चर्चा गरिएको छ ।
- **मृत्यु संस्कार उत्पतिको मुन्धुम** : अघि दाजु पाजाइबासँग घर निर्माण गर्ने क्रममा चेली खाप्पुनामा मेल्लङ्हाङ्माको निदालले किचेर मृत्यु भएपछि उनको सदगत विधिपूर्वक भएन । खाप्पुनामा मेल्लङ्हाङ्माको लासलाई माइती तथा आफन्तहरूले डाँडामाथि ओढारमा त्यसै फ्याँकिदिए । फलत उनको आत्माले गतिमुक्ति पाउन नसकेर प्रेतात्मामा परिणत भई उनका माइती र आफन्तहरूलाई यसले पछ्याई रह्यो । माइती तथा आफन्तहरूको सांसारिक मायाजाल भुल्न नसकेर माइतीहरू घर नभएको अवस्थामा सुटुक्क आई खाना पकाई दिने, रातारात खेतबारी खन्ने आदि कर्म उनले गर्न थालिन् । यस्तो अचम्मको कार्य भएकोमा उनका माइती तथा आफन्तहरू चकित भएपछि उनीहरूले यसको रहस्य जान्न विभिन्न पशुपंक्षीहरूलाई सोधखोज गर्न थाले । एउटा रूखमा बासबस्ने तेरोना र कोइली (खुःक्वा) चरीले "तिमीहरूको चेली/आमा वेधाप (खट) सँगै रातमा आएर खेतबारी खनिदिन्छि र भाले बासेपछि अलप हुन्छे" भन्ने सूचना दिए । एकदिन भुक्वाएर उनीहरूले चेलीलाई समाती सोधखोज गर्दा उनले उचित मृत्यु संस्कार नपाउदा सांसारिक मोहबन्धनबाट मुक्तहुन नसकि प्रेतात्मा बन्नु परेको गुनासो सुनाइन् । अब मलाई गतिमुक्ति दिन उचित मृत्यु संस्कार गरिदिनु भनी उनी अलप भइन् । चेलीको यस्तो अनुरोध सुनेपछि उनका माइती तथा आफन्तहरूले उनको उचित मृत्यु संस्कार गरिदिएपछि उनको आत्माले मुक्तिपाई पुन मनुष्यलोकमा उनी देखापरिनन (काइँला, वि.सं.२०७०, पृ. प्राक्कथन क)। यसरी लिम्बू समुदायमा मृत्यु संस्कारको थालनी भयो भन्ने आख्यान पाइन्छ ।
- **मृत्युका प्रकारहरू** : लिम्बू जातिमा उमेर र घटना अनुसार मृत्युलाई विभिन्न किसिममा वर्गीकरण गरिएपनि मुख्य गरी दुई किसिमका मृत्यु हुन्छन भन्ने मान्यता छ । पहिलो हो कालगतिमा भएको स्वाभाविक मृत्यु र दास्रो हो अकालमा भएको अस्वाभाविक मृत्यु । लिम्बू समुदायमा कालगतिले मरेको मृतकको हंश वा आत्मा र अकालगतिमा मरेको मृतकको हंश वा आत्मा अलग अलग मानिन्छ । कालगतिले मर्नेहरूको हंश मृत्यु अगावै शरीरबाट बाहिर निस्कन्छ जसलाई सिसाम भनिन्छ । तर अकालमा खाषगरी दुर्घटनाबाट मर्नेहरूको हंश लेत्छाम फुडसाम (सेहें तथा बायु) हुन्छ भन्ने विश्वास रहेको छ । मृत्यु अनुसार दाह संस्कार विधि पनि फरक फरक रहेको छ । अकालमा मृत्यु भएको मृतकको शवलाई सोही दिन नै जमिनमा चिहान खनी घोप्टो पारेर गाडी येबा-येमा (बिजुवा-बिजुवानी) द्वारा अनुष्ठान गरी दाह संस्कार गरिन्छ र सबै मृत्यु संस्कार विधि त्यसै दिन सम्पन्न भएको मानिन्छ । यता कालगतिले स्वाभाविकमृत्यु भएको अवस्थामा भने यसको मृत्यु संस्कार विभिन्न चरणमा सम्पन्न गर्ने प्रचलन छ । यस प्रकारको मृत्यु संस्कार गर्ने विधिको यहाँ चर्चा गरिएको छ ।
- **दाह संस्कार र विधि** : दाह संस्कार अर्थ शवलाई सदगत गर्नु हो । शवलाई जलाउने र गाड्ने दाह संस्कार विधिमध्ये लिम्बू समुदायकोपरम्परागत दाह संस्कार विधि शवलाई जमिनमा गाड्ने हो । यो परम्परागत संस्कारलाई छोडेर हिजोआज कतिपयले शवलाई जलाउने पनि गर्न थालेका छन् । यहाँ शवलाई जमिनमा गाडी मृत संस्कार गर्ने लिम्बू जातिको परम्परागत विधिको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

कुनै घरमा कसैको कालगतिले मृत्यु भएमा मृत्युको सङ्केत स्वरूप उक्त घरमा सर्वप्रथम विजोडी बन्दुक पड्काइन्छ । यो कुरा थाह पाएपछि दाजुभाइ, इष्टमित्र र आफन्तजनहरू मालामीको लागि मृतको घरमा भेला हुन्छन् । सर्वप्रथम मृतकलाई नुहाइ दिनु पर्छ । अनि हातखुट्टा सोझ्याइ दिई शवलाई घरको मूलखाँबो छेउमा एकोहोरो लिपेर काठ विच्छ्याई सोमाथि सुताइन्छ । शवको शिर र पाउमा दियो धुप बाली पशुपंक्षीले छुन नदिन रुडनु पर्दछ । साथै मृतकको निधारमा पुरानो ढक पैसा (नाबप्पा याड) अनिवार्य रूपमा लगाइदिनु पर्छ । बीचबीचमामृत्यु भएको जानकारी दिन विजोर बन्दुक पड्काइन्छ । बन्दुकको आवाज सुन्न नसक्ने टाढा भएका आफन्तहरूलाई सञ्चारको सुविधा हुनुभन्दा पहिला मानिस खटाएर समाचार गरिन्थ्यो तर अहिले फोनबाट जानकारी गराइन्छ ।

यसपछि बाँसको चेधाप (काँधीकाठ) निर्माण गरिन्छ । चेधाप निर्माण गर्दा पुरुषको भए चार वटा र महिलाको भए तीनवटा बाँसको भाटाको आग्लो बनाई दायँबायाँको बाँसमा बाँधी तयार गरिन्छ । चेधापको वरिपरि कपडाको कात्रोले घेरिन्छ र यहाँ फूलका माला लगाउने प्रचलन पनि छ । शवलाई यसै चेधापमा हाली मृतकका छोराछोरी, दाजुभाइ र आफन्तजनहरूले बोकी इप्पुड (चिहान) मा पुऱ्याइन्छ । यसरी शवयात्रा गर्दा शवको अगाडि अगाडि सेतो ध्वजापातका बोक्ने मानिस, लाऱ्या (भुटेको अन्न) बाटोमा ठाउँ ठाउँमा छर्ने मानिस, खुकुरी तरवार खुँडा आदि हतियाय बोकेको मानिस, र बन्दूक पड्काउने मानिस हिँडेको हुन्छ । लासलाई चेधापमा हाली घाटमा लानुपूर्व फेदाङ्माले मुन्धुम वाचन गरेर अनुमति प्रदान गर्दछन भने मृतकका आमा, दिदीबहिनी, छोरी, छ्यामा, तुम्मा, नातिनी आदि नाता पर्ने महिलाहरूले मृत्युको दुखद क्षणमा भावविह्वल भई लय तानेर मेरिङ थक्मा (विलाप) गर्दै रुने गर्दछन् । शवलाई घाटसम्म पुऱ्याउँदा बाटोमा बीचबीचमा लाऱ्या (भुटेको धान) र लाऱ्याङ् (ढक्की चानचुने पैसा) छर्दै जाने गरिन्छ ।

शवलाई घाटमा पुऱ्याए पछि चिहान निर्माण गरिन्छ । चिहानमाशव राख्नुभन्दा अगा खाम इडमा (माटो किन्ने) विधि पूरा गर्नु पर्दछ । मुन्धुम अनुसार शवलाई जमिनमा गाड्नु अघि जमिनका मालिक खाम्बोङ्बा लुङ्बोङ्बाहरूसँग माटो किन्नु पर्ने प्रचलन रहेको छ (माबुहाङ, विसं. २०६९, पृ १४९) । यो विधि पूरा गर्न फेदाङ्माले चारदाम वापत ढक्की पैसा चिहानको जमिनमा राख्दै मुन्धुम वाचन गरी पूरा गर्दछ । यसपछि चारदेखि पाँच फिटसम्म गहिरो खनिएको चिहानको खाडलमा लासलाई हालिन्छ । यस्तो लासलाई खाडलमा पुर्नुअघि काठको बाकसभित्र राखिन्छ । लाशलाई खाडलमा हाली पुर्नु अघि फेदाङ्माको निर्देशनमा लाशबाट सातो निकालीन्छ र सो सातोलाई काँसको थालमा थापी कात्रो कपडाको केही अंशले पोकोपारी मृतकको घरमा ल्याइन्छ । यसलाई साम्दाखुड भनिन्छ । सातो निकाले पछि लासलाई माटो ढुङ्गाले पुरी महिला भए तीन तला र पुरुष भए चार तलाको जमिनमाथि ढुङ्गाको चौतारो बनाइन्छ र सोमाथि सुत्लुङ्ग (चिहानमाथि गाडिने लाम्चो ढुङ्गा) गाडिन्छ ।

- **युम्सा नाक्मा** : मृतकको दाह संस्कार सम्पन्न भएपछि मृत्यु संस्कारको अर्को चरणमा युम्सा नाक्मा अर्थात नुनतेल माग्ने विधि सम्पन्न गर्नु पर्दछ । मानिसको मृत्यु भएपछि छोरा भए चार दिन र छोरी भए तीन दिनसम्म मृतकका छोरा छोरी र आफन्तहरूले नुन, तेल, मासु, अदुवा, लसुन र कालो दाल जस्ता बस्तुहरू बार्नु पर्दछ । मुन्धुम अनुसार अघि दाजु केसामी (बाघ) र भाइ नाम्साामी (मानव) बीच युद्ध भई नाम्साामीले केसामीलाई मारीछाला सुकाई उक्त छालाले भोटबाट नुन तेल साटी ल्याएर बाँडेर खाँदा गाउँमा महामारी फैलियो । फेदाङ्मा लगाएर जोखाना खुट्याउदा दाजुको छालाले नुन

तेल साटी ल्याएर खानाले यो विपत्ति आएको पत्ता लागेपछि त्यस समयदेखि दाजुभाइको मृत्युमा नुन, तेल, मासु आदि बार्ने चलनको शुरुआत भएको देखिन्छ (आइत खजुम, प्रत्यक्ष अर्न्वार्ता, बैशाख ५, २०८१) ।

यस संस्कारमा छोरा मानिसको मृत्यु भएको भए चार दिन र छोरी मानिसको मृत्यु भएको भए तीन दिनमा नुन, तेल, मासु, अदुवा, लसुन, कालो दाल, जाँड, रक्सी, भात छुट्टाछुट्टै टपरीमा राखी नाड्लो वा मान्द्रोमाथि राखिन्छ । यस अवसरमा दाजुभाइ, पञ्चभलाद्मी, इष्टमित्र भेला हुन्छन् । यो संस्कार सञ्चालन गर्दा नुन, तेल, मासु आदि राखेको स्थानलाई बीचमा पारेर पञ्चभलाद्मी, कुलकुटुम्ब तथा फेदाङ्मा पश्चिमतिर उभिई पूर्वतर्फ फर्कन्छन भने किरियापुत्री र क्रिया बार्नेहरू पूर्वतिर उभिएर पश्चिमतिर फर्किन्छन् । फेदाङ्माले खाःउमा (नुनतेल माग्ने)मुन्धुम विधि वाचन गरी पञ्चभलाद्मी तथा कुलकुटुम्बसमक्ष संवाद गर्दै किरियापुत्री तथा नुन तेल बार्नेहरूका तर्फबाट नुन, तेल, मासुमंस आदि खोलिदिन अनुरोध गर्दछ । प्रति उत्तरमा पञ्चभलाद्मी तथा कुलकुटुम्बहरूले नुन, तेल, मासुमंस आदि खोली दिएको वचन दिन्छन् । यसपछि नुन तेलको बारन हट्छ ।

- **फजे** : मृत्यु संस्कारको महत्वपूर्ण चरण फजे अर्थात शुद्धयाई कार्यक्रम हो । लिम्बू समुदायमा शुद्धयाई कार्यक्रम मृतकको मृत्यु भएको मितिको आधारमा विजोडी महिना पारेर आफ्नो समय अनुकुल पारेर वर्ष दिनभित्रमा सम्पन्न गर्ने परम्परा छ । यसको लागि तिथिमिति निर्धारण गर्दा मृतकको मृत्यु भएको तिथि मितिमा नै पार्ने गरिन्छ । यसरी फजेको तिथिमिति निर्धारण भएपछि दुई तीन हप्ता अगावै आफन्त, कुलकुटुम्ब, फेदाङ्मा, पञ्चभलाद्मी, इष्टमित्र, छरछिमेक तथा मलामीहरूलाई निम्तो दिइन्छ ।

लिम्बूजातिको शुद्धयाई कार्यक्रममा टाढाका पाहुनाहरूलाई शुद्धयाई कार्यहुने दिनभन्दा अगावै सामेला हुन निम्तो दिने चलन भएकाले उनीहरू सोही दिन आउँछन् । अन्य गाउघरका इष्टमित्र, छरछिमेक तथा मलामी निम्तारूहरू कार्यको दिन उपस्थित हुन्छन् । किरियापुत्रीहरूले शुद्धयाईको अधिल्लो दिनदेखि नै किरियामा बसी शुद्धयाईको दिन मृत आत्मालाई विभिन्न खाद्य तथा पेय पदार्थहरू तयार गरी चढाउनु पर्दछ । साम्दाखुङ्मारहेको मृत आत्मालाई चढाउने खाद्य तथा पेय पदार्थहरूमा फलफूल, नैवेद, रोटी, नरिवल, मिठाई, विस्कुट, तरकारी, भात, अचार, जाँड, रक्सि, तोड्बा, तेलमा भुटेको मासु, लसुन, अदुवा र मृतकका खास शोखका परिकारहरू बनाई तिनीहरूलाई छुट्टाछुट्टै टपरीमा राखी चोयाको मान्द्रोमा सम्दाखुङ्को साथ राखिन्छ । यी सबै प्रक्रिया पुगेपछि खाःउमाको लागि पृष्ठभूमी तयार भएको मानिन्छ ।

खाःउमा गर्ने स्थान मृतकको घरदेखि पश्चिम दिशातर्फ हुनुपर्छ । खाःउमा विधि सामान्यतया दिउँसो १२-१ बजेतिर शुरु गरिन्छ । यो विधि गर्दा मृतकको लागि साम्दाखुङ्मा चढाउन राखिएको खाद्यपरिकारको आसपासमा किरियापुत्री, दाजुभाइ तथा आफन्तजन, पञ्चभलाद्मी, कुलकुटुम्ब तथा इष्टमित्रजनहरू भेला हुन्छन् । जुठो परेका दाजुभाइहरू सबैले पुरुष भए टोपी र महिला भए मजेत्रो खोली किरियापुत्री पछाडि उभिन्छन् । उभिदा खेरी पञ्चभलाद्मी, कुलकुटुम्ब तथा फेदाङ्मा पश्चिम दिशातर्फ उभिई पूर्वतर्फ फर्कन्छन भने किरियापुत्री र किरिया बार्नेहरू पूर्व दिशातर्फ उभिएर पश्चिमतिर फर्किन्छन् । यसपछि मृतक परिवारको तर्फबाट जुठो परेका दाजुभाइमध्ये कसैले फेदाङ्मा, पञ्चभलाद्मी तथा कुटुम्बहरूलाई "हाम्रो घरपरिवारमा मरिमराउ भई जुठो परेको हुँदा हाम्रो यो जुठो

फुकाइ दिनु पन्यो” भनी अनुरोध गर्नुपर्दछ ।

अबफेदाडमाकाठको लाठी टेकेर खाःउमा मुन्धुम वाचन शुरू गर्दछ । मुन्धुमबाट फलाना जिल्ला, फलाना गाउँ, फलाना ठाउँमा बस्ने फलानाको फलाना नाता पर्ने फलानाको फलाना मितिमा मृत्यु भयो । अनेक ओभा, विजुवा, धामी-भाकि, बैद्य लगाई ओखती र उपचार गर्दापनि सञ्चो भएन र स्वर्गवास भयो । घामको छोरा/छोरी घामैले लग्यो, जुनको छोराछोरी जुनैले लग्यो र माटोबाट बनेको शरीर माटोमै मिल्यो । तसर्थ फलानो/फलानी किरियापुत्री दुःख र शोकको सागरमा डुबेका छन् । यो दुःखको सागरबाट पारतार्न तपाइहरूको आवश्यक परेकोले यहाँ निमन्त्रणा गरिएको हो । “यो दुःखको सागरबाट तपाइहरूले उनीहरूलाई बाहिर निकाल्दिनु हुन्छ हैन ?” भन्दै पञ्च भलाद्मी, कुलकुटुम्ब र इष्टमित्रजनसँग फेदाडमाले प्रस्न गर्दछ । तब सबैले “निकाल्छौ निकाल्छौ” भनी जवाफ दिन्छन् । फेरी फेदाडमाले उनीहरूसमक्ष प्रस्न गर्दछ “ फलानो/फलानीको आत्मा/हंस आजदेखि साङ्ग्राम (स्वर्ग) मा विराजमान उनीहरूको जीजु बाजेको काखमा गयो होइन ?” पञ्चभलाद्मीहरूले पनि एकै स्वरमा “गयो है गयो” भन्छन् । पुनः फेदाडमाले पञ्चहरूलाई सोध्छ “त्यसोभए अब यी किरियापुत्रीहरूले फूल टीका लगाउन, मनोरञ्जन गर्न, राम्रा लुगा तथा गरगहना लगाउन, पूजापाठ गर्न विवाह आदि शुभकार्य गर्न पाउँछन कि पाउँदैनन ?” दिन्छौ होइन ? जवाफमा पञ्चभलाद्मीहरू पनि भन्छन् “पाउँछन् पाउँछन्, दिन्छौ है दिन्छौ ।” यसपछि तयार गरिएका विभिन्न खाद्य परिकारहरूको पिण्ड मृत आत्माको नाममा चढाइन्छ । अनि फेदाडमाले मृतआत्मा र जीवात्मालाई मुन्धुम वाचन गरेर अलग गराउदै भेट नहुने गरेर तीन पटक तीन वाचा बाँधी दिन्छ । अन्त्यमा फेदाडमाले शुद्धाई कार्य सम्पन्न भएको सङ्केत स्वरूप आफूले टेकेको लाठी भाँचेर पश्चिम दिशातर्फ फ्याँकी दिन्छ (लाओती, वि.सं.२०६२, पृ.३७-३८) । यसरी खाःउमा विधि सम्पन्न हुन्छ । यसपछि किरियापुत्रीकोकपालको राँ खौरने र नङ काट्ने काम गरिन्छ । उनीहरू अब नयाँ लुगा फेरी ढोगभेट गर्दछन् । चेलीबेटी, ज्वाइचेला र भानाभान्जाहरूलाई नयाँ कपडा दानदक्षिणा गरिन्छ । यसपछि कुलकुटुम्ब इष्टमित्र तथा उपस्थित निम्तारूहरूलाई शुद्धाई भोज खुवाइन्छ ।

- **साम्सा (सातो पुन्याउने)** : साम्सा मृतकको सातो वा हंस उनका पितृ बाजे बजूको साथमा पुन्याउने मृत संस्कार विधि कै एक अङ्ग हो । यो विधि लिम्बूवानका थुम थुममा फरक फरक समयमा गर्ने चलन छ । कतिपय थुममा मृतकको दाह संस्कार गरेर आएपछि सोही दिन बेलुकीपखर कतिपय थुममा फजे (शुद्धयाई कार्य) सम्पन्न भएको दिन बेलुका गर्ने प्रचलन देखिन्छ । यस अनुष्ठानमा फेदाडमाले पूजाथान खडा गरी मुन्धुम वाचन गरेर मृतकको सातोलाई अनेक अप्ठ्यारा स्थानहरूको बाटो पारगर्दै र प्रतिकुल परिस्थितिसँग जुड्दै डोहो-याएर पितृलोकमा पुन्याई पितृहरूलाई जिम्मा लगाई फर्कन्छन् । मुन्धुमी यात्राको क्रममा मृतकको आत्मालाई अनेकौ भीरपहरा, उकाली, खोच, डाँडाकाँडा, बनजङ्गल, खोलानाला, उन्धूघारी, बुकीफूल उम्रेको चौर, ढुङ्गे चौतारा, पःमिकला यघम्बा तेम्बे, सेमिकला यक्चेप्पा तेम्बे, साम्साडसिङ यरङ तेम्बे हुँदै, बाटोमा भएको धारामा नुहाउँदै, काम्फिलुङको च्यापबाटोबाट छिर्दै, खाजाखाने ठाउँमा खाजा खाएर विश्राम गर्दै, आठ बाटोको सङ्गमस्थलमा पुगेर देब्रेतर्फ जाँदै, बाघ, भालु र अजिङ्गरेले छेकेको बाटो मानमनितो गरेर पन्छाउँदै, हिउँ, असिना, हुरीबतास र बर्षाले बाधा गरेमा साम्फिलिङ लिङफिलिङ देवतालाई मानमनितो गरी बाटो खोल्दै, पितृलोक पुग्ने बेलामा बाटोमा दायँबायाँ बसेका कुकुरहरूले छेकेमा मालिकलाई मानमनितो गरी बाटो

खुल्ला गर्दै डोहो-याएर सुन्दर पितृलोकमा पितृहरूको सामु पुन्याउँछन (सम्बाहाम्फे, वि.सं. २०७९, पृ.२७७-२७९)। यसपछि सोही बाटो मुन्धुमी यात्रा गर्दै बाधा-अवरोध पन्छाउँदै फेदाङ्मा यस मर्त्यलोकमा फिर्दछ । यसरी यो अनुष्ठान विधि पूरा हुन्छ ।

- **मिक्वा साङ्मा** : यो अनुष्ठान शुद्धयाँ कार्यको भोलिपल्ट बिहान सम्पन्न गर्ने प्रचलन छ । मिक्वा साङ्माको अर्थ 'खराब र दुःखका आँशुहरू पुछ्नु वा पखाल्नु' हो । फेदाङ्माद्वारा पूजा-अनुष्ठान गरी यो संस्कार विधिको शुरुआत गरिन्छ । यसमा सात मूलको चोखो पानी सङ्कलन गरी सो पानीमा सुन चाँदी भिजाई यसमा सिङ्दुम पक्वा/लुङ्दुम्पक्वा (आकासबाट परेको चोखो पानी) मिसाएर चुङ्नावा (पवित्र पानी) तयार गरिन्छ । उक्त पानीलाई फेदाङ्माद्वारा मुन्धुम मन्त्रोच्चारण गरी अभिपवित्रीकरण गरिन्छ । अब यो पानीको भाँडा साङ्गलाङ्गोबा (फेदाङ्माको सहयोगी) लाई बोक्न लगाई फेदाङ्माले साप्सिङ (भात्री स्याउली) वा नाम्यो (तिते पाती) को स्याउलीले मृतकको घरभित्रका कुनाकाप्यामा पानीले छर्कदै पखाले जस्तो गरी सोहोरी बाहिर निकाल्छ । त्यसपछि जुठोमा परेका परिवारका सदस्यहरू र दाजुभाइहरूलाई आगनमा लस्करै पश्चिम दिशातर्फ फर्काएर उभ्याई मुन्धुम वाचन गर्दै क्रमशः स्याउलीले टाउकोमाथि पवित्र पानी छर्कदै शरीर पुछ्ने कार्य गरिन्छ । यसपछि अन्य घर नजिक रहेका मतान, गोठ, पाहुनाहरू बस्ने टहरा तथा पाहुनाहरूलाई समेत उक्त पवित्र पानीले अभिशेक गरी दुःखको आँशु पखाल्दै शुद्ध पारिन्छ ।
- **लाही नाम्ही इङ्मा** : यो अनुष्ठान मिक्वा साङ्मा अनुष्ठानपछि सम्पन्न गरिन्छ । लाही नाम्ही इङ्माको अर्थखड्को वा दशाग्रह काट्नु हो । यो संस्कार सम्पन्न गर्नुको आशय खड्को वा दशाग्रह काटी मृतक परिवारका सदस्यहरूकोस्वस्तिशान्ति गर्नु हो । यो अनुष्ठानमा कुभिण्डो वा फर्सी आदिको चारखुट्टे साङ्केतिक प्राणी बनाइन्छ । यसलाई फेदाङ्माले सेतो पिठोको रेखीले तयार गरेको बेदीमा राखी मुन्धुम वाचन गर्दै खड्को काट्ने प्रचलन छ । यसपछिमृतकका घरपरिवारका सदस्य र अन्य जुठोमा परेका दाजुभाइहरूले जेष्ठताक्रम अनुसार यसै बेदीमा महिला भए तीनपल्ट र पुरुषभए चारपल्ट उफ्रेर ग्रहदशा काट्ने वानाघ्ने गरिन्छ । यसरी यो अनुष्ठान सम्पन्न हुन्छ ।

निष्कर्ष

लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरूअन्तर्गत विभिन्न उपसंस्कारहरू रहेका छन् । यस्ता विभिन्न उपसंस्कारहरूको यहाँ पहिचान गरिएको छ । यी समग्र उपसंस्कारहरूको सम्पादनबाट मात्र जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारले पूर्णता पाउँछ । जन्म संस्कारहरूको मुख्य उद्देश्य शिशुको गर्भदेखि नैसुरक्षा गरी जन्मेपछि उसलाई पहिचान दिँदै बच्चालाई स्वास्थ्य एवं सक्षम र जिम्मेवार नागरिक बनाउने वातावरण सृजना गर्नु रहेको छ । यस्तै विवाह संस्कारको मुख्य उद्देश्य विवाह पद्धतिलाई व्यवस्थित र मार्यादित बनाई यसलाई सामाजिक बैधता प्रदान गर्न मद्दत पुन्याउनु रहेको देखिन्छ । यता मृत्यु संस्कार सञ्चालन गर्नुको प्रमुख आशय परिवारको सदस्यको मृत्युबाट सृजित शोकसन्तापबाट मानिसलाई उन्मुक्ति दिँदै उसलाई अपवित्र अवस्थाबाट पवित्र बनाउने तथा मृत्यु संस्कार पद्धतिलाई व्यवस्थित बनाउनु रहेको पाइन्छ ।

मुन्धुम लिम्बू समुदायमा प्रचलित जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारको प्रमुख स्रोत हो । यसले लिम्बू जातिको सभ्यता विकासको इतिहासलाई सङ्केत गर्दछ । जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कारहरू सञ्चालन

गर्ने लिम्बू समुदायमा आफ्नै छुट्टै विशिष्ट विधि, प्रकृत्या र परम्परा रहेको देखिन्छ । यी संस्कारहरू लिम्बू जातिले आफ्नै पुरोहित फेदाङमा, येवा तथा येमाद्वारा तुम्याङ (भद्रभलाद्मी) को सहयोगमा सम्पन्न गर्दछन् । मुन्धुमले निर्धारण गरेको मान्यता, विधि र परम्परा संस्कार सञ्चालन मूल आधार रहेको देखिन्छ । यसरी लिम्बू समुदायमा जन्म, विवाह र मृत्यु संस्कार सञ्चालन गर्ने मान्यता, विधि, प्रक्रिया र यसमा आवश्यक वस्तु तथा सामाग्रीहरू समेत आफ्नै विशिष्ट किसिमका रहेकोले यसले लिम्बू समुदायको चिन्तन प्रणाली, ज्ञान पद्धति र विश्वासको परम्परालाई इङ्गित गर्दछ ।

सन्दर्भ सामाग्रीहरू

- आङबुङ, डी.बी (वि.सं. २०७९), *सम्पादक तथा अनुवादक, याक्थुङ सन्धिक मुन्धुम, सोदुङ्गे लेम्पुहाङ् फेदाङ्मा जानपा सङ्घ ।*
- काँइला, विरही (वि.सं २०४९). *लिम्बू भाषा र साहित्यको संक्षिप्त परिचय*, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- काँइला, बैरागी सम्पा. (वि.सं.२०५१), *ईश्या र आँखीडाहीको आख्यान*, केशरसिंह लिडदेन लिम्बू र मेहेरमान लिडदेन लिम्बू ।
- काँइला, बैरागी, सम्पा. (वि.सं. २०६७), *लिम्बू-नेपाली-अङ्ग्रेजी शब्दकोश*, तेस्रो संस्करण, नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- काँइला, बैरागी सम्पा. (वि.सं.२०७०), *पाजाङ्बा मुन्धुम*, लिम्बू भाषा तथा साहित्य प्रकाशन ।
- खजुम, आइतबहादुर लिम्बू (वि.सं.२०७५), *याक्थुङ समाजको जन्मसंस्कार याङदाङ फोङमा*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र), त्रिभुवन विश्वविद्यालय, मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय, समाजशास्त्र विभाग ।
- चेम्जोङ, इमानसिंह (वि.सं. २०५९), *किरात इतिहास, पाँचौं संस्क.*, किरात याक्थुङ चुम्लुङ ।
- तिल्लिङ, हितराम सम्पा. (वि.सं.२०७७), *याक्थुङ संस्कारहरू*, युमा साम्यो महासभा ।
- मावुहाङ, अर्जुनबाबु (वि. सं. २०६३), *लिम्बूवान्*, लालबहादुर लुङफुङ्वा ।
- मावुहाङ, अर्जुनबाबु (वि. सं. २०६९), *लिम्बू जातिको मुन्धुम र इतिहास*, हरिश्चन्द्र मावुहाङ र भीम मावुहाङ ।
- मेन्याङबो, धुबकुमार र माबोहाङ, अर्जुनबाबु (वि.सं. २०६६), *सिभाक यामी मुन्धुम*, माधुरी सुब्बा राई ।
- लिम्बू , रणध्वोज (वि.सं.२०५१), *याक्थुङ मुन्धुम*, लिम्बूवानबासी ।
- लाओती, येहाङ (वि.सं.२०६२), *आदिबासी लिम्बू जातिको सङ्क्षिप्त परिचय*, दिलबहादुर लाओती ।
- सम्बाहाम्फे, अम्बिकाकुमार (वि.सं.२०७९), *याक्थुङ येच्छाम खाजोङ्हा*, किशोर सम्बाहाम्फे ।
- Malinowski, B.(1960). *A scientific theory of culture and essays*. Oxford University Press.
- Steward, J. (1968). *Cultural ecology : In international encyclopedia of the social science*. Macmillan Company.
- Subba, J. R. (2012). *Ethno-religious views of the limboo mundhum*. Yakthung Mundhum Saploppa
- Tylor, E. B. (1871). *The science of culture from primitive*. In Bohamen & Glaxer (ed.), High point anthropology. Alfred A..Kmpof. Private Limited.

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 15, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,
तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

Biodiversity Conservation for Sustainable Economic Development in Nepal

Madan Bahadur Thapa*

Abstract

This article discusses Nepal's rich biodiversity and its importance for ecosystem health, local livelihoods, and economic development. Nepal's biodiversity is exceptionally rich and diverse, hosting over 6,000 species of flowering plants and a wide array of fauna, including iconic species such as the Bengal tiger and snow leopard. Despite its significance, Nepal's biodiversity faces threats from habitat loss, poaching, climate change, and inadequate funding. Conservation efforts, including protected areas and community forestry, play a crucial role in safeguarding Nepal's biodiversity and supporting local economies. Biodiversity conservation in Nepal provides economic benefits through agriculture, tourism, and pharmaceuticals. Policy and institutional frameworks have been developed to promote biodiversity conservation, but challenges remain in implementation. Opportunities exist to enhance conservation efforts through sustainable agriculture, expanding protected areas, and strengthening community-based conservation initiatives. Preserving Nepal's biodiversity is vital for ecosystem health, local livelihoods, and sustainable development.

Keywords: biodiversity, conservation, economic development, livelihood, protected area

Introduction

Nepal's biodiversity is exceptionally rich and diverse, owing to its varied topography, climate, and habitats. The country is recognized as a global biodiversity hotspot, hosting a wide array of plant and animal species. Nepal is home to over 6,000 species of flowering plants, representing about 2% of the world's flowering plant species. The country's diverse flora includes many endemic species found nowhere else on Earth (Bhujju et al., 2007). Nepal boasts a diverse range of fauna, including more than 880 species of birds, over 200

* Purbanchal University College of Environment and Forestry, Morang, Nepal, madanpost@gmail.com

species of mammals, and around 200 species of reptiles and amphibians. Notably, Nepal is home to iconic species such as the Bengal tiger, one-horned rhinoceros, and snow leopard (Acharya & Rana, 2021). Nepal's ecosystems range from tropical forests in the lowlands to alpine meadows and glaciers in the high mountains. These diverse ecosystems support a variety of plant and animal life and provide important ecosystem services to local communities (Aryal et al., 2016). Nepal has a high level of endemism, with many species being unique to the country. For example, the Himalayan monal (*Lophophorus impejanus*) is a colorful pheasant found only in the Himalayan region, including Nepal (Shrestha, 2021).

Despite its rich biodiversity, Nepal faces numerous threats, including habitat loss, poaching, invasive species, and climate change. These threats are putting pressure on many species and ecosystems in the country (Aryal et al., 2016).

Nepal has made significant efforts to conserve its biodiversity, including establishing protected areas such as national parks, wildlife reserves, and conservation areas. These protected areas play a crucial role in safeguarding Nepal's biodiversity (Acharya & Rana, 2021).

Nepal's biodiversity is of immense importance not only to the country itself but also globally. The rich variety of plant and animal species found in Nepal's diverse ecosystems plays a crucial role in maintaining ecosystem health, supporting local livelihoods, and preserving Earth's biological heritage.

Nepal's ecosystems provide essential services such as clean air, water, and soil. The diverse flora helps in nutrient cycling, soil formation, and erosion control. The presence of diverse species also contributes to ecosystem resilience, making them better able to withstand environmental changes and disturbances (Mishra et al., 2016). Many communities in Nepal depend directly on biodiversity for their livelihoods. Forests, for example, provide fuelwood, timber, and non-timber forest products for food, medicine, and income. Biodiversity also supports agriculture through pollination, pest control, and soil fertility (Acharya & Rana, 2021). Nepal's biodiversity represents a unique and irreplaceable part of Earth's biological heritage. Many species found in Nepal are endemic to the region and are not found anywhere else in the world. Preserving these species is important for maintaining the planet's overall biodiversity and genetic diversity (Aryal et al., 2016). Conserving Nepal's biodiversity is crucial for ensuring the continued provision of ecosystem services, supporting sustainable livelihoods for local communities, and safeguarding Earth's biological heritage for future generations. This requires a concerted effort from government, local communities, NGOs, and the international community to protect and manage Nepal's natural resources sustainably.

Nepal's biodiversity, despite its significance, is under threat from various factors, including human activities and climate change. These threats pose serious challenges to the conservation and sustainable management of Nepal's rich natural heritage.

One of the major threats to biodiversity in Nepal is habitat loss due to deforestation, land conversion for agriculture, infrastructure development, and urbanization (Pandey et al.,

2019). This loss of habitat fragments ecosystems, disrupts ecological processes, and reduces the availability of suitable habitats for many species. As human populations expand and encroach into wildlife habitats, conflicts between humans and wildlife increase. This can lead to retaliatory killings of wildlife, habitat degradation, and disruptions to wildlife migration patterns (Acharya & Rana, 2021). Climate change is another significant threat to Nepal's biodiversity. Changes in temperature and precipitation patterns can alter ecosystems, disrupt species' life cycles, and lead to shifts in species distributions. For example, rising temperatures are affecting the distribution and abundance of alpine species in the Himalayas (Acharya & Rana, 2021). Pollution from agricultural runoff, industrial activities, and domestic waste can degrade habitats, contaminate water sources, and harm wildlife. Pollution can also disrupt ecological processes and threaten the health of ecosystems (Shrestha et al., 2018). Invasive alien species can outcompete native species, disrupt ecosystems, and alter habitats. In Nepal, invasive species such as the water hyacinth (*Eichhorniacrassipes*) threaten native aquatic plants and fish species (Shrestha et al., 2018). Unsustainable hunting, fishing, and collection of plants and animals for trade can lead to population declines and even extinction of species. In Nepal, the illegal trade in wildlife products, such as rhino horn and tiger parts, poses a significant threat to endangered species (Acharya & Rana, 2021).

Addressing these threats requires a multi-faceted approach that includes habitat conservation, sustainable land use practices, climate change mitigation and adaptation measures, pollution control, and efforts to combat illegal wildlife trade. Collaborative efforts involving government agencies, local communities, NGOs, and the international community are essential for the effective conservation of Nepal's biodiversity.

Methodology

This review article is based on a comprehensive analysis of existing literature and published documents related to biodiversity conservation and its economic implications in Nepal. The study used secondary sources as online databases, academic journals, government reports, Peer-reviewed articles, official reports, and books focusing on biodiversity conservation in Nepal within past 20 years. The study selected sources and relevant data were extracted regarding as Species diversity and richness in Nepal, major threats to biodiversity: including habitat loss, poaching, and climate change, Conservation strategies: including protected areas and community forestry initiatives, Economic benefits from biodiversity: tourism, agriculture, and pharmaceuticals, Policy frameworks and institutional support for biodiversity conservation. The collected data were systematically analyzed and categorized into themes such as ecosystem health, economic benefits, conservation challenges, and policy frameworks. This thematic analysis enabled a comprehensive understanding of the current status and potential of biodiversity conservation in Nepal. Comparative analysis was also performed to highlight successful conservation models and areas needing improvement. To ensure the accuracy and reliability of the information, cross-referencing with multiple sources was carried out. Key findings were validated by comparing data from different studies and reports.

Result and Analysis

Biodiversity Conservation for Economic Development

Economic Benefits of Biodiversity

Biodiversity plays a crucial role in the economic development of Nepal, contributing significantly to various sectors such as agriculture, tourism, and pharmaceuticals.

Agriculture: Nepal's economy heavily relies on agriculture, which is largely dependent on biodiversity. The diverse range of crops, including rice, maize, wheat, and millet, grown in different agro-ecological regions of Nepal, is supported by the rich biodiversity of the country (Shrestha & Aryal, 2018). Agriculture is a key sector in Nepal, employing around 60% of the population. The diverse agro-ecological regions of Nepal support the cultivation of various crops, including rice, maize, wheat, and millet, contributing significantly to food security and livelihoods (CBS, 2021).

Tourism: Nepal's biodiversity, including its rich flora and fauna, attracts tourists from around the world. The country's diverse landscapes, including the Himalayas, forests, and wetlands, provide opportunities for ecotourism, trekking, and wildlife tourism, contributing significantly to the economy (Gautam&Shivakoti, 2016). Tourism is a significant contributor to Nepal's economy, with nature-based tourism, including trekking and wildlife tourism, being a major attraction. In 2019, the tourism sector contributed 7.9% to Nepal's GDP and provided employment to around 1.05 million people (Ministry of Finance, 2020).

Water Resources: Nepal's biodiversity, particularly its forests, plays a critical role in maintaining water resources. Forests regulate water flow, reduce soil erosion, and maintain water quality, benefiting agriculture, hydropower generation, and other sectors. This ecosystem service has economic value in terms of water resource management (Gautam & Shivakoti, 2016). Nepal's forests play a critical role in regulating water flow and ensuring clean water supply. Forests help in maintaining watershed areas, which are the sources of major rivers in Nepal. It is estimated that forests contribute to about 42% of the total annual water yield in Nepal (Dhakal et al., 2020).

Pharmaceuticals: Nepal's biodiversity is a potential source of pharmaceuticals and traditional medicines. Many plant species in Nepal have medicinal properties and are used in traditional medicine systems, offering economic opportunities in pharmaceutical research and development (Bhattarai & Ghimire, 2016). Nepal is rich in medicinal plants, with around 1,700 plant species used in traditional medicine. The pharmaceutical industry in Nepal is growing, with an estimated annual turnover of NPR 6 billion (Bhattarai & Ghimire, 2016).

Ecosystem Services: Nepal's biodiversity provides various ecosystem services, such as pollination, soil fertility, and water purification, which are essential for agriculture, human health, and overall well-being. These services have significant economic value, contributing to livelihoods and economic development (Gautam&Shivakoti, 2016). Nepal's forests

provide vital ecosystem services, including carbon sequestration, water regulation, and soil conservation. It is estimated that the annual value of ecosystem services provided by Nepal's forests is around NPR 77.64 billion (Shrestha et al., 2019).

Climate Change and Carbon Sequestration: Nepal's forests play a crucial role in carbon sequestration and climate change mitigation. The country's forests act as carbon sinks, contributing to global efforts to combat climate change. This ecosystem service has economic value in terms of reducing the impacts of climate change (Shrestha&Aryal, 2018). Nepal is highly vulnerable to climate change, and biodiversity plays a crucial role in climate change adaptation and mitigation. The loss of biodiversity can have significant economic impacts, including reduced agricultural productivity and increased vulnerability to natural disasters (Shrestha & Aryal, 2018). Nepal's forests act as carbon sinks, sequestering carbon dioxide from the atmosphere and helping mitigate climate change. It is estimated that Nepal's forests sequester around 26.2 million tons of carbon annually, which is equivalent to about 96.1 million tons of carbon dioxide (Dhakal et al., 2020).

Pollination: Biodiversity, including various pollinator species such as bees, butterflies, and birds, plays a crucial role in pollination. Pollination services are essential for crop production and contribute significantly to agricultural productivity. In Nepal, pollination services are estimated to contribute to around NPR 9.76 billion annually (Shrestha et al., 2020).

Soil Conservation: Forests and biodiversity play a crucial role in soil conservation, reducing erosion and maintaining soil fertility. The value of soil conservation services provided by forests in Nepal is estimated to be around NPR 8.51 billion annually (Shrestha et al., 2020). Forests play a vital role in soil conservation worldwide, with estimates suggesting that forests prevent the erosion of about 400 billion tons of soil annually (FAO, 2018).

Livelihoods: Biodiversity contributes significantly to human well-being, with an estimated 40% of the global economy dependent on biological resources (TEEB, 2010). Ecosystem services provided by biodiversity, such as clean water, pollination, and carbon sequestration, directly support the livelihoods of millions of people in Nepal, particularly those living in rural areas who depend on agriculture and natural resources for their livelihoods (Dhakal et al., 2020).

Biodiversity Conservation for Ecotourism

Biodiversity conservation in Nepal offers significant potential for economic benefits, particularly in the form of ecotourism. Nepal's rich biodiversity, including its diverse landscapes, wildlife, and cultural heritage, provides opportunities for ecotourism. Ecotourism involves responsible travel to natural areas that conserve the environment and improve the well-being of local people (Kandel et al., 2015). Ecotourism contributes significantly to Nepal's economy. In 2019, tourism contributed 7.9% to Nepal's GDP and provided employment to around 1.05 million people (Ministry of Finance, 2020). Ecotourism plays a crucial role in promoting sustainable tourism practices and conserving biodiversity (Kandel et al., 2015). Nepal has

established several protected areas, including national parks, wildlife reserves, and conservation areas, to conserve its rich biodiversity and promote ecotourism. These protected areas attract tourists from around the world, generating revenue and creating employment opportunities for local communities (DNPWC, 2020). Community-based ecotourism initiatives in Nepal have been successful in involving local communities in biodiversity conservation and providing them with alternative sources of income. These initiatives help in reducing poaching, illegal logging, and other activities harmful to biodiversity (Sapkota et al., 2019). Nepal's biodiversity is closely linked to its cultural heritage, including traditional knowledge, practices, and beliefs related to nature conservation. Ecotourism provides opportunities for tourists to experience and learn about Nepal's rich cultural and natural heritage, contributing to cultural preservation and awareness (Kandel et al., 2015). While ecotourism offers significant economic benefits, there are also challenges, such as ensuring sustainable tourism practices, minimizing negative impacts on biodiversity, and ensuring equitable distribution of benefits to local communities. Addressing these challenges requires collaboration between government, local communities, and tourism stakeholders (Sapkota et al., 2019).

Biodiversity Conservation for Sustainable Agriculture

Biodiversity conservation in Nepal can lead to several potential economic benefits, especially in the context of sustainable agriculture. Nepal's rich biodiversity provides a genetic reservoir for crop improvement. Traditional crop varieties and wild relatives of cultivated plants can offer traits like disease resistance, drought tolerance, and higher nutritional content, which are valuable for sustainable agriculture (Shrestha & Shrestha, 2017). Nepal's diverse agroecological zones support a wide range of crops and farming practices. This diversity allows for crop diversification, which can reduce risks associated with pests, diseases, and climate change, leading to more resilient and sustainable agricultural systems (Shrestha et al., 2018). Biodiversity plays a crucial role in providing ecosystem services that are essential for agriculture, such as pollination, soil fertility, and pest control. Conserving biodiversity can reduce the need for chemical inputs, leading to cost savings for farmers and improved environmental sustainability (Gautam & Shivakoti, 2016). Biodiversity conservation in agriculture can create livelihood opportunities for rural communities. For example, promoting agroecological practices and sustainable farming methods can lead to the development of niche markets for organic and sustainably produced agricultural products, benefiting local farmers (Shrestha et al., 2018). Conservation of agro-biodiversity can also enhance tourism opportunities, such as agritourism and farm stays, where tourists can experience traditional farming practices and local cuisine, providing additional income streams for farmers (Shrestha & Shrestha, 2017). While there are significant potential benefits, there are also challenges, such as the need for capacity building, access to markets, and policy support. Addressing these challenges requires collaboration between government, farmers, researchers, and other stakeholders (Shrestha et al., 2018).

Biodiversity for Bioprospecting

Biodiversity conservation in Nepal offers significant potential for economic benefits through bioprospecting, which involves the exploration and commercialization of biological

resources for various purposes, such as pharmaceuticals, agriculture, and biotechnology. Nepal's rich biodiversity, including its diverse flora and fauna, provides a valuable source of medicinal plants and traditional knowledge. Bioprospecting for pharmaceuticals and traditional medicine can lead to the discovery of new drugs and therapies. For example, Nepal is home to several medicinal plants with potential pharmaceutical properties, such as *Taxus wallichiana* (Himalayan yew) and *Nardostachys grandiflora* (spikenard) (Bhattarai & Ghimire, 2016). Nepal's biodiversity offers genetic resources for crop improvement through agricultural biotechnology. Bioprospecting for genetic traits, such as disease resistance and stress tolerance, can lead to the development of improved crop varieties, benefiting agriculture and food security (Shrestha & Shrestha, 2017). There are ongoing bioprospecting activities in Nepal, including research and development projects aimed at identifying and characterizing biological resources for commercial purposes. For example, the Nepal Academy of Science and Technology (NAST) has been involved in bioprospecting for medicinal plants and other biological resources (Shrestha & Shrestha, 2017). Bioprospecting has the potential to generate significant economic benefits for Nepal. For example, the commercialization of new pharmaceuticals or agricultural products derived from bioprospecting can create revenue streams, generate employment, and contribute to economic development (Shrestha & Shrestha, 2017). While bioprospecting offers economic opportunities, there are also challenges, such as the need for sustainable practices, benefit-sharing mechanisms with local communities, and protection of intellectual property rights. Addressing these challenges requires collaboration between government, researchers, local communities, and industry stakeholders (Bhattarai & Ghimire, 2016).

Biodiversity conservation in Nepal offers significant potential for economic benefits through bioprospecting. Leveraging Nepal's rich biodiversity for bioprospecting can lead to the discovery of new pharmaceuticals, agricultural products, and other valuable biological resources, benefiting both the economy and the conservation of biodiversity.

Challenges to Biodiversity Conservation in Nepal

Despite the country's commitment to biodiversity conservation and the establishment of protected areas covering a significant portion of its land, Nepal faces numerous challenges in conserving its rich natural heritage. These challenges stem from a variety of factors, including human activities, inadequate resources, and limited capacity. Some major challenges are:

Habitat Loss: One of the primary threats to biodiversity in Nepal is habitat loss due to deforestation, urbanization, agriculture expansion, and infrastructure development. This loss of habitat fragments ecosystems, leading to the isolation of species populations and reducing their ability to adapt to environmental changes (DNPWC, 2018).

Poaching and Illegal Wildlife Trade: Poaching and illegal wildlife trade remain significant challenges in Nepal, particularly for endangered species such as tigers, rhinos, and elephants. Despite efforts to curb poaching, including increased patrols and stricter

enforcement of laws, wildlife continues to be targeted for their body parts, which are highly valued in traditional medicine and as status symbols (WWF, n.d.).

Inadequate Funding and Resources: Biodiversity conservation efforts in Nepal often suffer from inadequate funding and resources. Limited financial resources hinder the implementation of conservation projects, including habitat restoration, species monitoring, and community engagement programs (Shrestha, 2016).

Climate Change: Climate change poses a growing threat to biodiversity in Nepal, affecting species distribution, phenology, and ecosystem dynamics. Changes in temperature and precipitation patterns can alter habitats, making them less suitable for native species and facilitating the spread of invasive species (Panthi et al., 2017).

Human-Wildlife Conflict: As human populations expand and encroach into wildlife habitats, conflicts between humans and wildlife increase. Crop raiding by wildlife, particularly elephants, rhinos, and wild boars, leads to negative perceptions of wildlife and can result in retaliatory killings and habitat destruction (Baral et al., 2018).

Lack of Awareness and Education: Despite efforts to raise awareness about biodiversity conservation, many people in Nepal, especially those living in rural areas; remain unaware of the importance of biodiversity and the need for conservation. This lack of awareness hinders efforts to engage local communities in conservation activities (Shrestha, 2016).

The challenges facing biodiversity conservation in Nepal, such as habitat loss, poaching, inadequate funding, and climate change, have significant impacts on both biodiversity and economic development. Habitat loss and fragmentation threaten the survival of many plant and animal species, leading to a decline in biodiversity. Poaching and illegal wildlife trade further contributes to the loss of biodiversity by targeting endangered species. These challenges not only affect the ecological balance and resilience of ecosystems but also impact economic development. Nepal's biodiversity is a major attraction for ecotourism, which contributes significantly to the economy. However, habitat loss and declining wildlife populations can reduce the appeal of ecotourism, impacting the tourism sector. Additionally, biodiversity loss can reduce the resilience of ecosystems, affecting agriculture, water resources, and overall ecosystem health, thereby impacting livelihoods dependent on these resources (DNPWC, 2018; WWF, n.d.; Panthi et.al., 2017; Shrestha, 2016; Baral et.al., 2018).

Case Studies and Success Stories

Nepal has several success stories in biodiversity conservation, showcasing the effectiveness of various conservation initiatives and highlighting the importance of community involvement and innovative approaches. Some notable success stories include:

1. Protected Areas System

Nepal has established a network of protected areas (PAs) to conserve its biodiversity and promote sustainable development. The protected area system of Nepal includes national

parks, wildlife reserves, conservation areas, and hunting reserves, covering about 23% of the country's total land area (DNPWC, 2018). These protected areas play a crucial role in biodiversity conservation by providing habitat for a wide range of plant and animal species, including many endangered species such as tigers, rhinos, and elephants (WWF, n.d.).

The protected area system also contributes to economic development through ecotourism, providing employment opportunities and generating revenue for local communities and the government. For example, Chitwan National Park and Sagarmatha National Park are major tourist attractions, attracting visitors from around the world and contributing significantly to the local economy (Nepal Tourism Board, n.d.). They generate revenue from various sources, including entrance fees, tourism activities, and conservation programs. For instance, entrance fees for foreigners visiting Chitwan National Park amount to USD 30 per person per day (Department of National Parks and Wildlife Conservation, Nepal). Tourism activities such as wildlife safaris and guided tours also contribute significantly to revenue generation. In 2019, Chitwan National Park recorded over 100,000 visitors, generating substantial revenue (Chitwan National Park, Nepal). Additionally, revenue is used to fund conservation programs, habitat restoration, anti-poaching efforts, and community development projects. In the fiscal year 2018/2019, the total revenue from protected areas in Nepal was NPR 1.6 billion, with an expenditure of NPR 1.5 billion, indicating that revenue generated was primarily used for conservation and management purposes (Department of National Parks and Wildlife Conservation, Nepal). Revenue sharing with local communities is also practiced, where buffer zone communities around parks like Bardia National Park receive a portion of the park's revenue for community development projects (Bardia National Park, Nepal). These revenue streams are crucial for funding conservation efforts and supporting local communities, although challenges such as sustainable funding and effective management remain.

Moreover, protected areas help regulate ecosystem services such as water purification, soil conservation, and climate regulation, which are essential for agriculture, water resources, and overall ecosystem health (Shrestha, 2016). By conserving biodiversity and promoting sustainable development, Nepal's protected area system plays a crucial role in ensuring the long-term well-being of both ecosystems and human communities.

2. Community forestry

Community forestry in Nepal has been a crucial initiative in both biodiversity conservation and economic development. The Community Forestry Program (CFP) was initiated in the late 1970s and has since become a model for community-based natural resource management worldwide (Gautam, Shivakoti, & Webb, 2004). Under this program, local communities are granted management rights over designated forest areas, empowering them to conserve and sustainably manage forest resources.

One of the key roles of community forestry in biodiversity conservation is habitat protection. Local communities are incentivized to protect forests as a valuable resource that provides a range of ecosystem services, including biodiversity habitat, watershed protection,

and carbon sequestration (Gautam, Shivakoti, & Webb, 2004). Studies have shown that community-managed forests in Nepal have higher tree diversity and regeneration rates compared to state-managed forests (Gautam, Shivakoti, & Webb, 2004).

Furthermore, community forestry has contributed significantly to economic development in Nepal. Local communities derive direct benefits from forest resources, such as timber, fuelwood, fodder, and non-timber forest products (NTFPs), which provide livelihood opportunities and income generation (Gautam, Shivakoti, & Webb, 2004). Income generated from community forestry has been used to fund local development projects, including schools, health clinics, and infrastructure improvements, thereby enhancing the well-being of communities (Shrestha & McManus, 2010).

3. Red Panda Conservation in Eastern Nepal

The Red Panda Network, in collaboration with local communities and organizations, has successfully implemented conservation programs for the endangered red panda in eastern Nepal. Through habitat restoration, community education, and anti-poaching efforts, the population of red pandas in the region has shown signs of recovery (Red Panda Network, n.d.).

Policy and Institutional Framework for Biodiversity Conservation

Since its introduction in the Ninth Five Year Plan (1997-2002), Nepal has embraced the concept of conservation-friendly economic growth, which was further refined and embraced by the Tenth Plan (2002-2007). Subsequently, a range of plans, policies, strategies, and laws have been crafted and executed to foster sustainable economic growth with local community involvement. Examples of such enabling policies include those pertaining to community-based forest and protected area management, which have proven to be successful conservation models. Biodiversity has been a focal point in the Approach Paper to the Thirteenth Plan (2013). Table 1 below summarizes some of the key biodiversity-related policies, strategies, and legislations developed since 2002:

Table 1

Legislative Measures for Biodiversity Conservation

Year	Policy, Strategy, or Legislation	Provision
2002	Biodiversity Strategy and Action Plan (BSAP)	Aims to conserve biodiversity and ensure its sustainable use by 2020.
2006	National Biodiversity Strategy and Action Plan (NBSAP)	Sets goals for biodiversity conservation and sustainable use, with specific targets and actions.
2007	National Adaptation Programme of Action (NAPA)	Identifies urgent and immediate adaptation needs and provides a framework for addressing them.

Year	Policy, Strategy, or Legislation	Provision
2014	National Biodiversity Strategy 2014-2020 and Action Plan 2014-2018	Focuses on biodiversity conservation, sustainable use, and equitable benefit-sharing.
2015	Biodiversity Finance Initiative (BIOFIN)	Aims to address the financial aspects of biodiversity conservation and sustainable use.

The policies, strategies, and legislation implemented in Nepal to promote biodiversity conservation and sustainable development have shown varying degrees of effectiveness. The Biodiversity Strategy and Action Plan (BSAP) initiated in 2002 has had limited impact due to challenges in funding and coordination, despite raising awareness. The National Biodiversity Strategy and Action Plan (NBSAP) since 2006 have made more progress, contributing to conservation efforts and establishing protected areas. The National Adaptation Programme of Action (NAPA) introduced in 2007 has faced implementation hurdles, leading to minimal impact on urgent adaptation needs. The National Biodiversity Strategy 2014-2020 and Action Plan 2014-2018 have shown promising outcomes, especially in community-based conservation, but a comprehensive assessment is pending. The Biodiversity Finance Initiative (BIOFIN) since 2015 has been successful in mobilizing financial resources, yet ensuring long-term funding remains a challenge. Continuous monitoring and adaptive management are crucial to enhancing the effectiveness of these initiatives and achieving sustainable biodiversity conservation in Nepal.

The institutional framework for biodiversity conservation in Nepal is characterized by a range of governmental and non-governmental organizations, as well as international bodies, working together to protect and manage the country's rich biodiversity. Key institutions involved in biodiversity conservation in Nepal include:

Ministry of Forests and Environment (MoFE): The MoFE is the primary government agency responsible for the formulation and implementation of policies, plans, and programs related to biodiversity conservation and environmental protection in Nepal.

Department of National Parks and Wildlife Conservation (DNPWC): The DNPWC is responsible for the management and conservation of national parks, wildlife reserves, and conservation areas in Nepal.

Department of Forests and Soil Conservation (DoFSC): The DoFSC is responsible for the management and conservation of forests, including community forests, in Nepal.

National Trust for Nature Conservation (NTNC): The NTNC is a non-governmental organization (NGO) established to support the government in biodiversity conservation efforts. It manages several protected areas in Nepal in partnership with the government.

Community Forest User Groups (CFUGs): CFUGs are local community-based organizations responsible for managing and conserving community forests in Nepal. They play a crucial role in biodiversity conservation at the grassroots level.

International Union for Conservation of Nature (IUCN) Nepal: IUCN Nepal is a country office of the IUCN, a global environmental organization. It works in partnership with the government and other stakeholders to promote biodiversity conservation and sustainable development in Nepal.

United Nations Development Programme (UNDP) Nepal: UNDP Nepal supports the government of Nepal in implementing biodiversity conservation projects and programs, including those related to the Sustainable Development Goals (SDGs).

Opportunities for Enhancing Biodiversity Conservation and Economic Development

Enhancing biodiversity conservation efforts in Nepal can be achieved through various opportunities that promote sustainable agriculture practices, expand protected areas, and strengthen community-based conservation initiatives. Some of the key opportunities are:

Promoting Sustainable Agriculture Practices: Encouraging sustainable agriculture practices, such as agroforestry and organic farming, can help conserve biodiversity while supporting economic development. These practices enhance soil health, reduce the use of chemical inputs, and provide habitats for wildlife (Karki et al., 2019).

Expanding Protected Areas: Expanding the network of protected areas and ensuring their effective management is crucial for conserving biodiversity. This includes establishing new protected areas and improving connectivity between existing ones to allow for the movement of wildlife (Acharya et al., 2018).

Strengthening Community-Based Conservation Initiatives: Empowering local communities to take ownership of conservation efforts through community-based natural resource management can lead to more effective conservation outcomes. This approach involves local communities in decision-making processes and provides them with incentives to protect biodiversity (Gurung et al., 2016).

Promoting sustainable agriculture practices in Nepal can lead to increased agricultural productivity and food security, benefiting farmers and contributing to economic growth. These practices, such as organic farming and agroforestry, can also open up access to premium markets and add value to agricultural products, leading to higher incomes for farmers. Additionally, the adoption of sustainable agriculture practices can create employment opportunities, particularly in rural areas, which can contribute to poverty reduction and overall economic development.

Expanding protected areas in Nepal has the potential to boost economic development through various avenues. Firstly, expanded protected areas can attract more tourists,

leading to the development of ecotourism infrastructure and services. This can create jobs and generate income for local communities involved in tourism-related activities. Secondly, protected areas play a crucial role in carbon sequestration, which can potentially lead to financial benefits through carbon trading and climate change mitigation efforts, thus contributing to economic growth while also addressing environmental concerns.

Strengthening community-based conservation initiatives in Nepal can also significantly contribute to economic development. These initiatives often involve income-generating activities such as sustainable harvesting of forest products, handicrafts, and ecotourism. By providing alternative livelihood options, community-based conservation initiatives can improve the economic situation of local communities and reduce poverty. Furthermore, involving local communities in conservation efforts can enhance their resilience to climate change and natural disasters, reducing vulnerability and promoting sustainable development overall.

Conclusion

Nepal is recognized as a global biodiversity hotspot, with diverse flora and fauna, including many endemic species. Despite conservation efforts, Nepal faces threats such as habitat loss, poaching, climate change, and inadequate funding. Biodiversity conservation in Nepal provides economic benefits through agriculture, tourism, and pharmaceuticals. Community forestry and protected areas have been successful in conserving biodiversity and supporting local economies. Policy and institutional frameworks play a crucial role in promoting biodiversity conservation. Opportunities exist to enhance conservation efforts through sustainable agriculture, expanding protected areas, and strengthening community-based conservation initiatives.

Conserving biodiversity in Nepal is crucial for sustainable economic development. It provides essential ecosystem services such as pollination and water purification, supporting agriculture and forestry, which are key livelihood sources. Nepal's rich biodiversity also attracts tourists, creating jobs and revenue. Additionally, medicinal plants offer economic opportunities through sustainable harvesting. Genetic resources in biodiversity can lead to new products and industries. Biodiversity-rich ecosystems are more resilient to climate change, crucial for sustainable economic development. Moreover, preserving biodiversity safeguards Nepal's cultural and spiritual heritage, enriching the country's identity and values.

To enhance biodiversity conservation and sustainable economic development in Nepal, it is crucial to prioritize continued research to understand biodiversity, engage local communities in conservation efforts through education and capacity building, and reform policies to strengthen conservation laws and integrate biodiversity into development strategies. Sustainable resource management practices should be promoted, and collaboration between stakeholders should be fostered. Additionally, research on the economic benefits of biodiversity conservation is needed to quantify its value and promote sustainable practices.

References

- Acharya, K. P., & Rana, S. K. (2021). Status of biodiversity in Nepal: An overview. *Journal of Threatened Taxa*, 13(4), 18095-18108.
- Acharya, K. P., Paudel, P. K., Neupane, P. R., & Köhl, M. (2018). Conservation status of the protected area system in Nepal: A review. *Forest Ecology and Management*, 410, 81-91.
- Aryal, A., Shrestha, U. B., Ji, W., & Ale, S. B. (2016). Biodiversity conservation status in Nepal. *Journal of Biodiversity Management & Forestry*, 5(1), 154.
- Baral, N., Sharma, H. P., Bhattarai, S., & Yadav, B. P. (2018). Human-wildlife conflict in Nepal: A Review of causes and control measures. *International Journal of Ecology*, 2018,1-11.
- Bardia National Park, Nepal. (n.d.). *Revenue sharing*. Retrieved from <https://www.dnpwc.gov.np/en/conservation-area-detail/2>
- Bhattarai, S., & Ghimire, S. K. (2016). Medicinal plants diversity and their pharmacological aspects of Nepal Himalayas. *Pharmacognosy Journal*, 8(3), 199-209.
- Bhujju, U. R., Shakya, P. R., Basnet, T. B., & Shrestha, S. (2007). *Nepal biodiversity resource book: Protected areas, Ramsar sites, and world heritage sites*. International Centre for Integrated Mountain Development, Ministry of Environment, Science and Technology, in cooperation with United Nations Environment Programme, Regional Office for Asia and the Pacific.
- Central Bureau of Statistics (CBS) (2021). *National economic census 2018. Final results*. Central Bureau of Statistics, Government of Nepal.
- Chitwan National Park, Nepal (2019). *Annual Report*. Chitwan National Park, Nepal.
- Department of National Parks and Wildlife Conservation (DNPWC) (2018). *Biodiversity Profile of Nepal*. DNPWC.
- Department of National Parks and Wildlife Conservation, Nepal.(n.d.). *Chitwan National Park*. Retrieved from <https://www.dnpwc.gov.np/en/conservation-area-detail/1>
- Department of National Parks and Wildlife Conservation, Nepal.(n.d.). *Annual Report 2018/2019*. Department of National Parks and Wildlife Conservation, Nepal.
- Dhakal, B., Shrestha, U. B., Bhattarai, S., & Sharma, R. (2020). Economic valuation of ecosystem services in the Bagmati Basin of Nepal. *Ecosystem Services*, 42, 101065.
- DNPWC.(2020). *Protected Areas of Nepal*. Department of National Parks and Wildlife Conservation, Government of Nepal.
- Baral, N., Sharma, H. P., Bhattarai, S., & Yadav, B. P. (2018). Human-Wildlife Conflict in Nepal: A Review of Causes and Control Measures. *International Journal of Ecology*, 2018, 1-11.
- Department of National Parks and Wildlife Conservation, (DNPWC) (2020). *Protected areas of Nepal*. Department of National Parks and Wildlife Conservation, Government of Nepal.
- Food and Agriculture Organization of the United Nations (FAO) (2018). *Global forest resources assessment 2020 – Key findings*. Retrieved from <https://www.fao.org/3/ca9825en/ca9825en.pdf>
- Gautam, A. P., & Shivakoti, G. P. (2016). *Conservation, livelihoods and governance in the changing Himalayas: Natural and social dynamics of rural ecosystem services*. Springer.
- Gautam, A. P., Shivakoti, G. P., & Webb, E. L. (2004). The effects of conflict on biodiversity conservation in the Nepal Himalaya. *Environmental Conservation*, 31(4), 332-336.
- Gurung, A., Bajracharya, B., Chettri, N., Kotru, R., & Choudhury, D. R. (2016). Community-based conservation initiatives in the Hindu Kush Himalaya. *In Biodiversity in the Himalayas* 245-261.
- Kandel, P., Gurung, G. B., & Bista, R. (2015). Ecotourism in protected areas of Nepal: A study on biodiversity conservation, economic development, and community participation. *Journal of Tourism, Hospitality and Sports*, 17, 37-50.
- Karki, S., Shrestha, B. B., & Shrestha, S. (2019). Sustainable agriculture in Nepal: An overview. *In Advances in Sustainable Agriculture* 257-273.

- Ministry of Finance (2020). *Economic survey fiscal year 2019/20*. Ministry of Finance, Government of Nepal.
- Mishra, A., Bhattarai, P., & Subedi, R. (2016). Ecosystem services of Nepalese forests and their contribution to local livelihoods. *Himalayan Journal of Sciences*, 12(13), 1-5.
- Nepal Biodiversity Strategy and Action Plan (2014). *Annapurna conservation area*. Retrieved from <https://nbsap.org/resource/annapurna-conservation-area>.
- Nepal Tourism Board.(n.d.). *National parks and wildlife reserves*. Retrieved from <https://www.welcomenepal.com/plan-your-trip/national-parks-and-wildlife-reserves.html>.
- Pandey, B., Shah, S. K., & Adhikari, R. (2019). *Drivers of deforestation and forest degradation in Nepal: A synthesis report*. ForestAction Nepal.
- Panthi, J., Aryal, S., Dahal, P., Bhandari, G. P., Pandey, P. R., & Krakauer, N. Y. (2017). Spatial and temporal variability of climate change in Nepal. *Climate*, 5(3), 70.
- Red Panda Network.(n.d.). *Conservation in action: Success stories from the Field*. Retrieved from <https://www.redpandanetwork.org/what-we-do/conservation-in-action/>.
- Red Panda Network.(n.d.). *Conservation in action: Success stories from the Field*. Retrieved from <https://www.redpandanetwork.org/what-we-do/conservation-in-action/>.
- Sapkota, P., Upadhyay, T., & Adhikari, B. (2019). Community-based ecotourism: A tool for biodiversity conservation and sustainable livelihoods in Nepal. *Journal of Biodiversity and Environmental Sciences*, 15(1), 145-156.
- Shrestha, B. B., & Aryal, S. (2018). The role of biodiversity in economic development: A case study from Nepal. *Journal of International Development and Cooperation*, 24(2), 69-82.
- Shrestha, B. B., Ranabhat, R., Sharma, E., & Bawa, K. S. (2018). Effects of climate change on the distribution of Himalayan medicinal plants. *Journal of Ethnobiology and Ethnomedicine*, 14(1), 1-13.
- Shrestha, R. K., & McManus, P. (2010). Integrating community forestry and biodiversity conservation: A case study from Nepal. *Biodiversity and Conservation*, 19(7), 1961-1977.
- Shrestha, T. K. (2021). Status and distribution of the himalayan monal (*Lophophorus impejanus*) in the protected areas of Nepal. *Our Nature*, 19, 50-59.
- Shrestha, U. B. (2016). Biodiversity conservation in Nepal: *A Review*. *International Journal of Biodiversity*, 1, 1-7.
- Shrestha, U. B., & Shrestha, S. (2017). Biodiversity conservation and sustainable agriculture in Nepal: Transitioning from traditional to modern farming practices. In *Ecological Footprints of South Asian History*, 159-180.
- Shrestha, U. B., & Shrestha, S. (2017). Biodiversity conservation and sustainable agriculture in Nepal: Transitioning from traditional to modern farming practices. In *Ecological Footprints of South Asian History* (pp. 159-180). Springer.
- Shrestha, U. B., Shrestha, S., Chaudhary, S., & Sharma, R. (2018). Sustainable agriculture in the context of biodiversity conservation: A case study from Nepal. *Journal of Biodiversity and Environmental Sciences*, 12(4), 147-161.
- Shrestha, U. B., Shrestha, S., Chaudhary, S., & Sharma, R. (2019). Economic valuation of ecosystem services in the Koshi Basin of Nepal. *Ecosystem Services*, 38, 100958.
- TEEB (2010). The Economics of Ecosystems and Biodiversity: *Mainstreaming the economics of Nature*. Retrieved from <https://www.teebweb.org/wp-content/uploads/Study%20and%20Reports/Reports/Synthesis%20report/TEEB%20Synthesis%20Report%202010.pdf>
- World Wide Fund for Nature (WWF).(n.d.). *Nepal's Protected Areas*. Retrieved from https://www.wwfnepal.org/our_work/protected_areas/.
- World Wide Fund for Nature (WWF).(n.d.). *Wildlife crime in Nepal*. Retrieved from https://www.wwfnepal.org/our_work/wildlife/wildlife_crime/.
- WWF Nepal.(n.d.). *Chitwan national park*. Retrieved from https://www.wwfnepal.org/our_work/species/one_horned_rhinoceros/.

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : September 22, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

'पल्लोखण्डको छत' र 'अहङ्कारको स्वर' कथामा पिँढी र प्रभुत्व

योगेश काफ्ले*

सार

प्रस्तुत लेखमा रमेश विकलका कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित कथामा पिँढी र प्रभुत्वको अध्ययन गरिएको छ । रमेश विकलका कथा कथासङ्ग्रहका कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित प्रस्तुत 'पल्लो खण्डको छत' र 'अहङ्कारको स्वर' कथामा पिँढी र प्रभुत्वका दृष्टिले विश्लेषण गरिएको छ । पुस्तकालयीय सामग्री सङ्कलन कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी समाजशास्त्रीय समालोचनाका क्रममा विकसित अनुभूतिको संरचनाको समालोचनालाई सैद्धान्तिक आधार मानी त्यसको अध्ययनका क्रममा प्रतिपादन भएका मान्यताका आधारमा अनुभूतिको संरचनाअन्तर्गत पर्ने पिँढी र प्रभुत्वको सैद्धान्तिक आधार तयार गरी त्यसैका आधारमा कथाको विश्लेषण गरिएको छ । रेमण्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित समाजशास्त्रीय समालोचना प्रस्तुत शोधको सैद्धान्तिक आधार हो । समाजशास्त्रीय अध्ययनका क्रममा अनुभूतिको संरचनाका मान्यता प्रतिपादन भएका छन् । तीमध्ये पिँढी र प्रभुत्व र दबाब र तनाव सम्बन्धी मान्यता पनि हुन् । प्रस्तुत साहित्यसँग सम्बद्ध भएकाले यसमा मुख्यतः गुणात्मक शोधढाँचा अबलम्बन गरिएको छ । यस लेखमा विश्लेष्य सामग्री कथाका पाठ भएकाले तिनको सूक्ष्म पठन गरी तिनमा पाइने पिँढी र प्रभुत्व तथा त्यसबाट उत्पन्न दबाब र तनावजन्य अनुभूतिको संरचनाको खोजी गरी विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैले यसको अर्थापन पद्धति मूल रूपमा पाठ विश्लेषण विधिमा आधारित छ पिँढी र प्रभुत्वअन्तर्गत रमेश विकलका कथामा प्रभुत्वशाली, अधीनस्थ र उदीयमान गरी तीन प्रकारका पिँढीगत अवस्था रहेको निरूपण गरिएको छ । यसमा प्रभुत्वशाली पिँढीअन्तर्गत सत्तामा रहेका, सत्ता वरिपरि रहेका, मुखिया, जिम्वाल आदि शोषक, सामन्त रहेका छन् । यिनले अधीनस्थ पिँढीमाथि आफ्नो वर्चस्व कायम गरी शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार गरी उनीहरूलाई घरबारविहीन समेत बनाएका छन् । अधीनस्थ पिँढीअन्तर्गत प्रायः सोभ्रा सिधा गाउँले सर्वसाधारण जनता रहेका छन् । उनीहरू प्रभुत्वशाली

* नेपाली शिक्षण विभाग, तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, ईमेल : kafleyogesh@gmail.com

पिँडीको निगाहामा आफूहरू बाँचेको ठानेका छन् त्यसैले उनीहरू आफूहरूमाथि भएको शोषण, दमनको विरोध गर्न नसकी स्वीकार्न बाध्य छन् । उदीयमान पिँडीअन्तर्गत प्रभुत्वशाली पिँडीको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारको शसक्त विरोध गरी वैकल्पिक संस्कृतिको निर्माण गर्ने चरित्र रहेका छन् । यी कुरा साक्ष्यका आधारमा पुष्टि गरिएको छ ।

शब्द कुञ्जी : पहिचान, प्रतिनिधित्व, समाजशास्त्र, वर्ग

१. विषयपरिचय

रामेश्वर शर्मा चालिसे (१९८५-२०६५) नेपाली साहित्यका क्षेत्रमा रमेश विकलका नामले परिचित छन् । उनले नेपाली साहित्यमा कविता, नाटक, एकाङ्की, निबन्ध, बालसाहित्य, उपन्यास कथा आदि रचना गरे पनि उनी मूलतः आख्यानकार त्यसमा पनि कथाकारका रूपमा बढी परिचित छन् । 'गरिब' (२००६) कथाका माध्यमबाट नेपाली साहित्यमा प्रवेश गरेका विकलका *बिरानो देशमा* (२०१६), *नयाँ सडकको गीत* (२०१९), *आज फेरि अर्को तन्ना फेरिन्छ* (२०२४), *एउटा बूढो भ्वाइलेन आशावरीको धुनमा* (२०२५), *उर्मिला भाउजू* (२०३५), *शव, सालिक र सहस्र बुद्ध* (२०४३), *हराएका कथाहरू* (२०५५), *कथादेखि कथासम्म* (२०७१), *हिमालको छहरा समुद्रको छाल* (२०७१) र *रमेश विकलका कथा* (२०७५) गरी दशवटा कथासङ्ग्रह प्रकाशित भएका छन् । विविध विषयवस्तुमा आधारित भएर कथा रचना गर्ने विकलका कथामा समाजमा विद्यमान आर्थिक असमानता, सामाजिक भेदभाव, वर्गीय असमानता र भेदभावको चित्रण पाइन्छ । यिनले आफ्ना कथामा उच्चवर्गले निम्नवर्गमाथि गर्ने शोषण, दमनप्रति घृणा र आक्रोश व्यक्त गर्दै निम्नवर्गप्रति सहानुभूति प्रकट गरेका छन् ।

पाश्चात्य जगत्मा नवीन समालोचनाका रूपमा विकसित समाजशास्त्रीय अध्ययनको एक पक्षअन्तर्गत पर्ने पिँडी र पिँडीगत प्रभुत्वको परिचय दिई रमेश विकलका कथा कथासङ्ग्रहका 'पल्लो खण्डको छत', 'अहङ्कारको स्वर', 'आतङ्कवादी' कथाको पिँडी र प्रभुत्वका दृष्टिले कथा विश्लेषण गरिएको छ ।

सैद्धान्तिक आधार र अर्थापन विधि

पिँडी / पिँडीगत प्रभुत्व

रेमन्ड विलियम्सले अनुभूतिको संरचनाको व्याख्याका क्रममा विचारभन्दा अनुभूति र वर्गभन्दा समुदाय वा पिँडीलाई बढी महत्त्व दिएका छन् । उनले साहित्यको समाजशास्त्रीय अध्ययनमा पिँडीलाई जोड दिन्छन् र त्यसभित्रको अन्तर्सम्बन्धको विश्लेषण गर्न खोज्छन् । उनले अनुभूतिले कलाको अनुभव पक्षलाई सङ्केत गर्ने र संरचनाको सुनिश्चितताको बोध गराउँछ भन्ने धारणा प्रस्तुत गरेका छन् । उनले अनुभूतिको संरचना एक कालखण्डको अनुभूति भए तापनि त्यो सर्वत्र एक समान भने हुँदैन भनेका छन् । अनुभूतिको संरचनालाई पिँडीगत परिप्रेक्ष्यमा हेर्न सकिने र त्यस क्रममा प्रभुत्वशाली पिँडी, अधीनस्थ वा वैकल्पिक पिँडीका आआफ्नै अनुभूतिको संरचना हुन्छ भन्ने विलियम्सको धारणा रहेको छ । पिँडीगत सन्दर्भलाई प्रस्ट पार्ने क्रममा उनी कम्तीमा तीनवटा पिँडीको कुरा गर्दछन् (पाण्डेय [ताराकान्त] ३) । उनको विचारमा समाजमा प्रायः पहिलो पिँडी शासक वा प्रभुत्वशालीको हैसियतमा रहेको हुन्छ । दोस्रो पिँडी प्रभुत्वशाली पिँडीको सांस्कृतिक अधीनस्थता स्वीकार गर्न बाध्य हुन्छ । दोस्रो पिँडीले प्रभुत्वशाली पिँडीको विकल्पमा आफ्नो अनुभूतिको संरचना निर्माण गर्दछ । यस क्रममा दबाव र तनावको सिर्जना हुन्छ र त्यसले समाधान स्वरूप तेस्रो पिँडी वा उदीयमान पिँडीले वैकल्पिक बाटो लिन्छ र अनुभूतिको संरचनालाई जन्म दिन्छ (खनाल २६) ।

प्रभुत्वशाली पिँडी पहिलो पिँडी हो । यो पुस्ताको अभिप्रायका सन्दर्भमा नभई सांस्कृतिक शक्तिका रूपमा रहेको हुन्छ । यस्तो प्रभुत्वशाली पिँडीको सांस्कृतिक प्रभाव शासकतुल्य हुन्छ । यही सांस्कृतिक पिँडीले दोस्रो वा अधीनस्थ पिँडीलाई सांस्कृतिक रूपमै आफ्नो अनुकूल बनाउन मानसिक रूपमा तयार पार्ने काम गर्दछ (भट्ट ३९) भन्ने विलियम्सको धारणा ग्राम्सीको प्रभुत्वशाली धारणाबाट प्रभावित छ । एन्टोनियो ग्राम्सीले हेजेमोनीमा शासकले शोषितलाई 'म शोषित हुन तयार छु' भन्ने स्वीकारोक्ति निर्माण गर्दछ । त्यस्तो किसिमको स्वीकारोक्ति आफैँ आउँदैन । त्यसलाई शासकले विभिन्न किसिमका वैचारिक तथा सङ्कथन मार्फत सिर्जना गरेका हुन्छन् (उप्रेती ४) ।

ग्राम्सीको प्रभुत्व सम्बन्धी अवधारणा औपनिवेशिक देशहरूको सांस्कृतिक अध्ययनमा केन्द्रित थियो । उनले त्यस्ता औपनिवेशिक देशका नागरिक हीन भावनाले ग्रस्त नागरिकका बुझाइमा पश्चिमी सभ्यता र संस्कृति हाम्रा संस्कृति भन्दा उच्च हुन् भन्ने स्वीकारोक्ति निर्माण भएको थियो तथा ती मानिसहरू हेजेमोनाइज्ड भएका थिए भन्ने तथ्य प्रस्तुत गरेका छन् । विलियम्सको पिँडी सम्बन्धी अवधारणा र ग्राम्सीको हेजेमोनी सम्बन्धी धारणामा समानता भए तापनि विलियम्सले ग्राम्सीभन्दा गहन रूपमा सांस्कृतिक समूहको व्याख्या गरेका छन् (खनाल २३) । ग्राम्सीले सांस्कृतिक समूहको चर्चा गर्ने क्रममा प्रभुत्वशाली पिँडी र शोषित हुन स्वीकार गर्ने पिँडीको मात्र विश्लेषण गरेका छन् तर विलियम्सले यस्तो अवस्था सदैव विद्यमान हुँदैन भन्ने निष्कर्ष निकालेको पाइन्छ । विलियम्सले प्रभुत्वशाली सांस्कृतिक समूहको अधीनस्थता स्वीकार नगरी त्यसका विकल्पमा नयाँ संस्कृति निर्माण गर्ने समुदायलाई तेस्रो पिँडी मानेका छन् जसले नयाँ किसिमको अनुभूतिको संरचना निर्माण गर्दछ । यस क्रममा दबाव र तनावको सिर्जना हुन्छ र त्यसको समाधानका रूपमा तेस्रो पिँडीले अथवा समुदायले वैकल्पिक बाटो लिन्छ । उनले यसलाई समाधानतर्फ उन्मुख संस्कृतिका रूपमा व्याख्या गरेका छन् (पाण्डेय, [ताराकान्त] ७) । यस किसिमको सांस्कृतिक समूहलाई नवउदीयमान वा वैकल्पिक पिँडीका रूपमा व्याख्या गरेका छन् ।

विलियम्सले प्रभुत्वशाली र अधीनस्थ पिँडीका परम्पराका साथै परम्पराको पुरै प्रक्रियामा अवशिष्ट र उदीयमान परम्पराको व्याख्या गरेका छन् । उनका अनुसार अवशिष्टको तात्पर्य त्यस्ता अनुभव अर्थ र मूल्य हुन् । जसको प्रमाणीकरण सम्भव हुँदैन । उदीयमान संस्कृतिको परम्परालाई स्पष्ट पार्ने क्रममा समाजमा नयाँ अर्थ र मूल्य, नयाँ व्यवहारहरू, नयाँ अनुभव निरन्तर निर्मित हुन्छन् । तिनलाई आफूभित्र समाहित गर्ने प्रयास प्रभुत्वशाली परम्पराबाट पनि हुन्छ र विरोधको वैकल्पिक परम्पराबाट पनि हुन्छ (भट्ट ४०-४१) । पहिलो तथा प्रभुत्वशाली पिँडीले शक्तिको प्रयोगका साथै सांस्कृतिक तथा परम्परागत ढङ्गले बुद्धिजीवी तयार गरी आफू अनुकूलको सांस्कृतिक संरचना तयार पार्दछ र सकेसम्म सम्झौताबाट नै आफ्नो प्रभुत्व कायम गर्दछ । अधीनस्थ पिँडीले प्रभुत्वशाली पिँडीलाई विस्थापित गरेर आफ्नो अधिकार स्थापित गर्न खोज्दछ । यस क्रममा दोस्रो पिँडीभित्र बाटै वा अलग रूपमा तेस्रो तथा उदीयमान पिँडीको उदय हुन्छ । यही मान्यतालाई आधार मानी विकलका कथामा व्यक्त पिँडी र प्रभुत्वलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

२. अध्ययन विधि

रेमण्ड विलियम्सद्वारा प्रतिपादित समाजशास्त्रीय समालोचना प्रस्तुत लेखको सैद्धान्तिक आधार हो । समाजशास्त्रीय अध्ययनका क्रममा अनुभूतिको संरचनाका मान्यता प्रतिपादन भएका छन् । तीमध्ये पिँडी र प्रभुत्व र दबाव र तनाव सम्बन्धी मान्यता

हुन् । प्रस्तुत लेख साहित्यसँग सम्बद्ध भएकाले यसमा मुख्यतः गुणात्मक शोधकाँचा अबलम्बन गरिएको छ । रमेश विकलका कथासङ्ग्रहका 'पल्लो खण्डको छत' र 'अहङ्कारको स्वर' कथा छनोट गरी आवश्यक सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । तिनै कथा नै प्राथमिक सामग्री हुन् । यसका साथै यो लेख सम्पन्न गर्न प्रयोग गरिएका सैद्धान्तिक ग्रन्थ र उनका कथाका बारेमा गरिएका कार्य द्वितीयक सामग्रीका रूपमा प्रयोग गरिएको छ । यी दुवै खाले सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यसमा विश्लेष्य सामग्री कथाका पाठ भएकाले तिनको सूक्ष्म पठन गरी तिनमा पाइने पिँडी र प्रभुत्व को खोजी गरी विश्लेषण गरिएको छ । त्यसको अर्थापन पद्धति मूल रूपमा पाठ विश्लेषण विधिमा आधारित भई कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

३. छलफल र परिणाम

आख्यान सन्दर्भ

'पल्लो खण्डको छत' कथामा पञ्चायती शासन व्यवस्थामा गाउँका शोषक, सामन्तहरूले प्रशासनसँग मिलेर न्यायको पक्षमा लाग्ने तथा शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारको विरोध गर्नेहरूलाई राष्ट्र विरोधी विल्हा भिराएर आफ्नो बाटोबाट हटाउने गरेको यथार्थ चित्रण गरिएको छ । प्रस्तुत कथामा बिट्टु भाले सुदेव मिश्र र उसको परिवारलाई त्यसै गरी हटाएर उनीहरूको सम्पत्ति हत्याएको छ ।

'अहङ्कारको स्वर' कथा पञ्चायती शासकको शोषण, दमनका विरुद्ध जनतालाई प्रजातन्त्रका पक्षमा होमेर उनीहरूको बलिदानले आएको प्रजातन्त्रमा पनि सत्तामा पुगेका नेताहरूमा उही पञ्चायती शासकमा जस्तै अहङ्कारपूर्ण दम्भ देखिएको कुरा व्यक्त भएको छ ।

रमेश विकलका कथा कथासङ्ग्रहका कथामा पिँडी र प्रभुत्व

रमेश विकलका कथा कथासङ्ग्रहका 'पल्लो खण्डको छत', 'अहङ्कारको स्वर', 'आतङ्कवादी' कथाको पिँडी र प्रभुत्वका दृष्टिले विश्लेषण गरिएको छ ।

'पल्लो खण्डको छत' कथामा प्रभुत्वशाली पिँडीका रूपमा बिट्टु भा र तत्कालीन पञ्चायती प्रशासक रहेका छन् । यिनीहरूले सर्वसाधारण जनतालाई शोषण, दमन गरेर उनीहरूको सम्पत्ति कब्जा गर्नेदेखि विभिन्न आरोप लगाई जेलनेल गर्ने र गुपचुप हत्या गर्ने गरेका छन् । यसको कसैले विरोध गरेमा बौलाहा करार गरेर आजीवन जेल हाल्ने कामसमेत गरेका छन् । यिनीहरूले आफ्नो बाटोमा आउने वैद्य सुदेव मिश्रलाई फन्दामा पारेको कुरा कथामा यसरी चित्रण भएको छ :

वैद्य त्यस गाउँमा भएका प्रत्येक सामाजिक अपराध र भ्रष्टाचारको विरोधमा कराएर हिँड्थे । उनको यो विरोध नै त्यहाँका समाजका कर्णधारका लागि सह्य हुने कुरै भएन । ... आखिर राजनीतिक षडयन्त्रमा पारेर असामाजिक तत्त्वको आरोपमा वैद्यजीलाई एकदिन ठिँगुरामा हाले । जेलजीवनमा भोग्नु परेको असह्य ताडना भेल्ले आखिर उनको बूढो शरीरले कहाँसम्म सक्थ्यो र ? एक दिन उनी रगत दिसा गरेर मरे । (१८७)

प्रस्तुत साक्ष्यमा वैद्यले गाउँमा भएको वेथितिको विरोध गरेकाले गाउँका असामाजिक तत्त्वले उनलाई राजनीतिक अपराधीका रूपमा खडा गराई उनलाई जेल हालेका छन् । जेलमा उनलाई क्रुर यातना दिएकाले उनको शरीरले सहन गर्न नसकी रगत दिसा गरेर मरे अर्थात् प्रशासकले उनको हत्या गर्‍यो । यसरी

तत्कालीन शासक र उनका सहयोगीले सुदेव वैद्य जस्ता निरपराधी व्यक्तिलाई अपराधीका रूपमा उभ्याइ अमानुषिक यातना दिने गरेको देखिएको छ । उनीहरूले आफ्नो शक्तिको प्रभुत्वका कारण जनतालाई शोषण दमन गरेको स्पष्ट भएको छ । यसरी प्रभुत्वका माध्यमले सुदेव वैद्यको हत्या गरेपछि उसको जमिन र जवान श्रीमती हत्याउन गाउँको शोषक बिट्टु भा कसरी लागिपरेको छ भन्ने कुरा कथामा यसरी व्यक्त भएको छ :

लक्ष्मी मिश्र वैद्यजीको दोस्रो बिहाकी गृहिणी उमेरदार त छँदै थिई, त्यसमाथि रूप पनि उसको चर्चालायक थियो । अनि त्यसमाथि वैद्यजीको सुनको टुक्राजस्तो दस बिधा जमिन गाउँका धूर्त र फटाहाहरूको राल चुहिन पर्याप्त कारण थियो । चारैतिरबाट लक्ष्मी मिश्रतिर सहाराका हातहरू बढे । तर यी सबैलाई उछिनेर जुन हात उसको नजिक पुग्न सफल भयो त्यो हात गाउँकै प्रमुख बिट्टु भाको थियो । ऊ धूर्तमध्ये सबैभन्दा शिरोमणि थियो । (१८८)

प्रस्तुत साक्ष्यमा गाउँका फटाहाहरूले असहाय महिला लक्ष्मी मिश्रलाई सहयोगका नाममा उसको जवानी र सम्पत्तिमा आँखा गाडेको देखिन्छ । गाउँको सबैभन्दा राम्रो जमिन उसकै भएकाले उसलाई सहयोग गरेजस्तो गरी उक्त सम्पत्ति हात पार्न गाउँका फटाहाहरू लागि परेका छन् तर उक्त काममा सबैभन्दा फटाहा धूर्त गाउँकै प्रमुख बिट्टु भा सफल भएको छ । यसरी महिलालाई तिमीहरू पतिको मृत्युपछि असहाय हुन्छौ । तिमीहरूलाई संरक्षण गर्न एक जना पुरुषको आवश्यक हुन्छ भन्ने मनोविज्ञान सिर्जना गराई उनीहरूको शरीर र सम्पत्तिमा रजाइँ गर्न शोषकहरू लागि परेका छन् । समयक्रममा लक्ष्मी मिश्रको छोरो उमेश मिश्रले आफूहरू अन्यायमा परेको थाहा पाएपछि विरोध गर्न थालेकाले उसमाथि पनि बिट्टु भाले शक्तिको प्रयोग गरेर अन्याय, अत्याचार गरेको छ, जस्तै :

एक दिन त्यहाँका मूक र निमुखाजनले सुने - उमेशनारायण मिश्रलाई बजारमा दङ्गा मच्चाएको, शान्तिसुरक्षा खल्बलाएर विकाशका काममा बाधा दिएकाले प्रशासनले पक्र्यो । ...जनता शून्य भयो, ऊ आश्चर्यमा पर्‍यो । उमेशजस्तो गम्भीर, गाउँ र जनताको सुखसमृद्धिका लागि भ्रष्टाचार र लुट विरोधी केटाले विकाशमा बाधा पार्‍यो ? ... आश्चर्य ! अनि त्यसपछि उमेशको के भयो, कसो भयो कसैले पत्तो पाएन । (१९५)

प्रस्तुत साक्ष्यमा प्रभुत्वशाली पिँडीको बिट्टु भाले उमेशलाई आफ्नो प्रभुत्वमा पार्न नसकेकाले भुटो मुद्दा लगाएर पक्रन लगाएको छ । उसलाई शान्ति सुरक्षा खल्बलाउने काम गरेको तथा विकास निर्माणका काममा बाधा पुऱ्याएको आरोप लगाएर बेपत्ता पारिएको छ । जुन मान्छे गाउँ र जनताको सुख समृद्धिमा दिन रात लागि रहन्थ्यो उसैलाई त्यसैको विरोधी बनाई पक्रेकोले गाउँले जनतासमेत अचम्मित भएका थिए । यसरी शक्तिमा भएकाले आफ्नो विरोधीलाई बेकसुर भए पनि कुनै पनि आरोपमा फसाई पक्रने मात्र होइन बेपत्ता नै बनाउन सक्छ भन्ने कुरा स्पष्ट भएको छ । यसरी सुदेव वैद्य र उसको छोरो उमेशलाई तह लगाएपछि लक्ष्मी र उसको सम्पत्ति हात पार्न जाँदा उसको कर्तुत थाहा पाएर लक्ष्मी मिश्रले प्रतिरोध गरेकाले उसलाई पनि पागल करार गराई सम्पूर्ण सम्पत्ति हत्याएको कुरा यसरी चित्रण गरिएको छ : "ऊ... कुनै चानचुने मानिस त थिएन । ...उसको बुद्धिले यस निर्णयात्मक र अप्टेरो घडीलाई आफ्नो अनुकूल बनाउन किन चुक्थ्यो । उसले भन्यो - ' उमेशकी आमा बौलाई । ...उसदेखि मान्छेलाई खतरा छ'" (१९७) । प्रस्तुत साक्ष्यमा बिट्टु भाले आफ्नो प्रभुत्व कायम राखी लक्ष्मी मिश्रको सम्पत्ति हात पार्न सुदेव वैद्य र उसको छोरो उमेशलाई प्रशासनद्वारा मराएर लक्ष्मी मिश्रलाई बौलाई करार गराएको छ । यसरी प्रभुत्वशाली पिँडीले आफ्नो स्वार्थ पूरा गर्न अधीनस्थ पिँडीमाथि जुनसुकै अन्याय अत्याचार पनि गर्छन् भन्ने कुरा बिट्टु भाका माध्यमबाट स्पष्ट भएको छ ।

प्रस्तुत कथामा अधीनस्थ पिँडीका रूपमा गाउँले जनता, सुदेव वैद्यकी पत्नी, डाक्टर आदि उपस्थित छन् । यी अधीनस्थ पिँडी प्रभुत्वशाली पिँडीको वर्चस्वमा रहेका छन् । यिनीहरू प्रभुत्वशाली पिँडीको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारका विरुद्ध बोल्न सक्दैनन् । केवल स्वीकार्न बाध्य छन् भन्ने कुरा कथामा यसरी चित्रण भएको छ : “जिउँदो मानिसको गाउँ र जिउँदो चेतनाको वातावरण भएको भए त्यस मृत्युले राजनीतिक हत्याको रूप लिएर उग्र घटनाको रूप लिन सक्थ्यो तर प्रशासनको कडा दबावका कारणले गाउँका अशक्त, निमुखाजनले आफ्ना शुभचिन्तक प्रिय वैद्यजीको मृत्युशोक मनाएर श्रद्धान्जली मनाए” (१८७) । प्रस्तुत साक्ष्यमा सम्पूर्ण गाउँलेका सुखदुःखका साथी, वैद्यलाई बिट्टु भाको पोलमा प्रशासनले मारेको थाहा हुँदाहुँदै पनि गाउँलेले केही विरोध गर्न सकेका छैनन् । उनीहरूलाई प्रशासनको दबाव परेको छ, अर्थात् उक्त मृत्यु स्वाभाविक वा रोगका कारण नभई हत्या भएको हो भन्ने थाहा भए पनि त्यसको प्रतिकार गर्न गाउँले सकेका छैनन् । उनीहरू शक्तिका अगाडि निरिह देखिएका छन् । त्यस्तै प्रस्तुत कथामा लक्ष्मी मिश्र पनि अधीनस्थ पिँडीकी चरित्र हो । ऊ आफ्नो पतिको हत्या हुँदा पनि केही विरोध गर्न सकेकी छैन, बरु उल्टै उनीहरूकै संरक्षणमा रहेकी छ, जुन कुरा कथामा यसरी व्यक्त भएको छ :

हुन त आफ्नो लोग्नेलाई जालसाजीमा फसाएर ज्यान लिनमा भित्री हात यस बिट्टु भाको पनि थियो भन्ने कुरा घुइरो-घुइरो लक्ष्मीका कानमा पनि परेको थियो । तर बिट्टु भाको बोली यति मीठो र आत्मीयताको खोलले मोरिएको हुन्थ्यो, उसले त्यस कुरालाई पचाउन सकिन । त्यसैले यस आपत्कालमा जीवनडुङ्गा कोसीको मझधारमा फसेको पाएर आतसमा परेकी उसले एउटा बलियो आधारका रूपमा आफूतिर बढेको बिट्टुको हात समाउन विवश थिई । (१८८)

प्रस्तुत साक्ष्यमा सुदेवकी श्रीमती लक्ष्मी आफ्नै पतिको हत्याका बिट्टु भा हो भन्ने थाहा पाउँदा पाउँदै पनि उसैको सहारा लिन विवश छे । ऊ उक्त बिट्टु भाको प्रतिरोध गर्न सक्दैन । आफू अबला र छोरो सानो भएकोले कसैले कसैको सहारा विना रहन नसक्ने सोच उसमा रहेकोले बिट्टु भाले आफ्नो पोल्तामा पारेको छ । अर्थात् ऊ आफू ठूलो आपत्मा परेकोले त्यसबाट उकास्न अरु कोही चाहिने मनोविज्ञानबाट ग्रसित भएकी छ । प्रस्तुत कथामा डाक्टर पनि अधीनस्थ पिँडीको चरित्रका रूपमा उपस्थित छ । ऊ शासकहरूको इसारामा नाच्ने प्राणीका रूपमा रहेको छ, जस्तै : “डाक्टर ?” रामानन्द ठाकुर हाँस्यो । ‘एक त हिजोआज डाक्टर -माता पैसा, पिता पैसा, पैसा नै परमेश्वर’को युगबोधद्वारा प्रेरित, त्यसमाथि सरकारी जागिरमा बाँधिएका । उनीहरूको रिपोर्टमा वैद्यजीको मृत्यु कलेराद्वारा भएको ठहरिएको थियो” (१८७) । प्रस्तुत साक्ष्यमा डाक्टर सरकारी जागिरमा बाँधिएको हुनाले उसले प्रशासकले जे भन्छ त्यही मान्नुपर्ने बाध्यतामा रहेको छ । उसको आफ्नो निर्णय त्यहाँ चल्दैन । अर्थात् यातनाद्वारा मृत्यु भएको वैद्यको रिपोर्ट प्रशासनले भनेजस्तै कलेरा रोगद्वारा भएको हो भन्न विवश देखिन्छ । त्यसैले डाक्टर पनि प्रशासनको अधीनमा रहेको स्पष्ट देखिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा उदीयमान पिँडीका रूपमा वैद्य सुदेव मिश्र, उसको छोरो उमेशनारायण मिश्र र कलेजका साथीहरू रहेका छन् । यिनीहरूले समाजमा भएको शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचारको खुलेर विरोध गरेका छन् । आफ्नो ज्यानको जोखिम मोलेर भए पनि त्यस किसिमका खराब प्रवृत्तिको विरोध गर्नुका साथै जनतालाई सचेत पार्ने काम गरेका छन् । जसले वैकल्पिक संस्कृतिको निर्माणमा सहयोग पुगेको छ । यसैको परिणामस्वरूप लक्ष्मी मिश्रमा पनि प्रतिरोधी चेतनाको विकास भएको छ । प्रस्तुत कथामा सुदेव मिश्रमा प्रतिरोधी चेतना रहेको कुरा कथामा यसरी चित्रण भएको छ :

'गाउँको एउटा सदस्यको नाताले गाउँको सबै कुरा, भलो, कुभलो सबैमा चासो राख्ने मेरो कर्तव्य र अधिकार छ हजुर ! गाउँ यहाँका एक दुई ठूलाबडाको मात्र त होइन' सुदेव मिश्रले दृढ तर केही दबेको स्वरमा भन्यो - 'यो मेरो पनि गाउँ हो - मैले दसधारा दूध खाएकी मेरी आमाको पनि गाउँ हो र यसमा कसैले बिस्ट्याएर यसलाई कसैले चर्पी बनाउन खोज्छ भने... अन्यथा मैले कुनै राजनीति गरेको छैन, राजनीतिसँग मेरो चासो पनि छैन' । (१८६)

प्रस्तुत साक्ष्यमा सुदेव वैद्य गाउँको एक सचेत र जिम्मेवार नागरिकको हैसियतले आफ्नो गाउँमा कसैले अन्याय, अत्याचार गर्छ वा कुविचार राख्छ भने सहेर नबस्ने विचार राखेका छन् । उनी अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमनको घोर विरोधी देखिएका छन् । उनी आफूलाई मात्र नभएर गाउँका कसैलाई अन्याय नहोस् भन्ने विचार राख्ने व्यक्तिका रूपमा देखिएका छन् । उनले जसले शोषण, दमन गर्छ त्यसको कडा प्रतिकारमा उत्रिने विचार राखेकाले उनमा उदीयमान संस्कृति विद्यमान रहेको बुझ्न सकिन्छ । जसलाई कथामा यसरी प्रस्ट पारिएको छ : "सुदेवनारायण मिश्र स्थानीय सामाजिक कुरीति, कुव्यसन र भ्रष्ट आचरणहरू हटाउन निकै जोडतोडले लागेको थियो । सानोतिनो बैदाङ्गी काम पनि गर्ने भएकाले गाउँमा देखिने कुनै पनि सानातिना रोगव्याधिबाट सर्वसाधारणलाई बचाउन ऊ रातबिहान कुनै पनि बेला तत्पर रहन्थ्यो" (१८५) । प्रस्तुत साक्ष्यमा सुदेवनारायण एक सचेत नागरिकका रूपमा देखिएको छ । ऊ समाजमा हुने गरेका कुरीति, कुसंस्कार, दुरव्यसनको खुलेर विरोध गर्दथ्यो । यस्ता कार्यले समाजलाई हानी पुऱ्याउँछ, त्यसैले समाजबाट यस किसिमका खराब प्रवृत्तिको अन्त्य गर्नुपर्दछ भन्दै लागिपरेको छ । यसका साथै आफूले जानेको वैद्य पेसाका माध्यमले पनि गाउँमा समाजसेवा गरेको देखिन्छ । ऊ एक असल चरित्र मात्र नभएर वैद्यका रूपमा समेत समाजसेवा गर्ने र जनतालाई शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार सहनुहुँदैन भन्ने कुरा सिकाउने उदीयमान पिँढी भएको स्पष्ट भएको छ । प्रस्तुत कथामा प्रयुक्त उमेश पनि उदीयमान पिँढीको चरित्र हो । ऊ पनि बाबुजस्तै अन्याय, अत्याचारको विरोध गर्दै त्यस्ता कुसंस्कार जरेबाट फाल्नुपर्छ भन्ने सोच राख्ने चरित्र हो । उसले कलेजमा पनि आफ्नै साथीहरूलाई यस्ता खराब पक्षको प्रतिरोध गर्नुपर्छ भन्ने कुरा सिकाएको छ, जुन कुरा कथामा यसरी व्यक्त भएको छ : "उमेश मिश्रको मनमा बिट्टु भा र उसका हिमाइतेहरूप्रति आन्तरिक घृणा र रोष त थियो नै, कलेज गएर विद्यार्थीको हैसियतमा उनीहरूको दिन-उज्यालैको लुट र अराजकताका बारे उसले जति गहिरिएर बुझ्दै गयो, उति नै त्यसमा घृताहुति पर्दै गयो" (१९२-१९३) । प्रस्तुत साक्ष्यमा बिट्टु भाको कर्तुतका बारेमा बुझ्दै गएपछि उमेश मिश्रका मनमा उसप्रति घृणा उत्पन्न भएको छ । उनीहरू समाजका कीरा हुन् । यिनीहरूले समाजलाई खोको पाउँदै गइरहेका छन् । यिनीहरूका कारण आफूहरू जस्ता सर्वसाधारण जनता सधैं पछि पारिन्छन् भन्दै त्यस्ता विरुद्ध जाइ लाग्नुपर्ने सौच उसमा रहेको छ । समाजमा यस्ता कुतत्त्व रहेसम्म जनता सधैं हातथाप्नु पर्ने अवस्थामा रहन्छन् भने यिनीहरू जनताको समस्यामा पनि लुट्न पछि पर्दैनन् भन्ने कुरा बुझेपछि कलेजका साथीहरूमा पनि यस्ता व्यक्तिको विरोधमा लाग्न उत्प्रेरित गराएको छ, जस्तै :

अकस्मात कमलामा बाढी आएर हजारौं जनजीवनहरूलाई नष्ट-भ्रष्ट पारिदियो । ... जताततै हाहाकार भोक ! भोक ! ...आश्रय आश्रयको पीडित मानव चीत्कार देशविदेशका मानवीय मुटुले मानवदुर्दशाको गहिरो अनुभव गर्‍यो । चारैतिरबाट अन्न, वस्त्र आदिको सहायताको ओइरो लाग्यो । तर यो केवल स्यालगिद्धको लुछाचुँडीका लागि श्यमशानका छरिएका मुर्दाको बेवारिसे लास रूपमा लुटको विषय मात्र बन्यो । यो सब देखेर कलेजका केही सचेत र आदर्श वा लगत राख्ने विद्यार्थीहरूले

उमेशको साथमा मैदानमा उत्रने निधो गरे । उनीहरूले देशको यस सडकटका बेलामा पनि यी समाजका गिद्धहरूको लुटपाट भएको सहन सकेनन् र यसमा जनतालाई सचेत गराई ती सम्मानित लुटाहाहरूको कालो अनुहार उदाङ्ग्याउने अभियान सुरु गरे । (१९३-१९४)

प्रस्तुत साक्ष्यमा समाजका शोषक, सामन्तहरूले प्राकृतिक विपत्तिमा पनि पीडित जनतालाई शोषण गर्न छोडेका छैनन् । यस प्रकारको कुकृत्य देखेर कलेज पढ्ने उमेश लगायतका विद्यार्थीहरूले उमेशको नेतृत्वमा जनचेतना जगाउने कार्य गरेका छन् । त्यस्ता शोषक, सामन्तहरूले जनताका लागि आएको सहयोग पनि कसरी आफ्नो पोल्टामा पारेका छन् भन्ने कुरा जनताका अगाडि प्रस्ट पार्ने काममा जुटेका छन् । अर्थात् समाजमा सम्मानित भएर बसेका तर शोषक, सामन्तहरूको मुखौटो उतार्ने काम गरेका छन् । विद्यार्थीहरू जनताका पक्षमा खुलेर लागेका छन् । यसरी हेर्दा उनीहरू वैकल्पिक संस्कृति निर्माणमा सक्रिय रहेकाले उदीयमान पिँडीका रूपमा रहेका छन् ।

'अहङ्कारको स्वर' कथामा प्रभुत्वशाली पिँडीअन्तर्गत पञ्चायती शासक तथा प्रजातन्त्रपछि सत्तामा पुगेका शासक रहेका छन् । यिनीहरू आफूबाहेक अरु सबैलाई शक्तिको प्रयोग गरी दमन गरेर सत्ता चलाउनुपर्छ भन्ने मानसिकता बोकेका चरित्रका रूपमा उपस्थित छन् । पञ्चायती सत्ताले पञ्चायती शासनव्यवस्थाको विरुद्धमा उत्रिएकालाई आफ्नो शक्तिको प्रयोग गरी दमन गर्ने काम गरेको छ, जस्तै : "सत्ताका ती अन्धा दासहरूको हातमा फलामे नाल एक्कासी गर्जे । तिनका मुखबाट मृत्युका असङ्ख्य जवानहरूको सयकडौँ प्राणलाई चाट्न पुगे । नरसागरको लहर एक्कासी छताछुल्ल भएर छरियो, जसलाई गोडाले जता डोऱ्यायो, उतै भागाभाग गरेको दृश्य । एकछिनका लागि लाग्यो, दानवी शक्तिको जीत भयो, मानवताको हार" (२०४) । प्रस्तुत साक्ष्यमा पञ्चायती शासकले प्रजातन्त्रको पक्षमा सडकमा निस्किएका जनतामाथि पुलिस प्रशासन लगाएर दमन गरेको छ । उनीहरूमाथि गोली पड्काएर उनीहरूलाई तितरबितर पार्न खोजेको देखिन्छ । सयौँ मान्छेलाई गोली हानेर मारेको छ । यस प्रकारको घटना हेर्दा तत्काल पञ्चायतको जीत भएको जस्तै देखिएको छ । उनीहरूले आफूमा भएको शक्तिको दुरुपयोग गरेर जनतामाथि प्रभुत्व जमाउन खोजेका छन् । अर्थात् जनतामाथि दमन गर्न कुनै कसर बाँकी राखेका छैनन् ।

प्रस्तुत कथामा प्रभुत्वशाली पिँडीका रूपमा पञ्चायती शासक मात्र नभएर प्रजातन्त्रको आगमनपछि सत्तामा पुगेका शासक पनि रहेका छन् । यिनीहरूले पनि आफू सत्तामा पुगेपछि आफ्ना विरोधीलाई दमन गर्न पछि नपर्ने कुरा उद्घोस गरेको कुरा कथामा यसरी चित्रण गरिएको छ :

पल्लो घरको कोठामा बजेको रेडियोको स्वर थियो 'यो रेडियो नेपाल हो ! अब... .. बाट समाचार... हिजो ... मा भएको विशाल आमसभालाई सम्बोधन गर्दै ... पार्टीका महासचिव श्री... ले भन्नुभयो, हामीले जनआन्दोलन गराएर जुन कुरा हासिल गर्नु थियो, त्यो हासिल गर्नुभयो । ... अब हाम्रो सरकार छ । भर्खर जन्मेको यस सरकारलाई कसैले बिथोल्न खोज्छ भने ... असहयोग गर्छ भने त्यो हाम्रो शत्रु हो । ... त्यसलाई हामी कसैगरे पनि सहर्नुँ । ... हामीबाहेक अरु कोही कोही होइनन् । यो आन्दोलन कसैले होइन, हामीले गरेका हौं । (२०७)

प्रस्तुत साक्ष्यमा प्रजातन्त्र ल्याउन हजारौँ जनताले रगत पसिना बगाए पनि त्यसको जस नेताले मात्र लिएका छन् । पञ्चायती शासकले जनतालाई अन्याय, अत्याचार, शोषण, दमन गरे भनेर जनता लडेर ल्याएको प्रजातन्त्रमा पनि नेताले आफ्ना विरोधी सबैलाई शत्रु भनेका छन् । प्रजातन्त्रमा सम्पूर्ण

जनता बोल्न, लेखन, हिँड्नलगायतका कार्यमा स्वतन्त्र भए पनि यस्तो देखिएको छैन । आफ्ना विरोधीलाई जस्तोसुकै कारबाही गर्ने नेताको उद्घोषले जनता जुनसुकै तन्त्रमा पनि अधीनमा रहेको स्पष्ट भएको छ । शासनमा हुनेले जनताद्वारा ल्याइएको प्रजातन्त्र हो भन्ने कुरा बिर्सिएर आफूले ल्याएको सम्झी सत्ताको दुरुपयोग गरेर जनतामाथि नै शोषण, दमन गर्ने गरेको देखिन्छ ।

प्रस्तुत कथामा अधीनस्थ पिँडीका रूपमा उत्पलका बाबुआमा तथा सम्पूर्ण जनता रहेका छन् । उनीहरू पञ्चायत वा प्रजातन्त्र जुनसुकै शासनव्यवस्थामा पनि सत्ताद्वारा शोषण, दमनमा परेका छन् । जसले पनि प्रयोग गर्ने र रगत पसिनाको बलि लिने तर त्यसको फल प्राप्त नगर्ने पिँडीका रूपमा सर्वसाधारण जनता रहेका छन् । उनीहरू जहिले पनि सत्ताद्वारा हेपिएका वर्गमा रहेका छन् ।

प्रस्तुत कथामा उदीयमान पिँडीका रूपमा उत्पलगायतका व्यक्तिहरू देखिएका छन् । उनीहरू पञ्चायती शासनव्यवस्थाले जनताको स्वतन्त्रता खोसेकोले प्रजातन्त्र प्राप्तिपछि उक्त स्वतन्त्रता प्राप्त हुने भन्दै सडकमा उत्रिएका छन् । उनीहरूमध्ये धेरैले त आफ्नो बलिदानीसमेत दिएका छन् तर प्रजातन्त्रको लागि आह्वान गर्ने नेता नै सत्तामा पुगेपछि उनै जनतामाथि शोषण, दमन गर्ने काम गरेका छन् । यसरी तिनै नेताले जनतामाथि शासन गर्न थालेको र अन्याय, अत्याचार गरेकाले अधीनस्थ पिँडीको उत्पलको बुबासमेत प्रतिरोधमा उत्रिएको छ, जुन कुरा कथामा यसरी व्यक्त भएको छ :

‘होइन. होइन, मेरो छोराले आफ्नो बलिदान दिएको यस्तो अहङ्कारका लागि होइन - एक मण्डलको सत्ता खोसेर अर्को मण्डलका हातमा दिन होइन । ..म.म यसको प्रतिकार गर्छु.....प्रतिकार’ । ..ऊ एकदमै उत्तेजित भएर ढोकातिर दगुन्यो ।उसको मनमा एउटै मात्र सोचाइ थियो ... त्यो नेताको स्वर, त्यो सत्ताको आवाज जनताको अपमान थियो, प्रजातन्त्रको खिल्ली, बौलाहा कुकुरको टोकाइ थियो । त्यो अहङ्कारको बिरुवालाई हुर्कन दिनुहुन्न । (२०८)

प्रस्तुत साक्ष्यमा सहिदको बलिदानीबाट प्राप्त प्रजातन्त्रमा पनि नेताहरूले मण्डले प्रवृत्ति देखाएर आफूलाई सर्वेसर्वा ठानेर व्यवहार देखाएकाले सहिदको बुबा आक्रोसपूर्ण तरिकाले प्रतिरोधमा उत्रिएको छ । आफ्ना छोराहरूको रगत उनीहरूको अहङ्कारका लागि नभई स्वतन्त्रता, समानता तथा न्यायमूलक समाजका लागि थियो भन्दै त्यस्ता अहङ्कारी नेताको प्रतिरोधमा हिँडेको छ । यसरी नेताको व्यवहारका कारण अधीनस्थ पिँडी पनि प्रभुत्वशाली पिँडीको प्रतिरोधमा आएको छ तर यस प्रतिरोधले वैकल्पिक संस्कृति वा पिँडीको जन्म भने गराउन सकेको छैन ।

४. निष्कर्ष

रमेश विकलका कथा कथासङ्ग्रहका कथासङ्ग्रहमा सङ्कलित प्रस्तुत ‘पल्लो खण्डको छत’ र ‘अहङ्कारको स्वर’ कथामा पिँडी र प्रभुत्वका दृष्टिले विश्लेषण गरिएको छ । पुस्तकालयीय सामग्री सङ्कलन कार्यबाट सामग्री सङ्कलन गरी समाजशास्त्रीय समालोचनाका क्रममा विकसित अनुभूतिको संरचनाको समालोचनालाई सैद्धान्तिक आधार मानी अनुभूतिको संरचनाअन्तर्गत पर्ने पिँडी र प्रभुत्वको सैद्धान्तिक आधार तयार गरी त्यसैका आधारमा कथाको विश्लेषण गरिएको छ ।

कथामा प्रभुत्वशाली पिँडीअन्तर्गत सत्ता र त्यसको वरपर रहेका र गाउँका मुखिया तथा जिम्वाल रहेका छन् । यिनले अधीनस्थ पिँडीका चरित्रमाथि चरम शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार गरेका छन् ।

‘पल्लो खण्डको छत’ कथामा पञ्चायती शासक प्रभुत्वशाली पिँडीका रूपमा रहेका छन् । यिनीहरूले आफ्नो शासनका विरुद्ध लाग्ने जोसुकैलाई निर्मम यातना दिनेदेखि उनीहरूको हत्या गरी कलेरा रोगका कारण मृत्यु भएको भन्नेसमेत गरेका छन् । ‘अहङ्कारको स्वर’ प्रजातन्त्रको पुनर्स्थापना भएपछि प्रजातन्त्रवादी भनिएका नेता नै आफ्ना विरोधी सबैलाई तह लगाउनेजस्ता भाषण गर्दै प्रजातन्त्रका लागि आहुति दिएका तथा उनका परिवारमाथि नै प्रभुत्व जमाएका छन् ।

अधीनस्थ पिँडीअन्तर्गत सर्वसाधारण जनता रहेका छन् । उनीहरू सत्ताबाट शोषित, पीडित छन् । यिनीहरूलाई प्रभुत्वशाली पिँडीले शोषण, दमन, अन्याय, अत्याचार गरे पनि स्वीकार्न बाध्य भएका छन् । आफूहरू प्रभुत्वशाली पिँडीको संरक्षकत्वमा बाँच्नुपरेको भान अधीनस्थ पिँडीमा रहेको यथार्थ पल्लो खण्डको छत’ कथाका आधारमा पुष्टि भएको छ । कथामा उदीयमान पिँडीका रूपमा प्रभुत्वशाली पिँडीको शोषण, दमनको प्रतिकार स्वरूप उठेका चरित्र रहेका छन् । यिनीहरू अधीनस्थ पिँडीले जस्तै प्रभुत्व स्वीकार नगरी त्यसको विरोध गरेका छन् । ‘आतङ्कवादी’ कथामा उदीयमान पिँडीले वैयक्तिक तवरले प्रभुत्वको प्रतिरोध गरेका छन् । यिनले वैकल्पिक शक्तिको निर्माण गर्न भने सकेका छैनन् । ‘पल्लो खण्डको छत’ कथामा उदीयमान पिँडीले वैकल्पिक संस्कृतिको निर्माणमा सामूहिक भूमिका खेलेका छन् तर पूर्ण रूपमा सफल हुन भने सकेकन छैनन् ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

- उप्रेती, सञ्जीव, (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा*, तेस्रो संस्क. काठमाडौँ : अक्षर क्रिएसन्स ।
- क्षेत्री, उदय, (२०६४) “समाजशास्त्रीय दृष्टिमा इन्द्रबहादुर राईका आख्यानको अध्ययन”, अप्रकाशित विद्यावारिधि शोधप्रबन्ध, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, काठमाडौँ ।
- खनाल, विन्दुदेवी, (२०७२), “महेशविक्रम शाहका कथामा अनुभूतिको संरचना”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय, ।
- पाण्डेय, ताराकान्त, “बसाइँ उपन्यासमा अनुभूतिको संरचना”, *नेपाल अकादमी जर्नल*, उत्तरबङ्गाल विश्वविद्यालय, नेपाली विभाग (वर्ष ८, अङ्क ८, सन् २०१२), १-१७ ।
- पाण्डेय, मैनेजर, (सन् १९८९), *साहित्य के समाजशास्त्र की भूमिका*, चण्डीगढ : हरियाना साहित्य एकेडेमी ।
- भट्ट, उद्धवदेव, (२०७५), रमेश विकलका कथा (२००८-२०२०) मा अनुभूतिको संरचना”, अप्रकाशित दर्शनाचार्य शोधप्रबन्ध, नेपाली केन्द्रीय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।
- विकल, रमेश, (२०७५) *रमेश विकलका कथा*, मञ्जरी पब्लिकेशन ।

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 01, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

आठराई गाउँपालिकाभित्र राजनीतिक समावेशिता र केन्द्रसँगको सम्बन्ध

लोकेन्द्र सिटौला*

सार

राजनीतिक समावेशिता भन्ने वित्तिकै राजनीतिमा सबै जाति, भाषा, लिङ्ग, समुदायको समान प्रतिनिधित्व भन्ने बुझिन्छ । यसलेखमा तेह्रथुम जिल्लाको आठराई गा.पा.को २०७४ र २०७९ को स्थानीय तहको निर्वाचनमा राजनीतिक समावेशिता कस्तो रहेको छ भन्ने विषयको अध्ययन गरिएको छ । यसमा मताधिकारको माध्यमले राजनीतिक अधिकार प्राप्त हुने हुँदा यो कहाँबाट कसरी प्राप्त हुदैआयो यसको खोजी गरिएको छ । नेपालको वर्तमान संविधानले राजनीतिक समावेशितामा जोड दिएको देखिन्छ । आ.गा.पा.को दुबै स्थानीय निकायको निर्वाचनलाई नियाल्दा महिला, पुरुष, दलित, जनजाति, क्षेत्री, ब्राह्मण आदि सबैको राजनीतिकमा समान सहभागिता देखिए तापनि महिलाको २०७९ सालमा राजनीति सहभागिता प्रतिशत घटेको देखिन्छ । त्यसैगरी नेपालको केन्द्रीय संसदको संरचना अन्य देश तुलनामा अध्ययन गरिएको छ । नेपालको जनसङ्ख्या, भौगोलिक अवस्था र आर्थिकस्रोतको अवस्था साथै अन्य देशहरूलाई नियाल्दा नेपालको केन्द्र र प्रदेश संसद सङ्ख्या र निर्वाचन प्रणाली दुबैमा सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

शब्द कुञ्जी : सहभागिता, मताधिकार, प्रतिनिधित्व, प्रणाली, राजनीतिक

१. पृष्ठभूमि

वास्तवमा राजनीतिमा समावेशिता कसरी र केका माध्यमद्वारा प्राप्त भयो? भन्ने कुराको गहन अध्ययन नगरी यसको गहिराइमा पुग्न सकिन्न । यसको प्राप्तिमा निमित्त मताधिकार प्रमुख माध्यम हो । निर्वाचनमा नागरिकले मत खसाल्न पाउनु उसको मताधिकार हो । यस सम्बन्धमा दुई सिद्धान्त १. सीमित मताधिकार २. वयस्क मताधिकार प्रचलनमा छन् । सीमित अन्तर्गत नागरिकलाई मतको अधिकार

* राजनीतिशास्त्र उपप्राध्यापक, तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस तेह्रथुम

हुँदैन आफ्नो मतको सदुपयोग गर्न सक्नेलाई मात्र मताधिकार प्रयोग गर्न दिइन्छ । गरिब अशिक्षित र महिलालाई यो अधिकारबाट वञ्चित गरिन्छ भने वयस्क मताधिकार अन्तरगत सबै नागरिकलाई यो अधिकार दिइन्छ । कतै २१ वर्ष उमेर पुगेकालाई वयस्क मानिन्छ भने कतै १८ वर्ष उमेर पुगेकालाई यस सिद्धान्तले अल्प वयस्क, मगज विग्रेको, कठोर अपराधि, दिवालिया बाहेकका सबै व्यक्तिहरूलाई मतको अधिकार दिने हुँदा यो प्राय सबैतिर प्रचलनमा रहेको पाइन्छ (पोखरेल, २०५४ पृ.८३-८४) ।

यसरी हेर्दा बालिक मताधिकारको प्रचलन आउनु पूर्व मताधिकार प्रचलनमा सम्पत्ति सम्बन्धी बन्देज लगाउनुका साथै नारीहरूलाई मताधिकारबाट वञ्चित गरिनुको साथै यसका समर्थकहरू सबैलाई मताधिकार दिनेकुरामा सहमत थिएनन् । जुन सीमित मताधिकार थियो यसका पक्षमा १. सम्पत्ति सम्बन्धी बन्देज : युरोपका अनेकौं मुलुकमा सम्पत्ति नहुने र कर बुझाउन नसक्नेलाई मताधिकारको अधिकार थिएन बेलायतमा १८३२ ई.वि. र १८६७ को सुधार विलले सम्पत्ति सम्बन्धी बन्देजलाई खुकुलो बनाउनुका साथै तिरेको करको आधारमा जर्मनीमा मतदातालाई तीन श्रेणीमा बाड्ने चलन १९१९ ई. वि. सम्म थियो यसमा पहिलो श्रेणीका मतदाताले दोश्रो श्रेणीको भन्दा चार गुणा र तेस्रो श्रेणीको मतदाता भन्दा १६ गुणा बढी राजनीतिक अधिकार प्रयोग गर्थे । महिला मताधिकार:-महिलाहरू लामो समयसम्म यो अधिकारबाट वञ्चित थिए बेलायतले सर्वप्रथम सन् १९१८ मा तीस वर्ष उमेर पुगेका महिलाहरूलाई मात्र मताधिकार प्रदान गर्‍यो । १९२८ मा आएर महिलाको उमेरको भेदभाव समाप्त भयो । अमेरिकामा १९औं संशोधन सन १९१९ देखि महिलाहरूलाई मताधिकार दिइयो, फ्रान्समा १९४५ भन्दा पहिले र इटलीमा १९४८ ई.वी. भन्दा पहिले महिलालाई भोट दिनबाट वञ्चित गरिएको थियो । स्विट्जरल्यान्डमा सन १९७१ मा प्रथम पटक महिलाहरूले मतदिने अधिकार पाए भने नेपालमा २०१५ को आम निर्वाचनमा एकैपटक पुरुष र महिलाले मताधिकार पाएको देखिन्छ । शैक्षिक प्रबन्ध:- यस सिद्धान्त अन्तरगत शिक्षितलाई मात्र मतदिने प्रावधान थियो । अन्य प्रबन्ध : - यसको सिद्धान्त र व्यवहार दुबै वालिग मताधिकारको पक्षमा छ । तरै भएतापनि मगजविग्रेको कठोर अपराधी मान्ने तथा टाट पल्टेकाहरूलाई यो अधिकारबाट वञ्चित गरिन्छ । रूसमा विदेसिलाई पनि त्यहाँ बसेको बेला मत दिने अधिकार छ । अमेरिकाले १५औं संशोधनद्वारा जात र रङ्गको आधारमा मताधिकारबाट वञ्चित नगरिने व्यवस्था गरियो। दक्षिण अफ्रिकाको गोरा जातिवादी सरकारले त्यहाँका ८०% भन्दा बढी काला जातिलाई सन १९५६ देखि मतदाता सूचीबाट हटाएको छ । यसर्थ सीमित मताधिकार अनेकौं रूप र विश्वका अनेकौं देसका आ-आफ्नै पद्धतिहरू भएपनि वर्तमान समयमा वालिग मताधिकारकै प्रचलन पाइन्छ (उही, पृ. ८४-८५)।

नेपालको राजनीतिक इतिहासमा २००४ को वैधानिक कानूनलाई संविधान निर्माणको आधार मानिन्छ । यो भारतीय कानून विदहरू श्री प्रकाश, राम उग्रसिंह र रघुनाथ सिंहको परामर्श निर्माण भएको थियो तर लागु हुन पाएन र प्र.म. पद्म संमसेरले यो लागु हुनुपूर्व नै भारत प्रवासको मौका पारी राजिनामा गरे (पोखरेल, २०५७ पृ.४०) ।

यो २००५ वैशाख १ गतेबाट जाहिने भनिए पनि लागुभएन त्यसपछि २००७, २०१५, २०१९, २०४७ जस्ता संविधानहरू निर्माण हुँदै गए (आन्तरिम संविधान २०६३, पृ. ४) यस पछि २०५२ फागुन १ मा नेकपा माओवादीले जनयुद्धको घोषणा गर्‍यो (तिवारी, २०६८, पृ. ५४) यो समयदेखि नै नेपाली राजनीतिमा जनयुद्धको प्रभाव बढ्दै गयो २०५९ जेठ ८ मा तत्कालीन राजा ज्ञानेन्द्रबाट प्रतिनिधि सभा विघटन भएकोले २०६२ चैत्र २४ देखि राजनीति दलहरू आन्दोलनमा सरिक भए जसकारण २०६३

वैशाख ११ गते राजा ज्ञानेन्द्रबाट प्रतिनिधि सभा पुनर्स्थापनाको घोषणा हुनुका साथै गिरिजाप्रसाद कोइरालाको नेतृत्वमा सात दलको सरकार बन्थो यसपछि २०६३ माघ १ गते नेपालको आन्तरिम संविधान समेत जारी भयो। यसमा युद्धरथ नेकपा माओवादी समेत सरिक भएकोले नेपालमा प्रथम पटक २०६४ चैत्र २८ मा पहिलो संविधान सभाको निर्वाचन सम्पन्न भयो। यो निर्वाचन पछिको यसको पहिलो बैठक २०६५ जेठ १५ मा बस्यो र यसैद्वारा राजतन्त्रको विधिवत अन्त्य गर्नुका साथै लोकतान्त्रिक गणतन्त्रको आधार तय भयो । (सिटौला, २०७४ पृ ७९) यसपछि नेपालको संविधान २०७२ निर्माण गरिनुका साथै २०७२ असोज ३ मा जारी भयो जसमा ३०८ धारा रहेका छन् । (नेपालको संविधान २०७२, पृ १-४) अहिलेको नेपालको शासन व्यवस्था यसैद्वारा क्रियाशील छ । यस लेखमा खासगरी जिल्ला तेह्रथुम "आठराई गा.पा. भित्र राजनीतिक समावेशिता र नेपालको संसदीय स्थितिको तुलना अध्ययनमा आधारित भई पूरा गर्न खोजिएको छ । जुन यसको सार हो । आठराई गा.पा.को २०७४ र २०७९ मा निर्वाचित हुने पदाधिकारीहरूको राजनीतिक समावेशिता

२. विधि र सामग्री

प्रस्तुत लेख मूलतः विश्लेषणात्मक विधिमा आधारित छ । यो अध्ययन गर्ने क्रममा पुस्तक, पत्रपत्रिका, सोध, निर्वाचन सम्बन्धी परिणाम र विश्वव्यापि सञ्जाल Google बाट कतिपय सामग्रीहरूको खोजी गरी निष्कर्ष निकाल्ने कोसिस गरिएको छ । आठराई गा.पा.को २०७४ र २०७९ मा निर्वाचित हुने पदाधिकारीहरूको आधार बनाएर साथै विकसित देश भारत, चिन र अमेरिकाको संसदीय स्थितिलाई नेपालको संसदीय स्थितिसँग तुलना गरिएको छ ।

३. परिणाम र विश्लेषण

आठराई गाउँपालिकाले नेपालको राजनैतिक अवस्थाको परिवर्तनमा निकै सक्रिय नेतृत्वदायी भूमिका खेलेको छ । यहाँको चेतना उन्नत रहेको छ । आठराई गाउँपालिकाको राजनैतिक समावेशिताको बारेमा २०७४ र २०७९ को निर्वाचनको आधार बनाएर हेर्दा तपसिल अनुसारको परिणाम रहेको छ । २०७४ को आठराई गा.पा.को राजनीतिक समावेशितालाई निम्न तालिकामा देखाइएको छ ।

तालिका न १.

आठराई गाउँपालिका निर्वाचित पदाधिकारी, २०७९

नाम	पद	ठेगाना
१	श्री दिलकुमार पाहिम	अध्यक्ष आठराई गा.पा. -
२	श्री वलिराज ईडनाम	उपाध्यक्ष आठराई गा.पा. -४
३	श्री प्रेम राज लिम्बू	वडा अध्यक्ष आठराई गा.पा. - १
४	श्री भिमबहादुर लिम्बू	वडा अध्यक्ष आठराई गा.पा. -२
५	श्री बुद्धिमान गुरुङ	वडा अध्यक्ष आठराई गा.पा. - ३
६.	श्री खगेन्द्र गुरुङ	वडा अध्यक्ष आठराई गा.पा. -४
७	श्री विष्णुप्रसाद ओली	वडा अध्यक्ष आठराई गा.पा.-५
८	श्री कृष्णप्रसाद बाँस्कोटा	वडा अध्यक्ष आठराई गा.पा. - ६

नाम	पद	ठेगाना	
९	श्री रोहित कन्दड्वा	वडा अध्यक्ष	आठराई गा.पा. - ७
१०	श्री नारायणप्रसाद गौतम	सदस्य	आठराई गा.पा. - १
११	श्री नारायणप्रसाद ढुङ्गेल	सदस्य	आठराई गा.पा. - १
१२	श्री प्रतिमा सम्वाहाम्फे लिम्बू	सदस्य	आठराई गा.पा. - १
१३	श्री कबिता मङ्ग्रान्ति लम्जेल	सदस्य	आठराई गा.पा. - १
१४	श्री विर्खबहादुर लिम्बू	सदस्य	आठराई गा.पा. -२
१५	श्री गुमान सिंह ईश्वो	सदस्य	आठराई गा.पा. -२
१६	श्री सम्भना तामाङ्ग	सदस्य	आठराई गा.पा. - २
१७	श्री पर्मिला नेपाली	सदस्य	आठराई गा.पा. -२
१८	श्री राजु डाँगी	सदस्य	आठराई गा.पा. - ३
१९	श्री डिकबहादुर (शङ्कर) विश्वकर्मा	सदस्य	आठराई गा.पा. - ३
२०	श्री तारा विष्ट	सदस्य	आठराई गा.पा. - ३
२१	श्री इन्दिरा कालीकोटी	सदस्य	आठराई गा.पा. - ३
२२	श्री हाङ्गनारायण ईङ्नाम	सदस्य	आठराई गा.पा. - ४
२३	श्री यामबहादुर मगर	सदस्य	आठराई गा.पा. -४
२४	श्री निस्मा राना मगर	सदस्य	आठराई गा.पा. -४
२५	श्री लिला बयलकोटी	सदस्य	आठराई गा.पा. -४
२६	श्री धनबहादुर योन्जन	सदस्य	आठराई गा.पा. -५
२७	श्री तेजमान देवान	सदस्य	आठराई गा.पा. -५
२८	श्री चम्फावती कन्दड्वा	सदस्य	आठराई गा.पा. -५
२९	श्री निर्मला धौलाकोटी (तोर्लाङ्गी)	सदस्य	आठराई गा.पा. -५
३०	श्री ओमकुमार लिम्बू	सदस्य	आठराई गा.पा. -६
३१	श्री उदयराज कन्दड्वा	सदस्य	आठराई गा.पा. -६
३२	श्री सन्जुमाया घिसिङ्ग	सदस्य	आठराई गा.पा. -६
३३	श्रीभमा बर्देवा	सदस्य	आठराई गा.पा. - ६
३४	श्री हरिप्रसाद पराजुली	सदस्य	आठराई गा.पा.-७
३५	श्री कुमारप्रसाद कन्दड्वा	सदस्य	आठराई गा.पा. -७
३६	श्री रीता तामाङ्ग	सदस्य	आठराई गा.पा. -७
३७	श्री नरवदा सुनार	सदस्य	आठराई गा.पा. -७

स्रोत: निर्वाचन आयोग नेपाल, स्थानीय निर्वाचन, २०७४

यसरी स्थानीय तहको विश्लेषण गर्दा नेपालको स्थानीय तहको संरचना कस्तो छ भनेर हेर्न उपर्युक्त हुन्छ । नेपालमा ७ प्रदेश, ७५३ स्थानीय तह, ६ महानगर पालिका, ११ उपमहानगर पालिका, २७६ नगरपालिका, ४६० गाउँपालिका र ६,७४३ वडा रहेका छन् (**Local Government, 2017**)।

यसर्थ प्रथमतः २०७४ को आ. गा. पा.को निर्वाचित पदाधिकारीहरूको नामावली हेर्दा अध्यक्ष मान वहादुर लिम्बू र उपाध्यक्ष रूपादेवी कन्दड्वा लगायत डाँगी, भट्टराई, ओली, ढुङ्गाना, सार्की, गुरुङ, कालीकोटे,

दर्जी, सुनार, जस्ता जातजातिहरूको प्रतिनिधित्व भएको देख्न सकिन्छ (स्थानीय निर्वाचन २०७४) । यसर्थ २०७९को आठराई गा.पा.को राजनीतिक समावेशितालाई निम्न तालिकामा देखाईको छ ।

तालिका न २.

आठराई गाउँपालिका निर्वाचित पदाधिकारी, २०७४

क्र.सं.	नाम	पद	ठेगाना
१	मानबहादुर लिम्बू	अध्यक्ष	आठराई गा.पा. - २
२	रूपादेवी कन्दडवा	उपाध्यक्ष	आठराई गा.पा.-४
३	कमलबहादुर लिम्बू	वडा अध्यक्ष	आठराई गा.पा. - १
४	दिलकुमार पाहिम	वडा अध्यक्ष	आठराई गा.पा. -२
५	भीष्मराज डाँगी	वडा अध्यक्ष	आठराई गा.पा. - ३
६	श्यामकुमार भट्टराई	वडा अध्यक्ष	आठराई गा.पा. -४
७	विष्णुप्रसाद ओली	वडा अध्यक्ष	आठराई गा.पा. -५
८	तेजप्रसाद कन्दडवा	वडा अध्यक्ष	आठराई गा.पा. - ६
९	रोहित कन्दडवा	वडा अध्यक्ष	आठराई गा.पा. -७
१०	बद्रीप्रसाद खत्री	सदस्य	आठराई गा.पा. - १
११	राजबहादुर लिम्बू	सदस्य	आठराई गा.पा. - १
१२	सविता भट्टराई	सदस्य	आठराई गा.पा. - १
१३	कविता साकी	सदस्य	आठराई गा.पा. - १
१४	गोपी ढुङ्गाना	सदस्य	आठराई गा.पा. -२
१५	सिंहराज फोपाहाङ्ग	सदस्य	आठराई गा.पा. -२
१६	धनमाया गिरी	सदस्य	आठराई गा.पा. -२
१७	कृष्णमाया दर्जी	सदस्य	आठराई गा.पा. -२
१८	तिलबहादुर ईडनाम	सदस्य	आठराई गा.पा. - ३
१९	जयेन्द्रकुमार थिङ्गलावु	सदस्य	आठराई गा.पा. - ३
२०	बलमाया गुरुङ	सदस्य	आठराई गा.पा. - ३
२१	शान्ता लम्जेल रोका	सदस्य	आठराई गा.पा. - ३
२२	इन्द्रकुमार थपलिया	सदस्य	आठराई गा.पा. -४
२३	नरेन्द्रकुमार ईडनाम	सदस्य	आठराई गा.पा. -४
२४	तुलसा सिलवाल	सदस्य	आठराई गा.पा. -४
२५	बन्दना कालिकोटे	सदस्य	आठराई गा.पा. -४
२६	जयप्रसाद कन्दडवा	सदस्य	आठराई गा.पा. -५
२७	दिलबहादुर कन्दडवा	सदस्य	आठराई गा.पा. -५
२८	अमृता थिङ्ग	सदस्य	आठराई गा.पा. -५
२९	निर्मला धौलाकोटी (तोर्लाङ्गी)	सदस्य	आठराई गा.पा. -५
३०	लक्ष्मीप्रसाद वाँस्कोटा	सदस्य	आठराई गा.पा. -६
३१	तेजविक्रम कन्दङ्गवा	सदस्य	आठराई गा.पा. -६

३२	अन्जना पोमु	सदस्य	आठराई गा.पा. -६
३३	भमा दर्जी	सदस्य	आठराई गा.पा. -६
३४	हरीप्रसाद पराजुली	सदस्य	आठराई गा.पा. -७
३५	कुमारप्रसाद कन्दडवा	सदस्य	आठराई गा.पा. -७
३६	रीता तामाङ्ग	सदस्य	आठराई गा.पा. - ७
३७	नर्वदा सुनार	सदस्य	आठराई गा.पा. -७

स्रोत: निर्वाचन आयोग नेपाल, स्थानीय निर्वाचन २०७९

२०७९ को यस गा.पा.को निर्वाचित पदाधिकारीहरूको नामावली हेर्दा अध्यक्ष दिलकुमार पाहिम, उपाध्यक्ष बलिराज इङ्नाम लगायत अन्य जातिहरू गुरुङ, वास्कोटा, गौतम, ढुङ्गेल, लम्जेल, तामाङ, विश्वकर्मा, कालिकोटे, धौलाकोटी, तामाङ्ग, सुनार, मगर, डाँगी, नेपाली, जस्ता जातजातिहरूको प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ (स्थानीय निर्वाचन, २०७९)। यसर्थ आ.ग.पा.को स्थानीय निर्वाचन २०७४ र २०७९ लाई समावेशिताको आधारमा निम्न तालिका २०७९ लाई समावेशिताको आधारमा निम्न तालिकाद्वारा अभि स्पष्ट पार्न सकिन्छ।

तालिका न ३.

आठराई गा.पा.को राजनीतिक समावेशिता

समावेशिता	२०७४ को प्रतिशत	२०७९ को प्रतिशत
दलित महिला	१८.९२	१८.९२
जनजाति र अन्य महिला	२१.६२	१८.९२
दलित पुरुष	०	२.७०
जनजाति पुरुष	३७.८४	४३.२४
ब्राम्हण क्षेत्री पुरुष	२१.६२	१६.२२
जम्मा पुरुष	५९.४६	६२.१६
जम्मा महिला	४०.५४	३७.८४
जम्मा प्रतिशत	१००	१००

स्रोत: निर्वाचन आयोग नेपाल, स्थानीय निर्वाचन २०७४ र २०७९

आ.ग.पा.को स्थानीय निर्वाचन २०७४ र २०७९ लाई हेर्दा यहाको २०७४ को दलित महिला १८.९२ प्रतिशत छ भने २०७९ को पनि १८.९२ प्रतिशत नै छ। त्यस्तै गरि जनजाति र अन्य महिलाहरू २०७४ मा २१.६२ प्रतिशत छ भने २०७९ मा १८.९२ प्रतिशत रहेको छ। दलित पुरुषमा ७४ मा प्रतिनिधित्व भएको देखिदैन भने २०७९ मा २.७० प्रतिशत रहेको छ। त्यस्तै २०७४ को जनजाति पुरुष ३७.८४ प्रतिशत रहेको छ भने २०७९ मा ४३.२४ रहेको छ। २०७४ को क्षेत्री ब्राम्हण पुरुष २१.६२ प्रतिशत रहेको छ भने २०७९मा १६.२२ रहेको छ। यसरी २०७४ को जम्मा पुरुषको प्रतिशत ५९.४६ रहेको छ भने महिलाको प्रतिशत ४०.५४ रहेको छ। २०७९ को जम्मा पुरुषको प्रतिशत ६२.१६ भने महिलाको ३७.८४ रहेको छ। २०७९ सालम महिलाको राजनीति प्रतिशत घटेको रहेको छ।

यसरीहेर्दा आ.गा.पा.को यी दुबै स्थानीय निकायको निर्वाचनलाई नियाल्दा महिला, पुरुष, दलित, जनजाति, क्षेत्री, ब्राम्हण आदि सबैको राजनीतिकमा सहभागिता देखिएकोले नेपालको वर्तमान संविधानले राजनीतिक समावेशितामा जोड दिएको देखिन्छ । यसप्रकार यी दुबै सालको निर्वाचनमा अध्यक्ष र उपाध्यक्षसहित वडाको हकमा वडाध्यक्ष र ४ जना वडा सदस्यहरू रहने प्रावधान छ । जसमा कम्तीमा २ जना महिलाको प्रतिनिधित्व सबै वडामा देख्न सकिन्छ । यसको आशय यो हो कि नेपाल राज्यको संविधान २०७२ को भाग १८ धारा २२२ मा गाउँ सभाको गठन उल्लेख छ । यसको १) प्रत्येक गाउँ पालिकामा १ गाँउ सभा रहनेछ । (२) उपधारा (१) बमोजिमको गाउँसभामा गाउँ कार्यपालिकाका अध्यक्ष र उपाध्यक्ष, वडाध्यक्ष र प्रत्येक वडाबाट निर्वाचित ४ जना सदस्य गाउँसभामा प्रत्येक वडाबाट कम्तीमा २ जना महिलाको प्रतिनिधित्वसमेत गाउँकार्यपालिकामा हुने, यसको निर्वाचन पहिलो हुने निर्वाचन प्रणाली बमोजिम वालिग मताधिकारको आधारमा हुने, गा.पा.को अध्यक्ष भएको व्यक्ति २ कार्यकालभन्दा बढी अध्यक्ष पदमा उठ्न नपाउने र यी सबै पदाधिकारीहरूको पदावधि निर्वाचन भएको मितिले ५ वर्गको हुनेछ । १८ वर्ष उमेर पूरा भएको मतदाता हुने र २१ वर्ष उमेर पूरा भएको नेपाली नागरिक, कुनै कानुनले अयोग्य नभएको र मतदाता नामावलिमा नाम समावेश भएको व्यक्ति उमेद्वार बन्ने व्यवस्था छ (नेपालको संविधान, २०७२, पृ ८२-८७) । यसरी हेर्दा संविधान बमोजिम नै अध्यक्ष र उपाध्यक्षसहित ३७ जना सदस्य रहेको निर्वाचित पदाधिकारीहरूको संरचना गा.पा. भित्र रहन्छ र वडाध्यक्ष ४ जना वडा सदस्यहरू जसमा २ जना महिला प्रत्येक वडाबाट अनिवार्य हुनुपर्ने व्यवस्था छ ।

आठराई गा.पा.को २०७४ र २०७९ को विवेचना पछि नेपालको केन्द्रीय संसदको संरचना कस्तो रहेको छ ? र यो भारत चिन र अमेरिकी संसदको तुलनामा कतिको उपयुक्त छ ? यसले राज्यमा स्थायित्व शान्ति एवम सुव्यवस्था कायम गर्न कति सक्षम हुन्छ ? जस्ता प्रश्नको उत्तर खोज्नु पर्ने छ । दुनियाँमा जँहा सरकार संरचनाको प्रश्न उठ्छ ? त्यसको आधार र नमुनाको रूपमा अमेरिकी संविधान र संस्कारको प्रसङ्ग अगाडि आउँछ । अमेरिकी संविधान निर्माणमा सन १८८७ को फिलाडेल्फिया सम्मेलन यसमा १२ राज्यका ५५ जना प्रतिनिधिले भाग लिए र रोड टापुले मात्र भाग लिएन। यी सहभागी प्रतिनिधिमध्ये केही त संसारका नामुद व्यक्तिहरू थिए जसमा जर्ज वासिङ्गटन जेम्स मेडिसन, अलेक् जेण्डर ह्यामिल्टन, वेन्जामिन फ्रेङ्कलिन र जेम्स विल्सनजस्ता व्याक्तिहरू भेला भएर लगभग १६ हप्ता छलफल गरी संविधान निर्माण गरे। यो संविधान १७८९ देखि कार्यान्वयनमा आयो र यसमा ७ धारा, १०-१२ पृ., ४००० शब्द र आधा घण्टामा पढेर सिध्याइने दस्तावेज मानिन्छ । यो संसारकै पहिलो लिखित संविधान हो (पोख्रेल, २०५७, पृ. ६-८) ।

नेपाल सरकारको संरचनालाई हेर्दा २१ वर्षपुगेका जनताले ५३८ निर्वाचक मण्डलको निर्वाचन गर्दछन् । जसमध्ये २७० ल्याउने पार्टीको राष्ट्रपति हुने निश्चित हुन्छ । राष्ट्रपतिको लागि १४ वर्ष अमेरिकामा बसेको जन्मजात ३५ वर्ष उमेर पूरा भएको नागरिक हुनु पर्छ र कार्यकाल ४ वर्ष हुने र २ कार्यकालभन्दा बढी उठ्न नपाउने प्रावधान छ (जोशी, २०५७, पृ.१३८-३९) ।

निर्वाचक मण्डलको निर्वाचन पश्चात राष्ट्रपतिको हुने भन्ने निश्चित भएतापनि औपचारिकता पूरा गर्न नोभेम्बरको तेस्रो मङ्गलवार राष्ट्रपतिको निर्वाचन हुन्छ । (<https://www.uscc.edu.au>) भने जनवरी २० का दिन मात्र निर्वाचित राष्ट्रपतिले सफथ ग्रहण गर्ने र पदभार सम्हाल्ने प्रावधान छ । सफथ ग्रहण प्रधान न्यायाधीशबाट हुने र महाअभियोगको निर्णय गर्ने सिनेटको अध्यक्षता पनि सर्वोच्च अदालतका प्रधान

न्यायाधिशले नै गर्दछन। राष्ट्रपति विरुद्ध सिनेटका २/३ सदस्यको बहुमतले महाअभियोग प्रस्ताव पारित गरियो भने राष्ट्रपति पद मुक्त हुन्छन् । तर उनको स्थान उपराष्ट्रपतिले लिन्छन् । वाटरगेट काण्डमा मुछिएका राष्ट्रपति निक्सनले मात्र महाअभियोगबाट बच्न राजिनामा गरे र उपराष्ट्रपति जर्ज बुस राष्ट्रपति बने । अमेरिकी इतिहासमा यो अपवाद हो । यहाँ अर्को निर्वाचन हुन्छ । त्यसैले यहाँ राजनीति स्थायित्व छ । अमेरिकामा अन्य कुनै राष्ट्रपतिमाथि महाअभियोग पास भएको छैन (पोखेल, २०५७, पृ.१९) । किनकि राष्ट्रपति पक्षका सिनेटरले कहिल्यै पनि विपक्षमा मतदान गर्दैनन् ।

यहाको संसदको कुरा गर्दा प्रतिनिधि सभामा ४३५ र सिनेटमा १०० गरी जम्मा ५३५ संसद सख्या छ (पोखेल, २०५७ पृ. २८-३१) यसको भूगोल ९८,४०,००० वर्ग किलोमिटर छ । (<https://www.britannica.com>) नेपालको भुगोल १,४७,१८१ वर्ग किलोमिटर छ । (<https://mofa.gov.np>) भएकोले अमेरिकी भूगोललाई नेपालको भुगोलले भाग गर्दा जति आउँछ त्यति नै अनुपातमा अमेरिका ठुलो हुने भयो यसर्थ अमेरिकाको कुल संसद सख्यालाई त्यही अनुपातले भग गर्दा जति आउँछ त्यतिनै नेपालको संसद सख्या बनाउनु पर्ने देखिन्छ । उदारणका लागि $९८,४०,००० / १,४७,१८१ = ६६.८५६$ यसले कुल अमेरिकी संसद(५३५)लाई भाग गर्दा ८.००२२७३५४ देखियो यसर्थ अमेरिकाको तुलनामा नेपालको संसद सख्या दुबै सदन गरेर लग भग ९ जना बनाउनु पर्ने देखियो । यसैगरी भारतको हिसाबले हेर्दा यसको क्षेत्रफल $३२,८७,२६३$ वर्ग किलोमिटर (<https://en.wikipedia.org>) यसर्थ भारतको क्षेत्रफललाई नेपालको क्षेत्रफलले भाग गर्दा २२.३३४८ आउछ । भारत नेपाल भन्दा लगभग २२.३३४८ गुणा ठुलो रहेछ यसर्थ यो अनुपातले त्यहाको संसद सख्या राज्य सभा २५० र लोक सभा ५२५ (रेग्मी २०५६, पृ. १८४-१८७) गरी जम्मा ७७५ लाई भाग गर्दा जति आउँछ त्यति बनाउनु पर्ने देखिन्छ । उदाहरणको लागि $७७५ / २२.३३४८ = ३४.६९९२०३८$ देखियो यसर्थ भारतको तुलनामा नेपालको संसद सख्या दुबै सदन गरेर जम्मा लगभग ३५ जना बनाउनु पर्ने देखियो। चिनको आधारमा हेर्ने हो भने चिनको भुभाग $९६,००,०००$ वर्ग किलोमिटर (<https://en.wikipedia.org>) लाई नेपालको भुभागले भाग गर्दा जति आउँछ त्यसले चिनको संसद सख्यालाई भाग गर्दा आउने परीणाम जति बनाउनुपर्ने हुन्छ । उदाहरणकोलागी $९६,००,००० / १,४७,१८१ = ६५.२२५८१०४$ आयो यहाको संसद सख्या $२,९४२$ छ (रेग्मी, २०५७, पृ.२५०) यो संसद सख्या $२,९४२ / ६५.२२५८१०४ = ४५.१०४८४४$ हुन आउछ । यसर्थ चिनको आधारले हेर्ने हो भने नेपालको संसद सख्या दुबै सदन गरेर लगभग ४६ जना बनाउनु पर्ने देखिन्छ ।

नेपालको संसद सङ्घीय व्यवस्थापिका प्रतिनिधिसभा भाग ८ धारा ८४ (१) क र ख मा -२७५, राष्ट्रिय सभा भाग ८ धारा ८६ (२) क र ख मा जम्मा ५९ (नेपालको संविधान २०७२, पृ. ३७-३८) र प्रदेश व्यवस्थापिका भाग १४ धारा १७६ (१) क र ख मा प्रतिनिधि सभाको दोब्बर ५५० (नेपालको संविधान, २०७२, पृ. ७१) गरि जम्मा ८८४ संसद रहेका छन् नेपालको संसद सख्या दुवै सदन गरेर अमेरिकी हिसावले लगभग ९ भारतको हिसावले लगभग ३५ र चिनको हिसावले लगभग ४६ जना बनाउनुपर्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

नेपालको संविधानले समावेशी समानुपातिक र महिला लगायत सबै जात जातिहरूको उचित प्रतिनिधित्व गराएको छ । आ.गा.पा.को यी दुबै सालको स्थानीय निर्वाचनको मत परिणामलाई हेर्दा दलित, महिला, जनजाति, क्षेत्री, ब्राम्हण आदि सबैको उचित प्रतिनिधित्व भएको देखिन्छ । यसरी

हेर्दा यहाँको स्थानीय निर्वाचनमा राजनीतिक समावेशिता पाइन्छ, त्यसले सबै समुदायको राज्यमा पहुँच पुग्ने र राज्य विकासमा टेवा पुग्ने देखिन्छ । तर केन्द्रीय संसदको कुरा गर्ने हो भने यो अन्य मुलुकको तुलनामा अति नै भीमकाय हुनुका साथै यहाँ बहुदलीय व्यवस्था र समानुपातिक निर्वाचन प्रणाली अपनाइएकाले यहाँ स्थिर सरकारको संभावना देखिन्छ । यस्तो सरकारले जनहित अनुरूप कार्य गर्नुभन्दा पनि सदैव सरकार कहिलेसम्म रहने भन्ने प्रश्न उठ्ने हुँदा यसको असर स्थानीय सरकारमा सोभै पर्छ । यसर्थ नेपालको जनसङ्ख्या, भौगोलिक अवस्था र आर्थिकस्रोतको अवस्था साथै अन्य देशहरूलाई नियाल्द नेपालको केन्द्र र प्रदेशका संसद सङ्ख्या र निर्वाचन प्रणाली दुबैमा सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सामाग्री

- निर्वाचन आयोग नेपाल(२०७४). स्थानीय निर्वाचन २०७४ . निर्वाचन आयोग नेपाल .
- निर्वाचन आयोग नेपाल(२०७९) स्थानीय निर्वाचन २०७९. निर्वाचन आयोग नेपाल .
- नेपालको सरकार (२०६३). *नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३* . नेपालको सरकार
- नेपालको सरकार (२०७२). *नेपालको संविधान २०७२* . नेपालको सरकार .
- पोखेल, कृष्ण (२०५४). *आधुनिक राजनीतिक सिद्धान्त* . एम के पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स .
- पोखेल, कृष्ण (२०५७) . *नेपाल तथा भारतको सरकार र राजनीति*. एम के पब्लिसर्स एण्ड डिस्ट्रिब्युटर्स .
- पोखेल, कृष्ण (२०५७). *विश्वका प्रमुख सरकार* . हिसि अफसेट प्रिन्टर्स प्रा. लि.
- रेग्मी, शिशिरचन्द्र (२०५६). *नेपाल र भारतको सरकार र राजनीति* . विद्यार्थी पुस्तक भण्डार .
- रेग्मी, सुरेन्द्रप्रसाद (२०५७) . *विश्वका प्रमुख संविधानहरू (अप्रकाशित शोध प्रबन्ध)*. राजनीतिशास्त्र, केन्द्रीय विभाग, त्रि.वि.
- तिवारी, रामकृष्ण (२०६८). *नेपाली राजनीतिमा माओवादी जनयुद्धको प्रभाव (अप्रकाशित शोध)* . त्रि वि राजनीति शास्त्र केन्द्रीय विभाग .
- लोकेन्द्र, सिटौला (२०७४). *प्रणयन*, १९ (६), ११६-१२२
- Seven provinces and distribution of local level in Nepal - 2017
- <https://en.wikipedia.org>
- <https://en.wikipedia.org>
- <https://www.britannica.com>
- <https://mofa.gov.np>
- <https://www.ussc.edu.au>

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 09, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

आठराई गाउँपालिकाका सामुदायिक विद्यालयहरूको शैक्षिक अवस्था

विष्णुप्रसाद खनाल*

सार

नेपालमा संस्थागत रूपमा शिक्षाको विकासमा जङ्गबहादुर राणाले शासनसत्ता हातमा लिएपछि र उनी अङ्ग्रेजी शिक्षाबाट प्रभावित भए पछि अगाडि बढेको देखिन्छ । यस अध्ययनमा नेपालको शैक्षिक ईतिहासको संक्षिप्त चिनारी, साथै आठराई गाउँपालिकाको शैक्षिक अवस्थाको र स्थानीय सरकारले खेलेको भूमिका नियाल्ने प्रयत्न गरिएको छ । प्रस्तुत आलेखमा द्वितीय स्रोतको प्रयोग गरी सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । साथै क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिलाई सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत बनाइएको छ । यसका अतिरिक्त पुस्तकालयीय अध्ययनलाई पनि सामग्री सङ्कलनको आधार बनाइएको छ । सङ्कलित सामग्रीको व्याख्यात्मक तथा विश्लेषण पद्धतिबाट विश्लेषण गरिएको छ । आठराई गाउँपालिका भित्रका सामुदायिक विद्यालयमा दिनानुदिन विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या घट्दो रूपमा रहेको छ । अबका दिनमा विद्यालयमा विद्यार्थी घट्नाका कारणहरू पहिचान गरी सङ्घीय सरकारले तथा स्थानीय सरकारले आवश्यक कदम चाल्नु पर्ने देखिन्छ । आठराई गाउँपालिका स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले शिक्षासम्बन्धी दिएको अधिकार प्रयोग गरी विद्यालयमा गुणस्तरीय तथा शैक्षिक सुशासन कायम गर्न विद्युतीय हाजिरी र कक्षा कोठामा सिसी टिभी, अभिभावक सम्बन्धलगायत विभिन्न कार्य गरिहेको छ ।

शब्द कुञ्जी : गुणस्तरीय, शैक्षिक सुशासन, विश्लेषण, पठनपाठन, मातृभाषा

परिचय

शिक्षाविना कुनै पनि मुलुकको भविष्य निर्माण असम्भव छ । शिक्षामा नागरिक पहुँच, गुणस्तर र व्यक्तिको अन्तरनिहित शक्तिलाई रचनात्मक सिप र ऊर्जामा परिणत गर्ने तौरतरिकामै देशको विकास

* शिक्षा शाखा प्रमुख, आठराई गाउँपालिका, khamlalung80@gmail.com

निर्भर गर्छ । नेपालको शैक्षिक क्षेत्र अभै पनि समस्यामुक्त भएको छैन । समकालीन विश्वका कतिपय मुलुकभन्दा धेरैपछि मात्र नेपालमा संस्थागत शिक्षाले जरा फैलाउन थाले पनि यसको विगत अध्ययन गर्न पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीको अभाव थियो । वि.सं. १९०३।०६।०३ मा जङ्गबहादुर राणाले शासनसत्ता हातमा लिएपछि अङ्ग्रेजी शिक्षाबाट प्रभावित भई वि.सं. १९१० असोज २७ मा अङ्ग्रेजी प्रारम्भिक स्कुलको स्थापना (पहिलो प्र.अ. Mr. Canning तथा सुपरिवेक्षक: Mr. Ross, वि.सं. १९३२ देखि भाइ भारदारका छोराहरूले प्रवेश पाउन थालेका थालेका नेपालीहरूका शैक्षिक अवस्था निरन्तर बढ्दै गइरहेको छ । नेपाल स्वतन्त्र, अभिभाज्य, सार्वभौमसत्ता सम्पन्न, धर्म निरपेक्ष, समावेशी, लोकतन्त्रात्मक, समाजवाद उन्मुख, सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्रामक राज्य हो । २०७२ असोज ३ गते संविधान जारी भएपछि मूलक वैधानिक रूपमै सङ्घीयतामा गएको छ । सङ्घीयताको व्याख्या गर्दा नेपालमा ३ तहका सरकारहरू छन्, जुन सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकार हुन् । नेपालको संविधान अनुसार स्थानीय तह भन्नाले गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला सभालाई बुझिन्छ (नेपालको संविधान, २०७२) । त्यसमा पनि प्रत्यक्ष जनतासँग जोडिने भनेको स्थानीय सरकार नै हो । जनताका पिरमर्कालाई नजिकबाट चिन्ने र समस्या समाधानमा अग्र स्थानमा आउने सरकार पनि स्थानीय सरकार नै हो । केन्द्रको अधिकार स्थानीय तहमा आइसकेपछि धेरै स्थानीय तहहरूले आफ्नो मुहार फेरेका छन् । जनताका पिर मर्कालाई बुझ्ने अवसर प्राप्त गरेका छन् र जनतासँग प्रत्यक्ष जोडिएर सेवा प्रदान गर्ने सुनौलो अवसर समेत प्राप्त गरेका छन् । यस अध्ययनमा नेपालको शैक्षिक इतिहासको संक्षिप्त चिनारी साथै आठराई गाउँपालिको शैक्षिक अवस्थाको अवलोकन गरिएको छ ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत आलेखमा क्षेत्रीय अध्ययन पद्धतिलाई सामग्री सङ्कलनको मुख्य स्रोत बनाइएको छ । द्वितीय स्रोतको प्रयोगगरी तथ्य सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसका साथै पुस्तकालयीय अध्ययनलाई पनि सामग्री सङ्कलनको आधार बनाइएको छ । सैद्धान्तिक र प्रायोगिक ढाँचाबाट सङ्कलित सामग्रीको विश्लेषण र मूल्याङ्कन गर्ने पद्धति अङ्गालिएको छ ।

अध्ययन तथा विश्लेषण

नेपालको शैक्षिक इतिहासको संक्षिप्त चिनारी

नेपालमा संस्थागत शिक्षाले जरा फैलाउन वि.सं. १९०३।०६।०३ मा जङ्गबहादुर राणाले शासनसत्ता हातमा लिएपछि अङ्ग्रेजी शिक्षाबाट प्रभावित भई वि.सं. १९१० असोज २७ मा अङ्ग्रेजी प्रारम्भिक स्कुलको स्थापना थाले पनि यसको विगत अध्ययन गर्न पर्याप्त शैक्षिक सामग्रीको अभाव थियो (पहिलो प्र.अ. Mr. Canning तथा सुपरिवेक्षक: Mr. Ross, १९३२ देखि भाइ भारदारका छोराहरूले प्रवेश पाउन थालेका थालेका नेपालीहरूका शैक्षिक अवस्था निरन्तर बढ्दै रहेको छ । वि.सं.१९४२ देखि सर्वसाधारण जनताका छोराहरूले प्रवेश पाउन सक्ने व्यवस्था,शुरुमा हाइस्कुलको सम्बन्धन कलकत्ता विश्वविद्यालयसँग रहेकोले कक्षा १० को अन्तिम परीक्षा दिन कलकत्ता जानुपर्ने अवस्था थियो, वि.सं. १९५५ मा शिक्षा विभागको गठन (डाईरेक्टर जनरल बबरजङ्ग), १९३२ मा भोजपुरको दिङ्लामा बालागुरु षडानन्दले संस्कृत पाठशालाको स्थापना, १९३४ मा रानीपोखरी पाठशालाको स्थापना पछि संस्कृत शिक्षाको पनि सरकारी तवरबाट शुरुवात भएको पाइन्छ (ढुङ्गाना, २०१८, पृ. २) । देवशमशेरले देशभरि करिब ३०० पाठशाला

खोल्ने उद्देश्यले करिब ३ लाख रुपैयाँ छुट्याएका थिए र छोटो अवधिमा ५७ वटा पाठशालाहरू खोले । चन्द्र शमशेरले भाषा पाठशालाहरूको निरीक्षण गर्न १९७६ मा पाठशाला बन्दोबस्त इन्स्पेक्टरी अफिसको स्थापना गरेका, १९६८ देखि म्याट्रिकुलेसन परीक्षामा नेपाली भाषाको माध्यमबाट परीक्षा दिन पाईने व्यवस्था भएको, १९७० फागुनमा गोरखा भाषा प्रकाशिनी समितिको अड्डा खुलेको र १९८९ देखि यसको नाम नेपाली भाषा प्रकाशिनी समिति भएको, १९७५ भाद्र २७ मा मा उच्च शिक्षाको व्यवस्था गर्न त्रिचन्द्र कलेज -तत्कालीन त्रिभुवन चन्द्र कलेज)को स्थापना, शुरुमा, १९८६ देखि पटना विश्वविद्यालयको परीक्षा केन्द्र काठमाडौंमा खुलेको थियो, १९९० कार्तिक १६ मा एस.एल.सी. परीक्षा बोर्डको गठन, अनुसार २०१० चैत्र ९ मा ४६ सदस्यीय राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोगको गठन, उक्त आयोगले नेपालमा शिक्षा नामक प्रतिवेदन २०११ फागुन १६ मा पेश गरेको थियो (ढुङ्गाना, २०१८, पृ.५)। प्रौढहरूका लागि प्रौढ शिक्षाको व्यवस्था, नेपाली भाषाको माध्यमबाट पठनपाठन माध्यमिक विद्यालय शिक्षक, प्र.अ., शिक्षा निरीक्षक र शिक्षा प्रशासक तयार गर्न कलेज अफ एजुकेशन वि.सं. २०१३ साल भाद्र २४ मा स्थापित, १ वर्ष, ३ वर्ष तथा ४ वर्ष बी. एड. कार्यक्रम सञ्चालन गरेको । वि.सं. २०२९ देखि राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना प्राविधिक उच्च शिक्षातर्फ लागू भएपछि यो त्रि.वि.वि. शिक्षाशास्त्र अध्ययन संस्थान अन्तर्गतको क्याम्पस बन्न गयो । वि.सं. २०१६ आषाढ ११ मा त्रिभुवन विश्वविद्यालयको स्थापना, भएको थियो ।

वि.सं. २०१७ सालको राजनैतिक परिवर्तनपछि अनुकूल शिक्षाको व्यवस्था गर्न तत्कालीन शिक्षामन्त्री विश्वबन्धु थापाको अध्यक्षतामा १२ सदस्यीय सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय शिक्षा समितिको गठन वि.सं. २०१८ बैशाख २५ मा, समितिले वि.सं. २०१८ असार १५ मा आफ्नो प्रतिवेदन पेश गरेको । यसका प्रमुख सिफारिशहरू निम्नानुसार रहेका थिय, सम्पूर्ण देशमा एकै प्रकारको शिक्षा पद्धति (५+६+३ को शिक्षाको संरचना) लागू गर्नुपर्ने र शिक्षाको माध्यम एकै हुनुपर्ने, शिक्षालाई देश, समाज र व्यक्तिको निमित्त सबै दृष्टिबाट उपयोगी बनाउनु पर्ने, प्राथमिक शिक्षालाई सम्पूर्ण देशभर निःशुल्क एवं अनिवार्य गर्नुपर्ने, व्यावसायिक तथा प्राविधिक शिक्षातर्फ विशेष ध्यान दिनुपर्ने, संस्कृत शिक्षालाई प्रोत्साहन गर्न साधारण शिक्षामा नै समाविष्ट गराउने, संस्कृत, लिने छात्रहरूसँग शुल्क नलिने र सकेसम्म छात्रवृत्ति उपलब्ध गराउने, समाजका प्रत्येक अङ्गलाई साक्षर बनाउन समाज शिक्षाको व्यवस्था गर्ने, देशका सारा शिक्षण संस्था उपर सरकारको नियन्त्रण हुनुपर्ने, शिक्षण संस्था र त्यसबाट प्राप्त हुने उपाधि एवं नामाकरण आफ्नो संस्कृति एवं परम्पराको अनुरूप गर्ने (प्राथमिक विद्यालय पास – प्रथमा, माध्यमिक विद्यालय पास – मध्यमा, स्नातक पास – स्नातकशास्त्री, स्नातकोत्तर – आचार्य आदि), उच्च शिक्षाको क्रममा पनि परिवर्तन ल्याउने र त्यसलाई सुगठित बनाउने -उच्च शिक्षा तर्फ एकै प्राध्यापकले दुइ, तीन तिर काम गर्न पाउने व्यवस्थाको अन्त हुनुपर्ने, UNESCO को सहयोगमा ओरेगन विश्वविद्यालयका प्राध्यापक डा. ह्युग बी. उड र ब्रूनो नालको दलले शिक्षा विकासको निमित्त व्यावहारिक सुभावहरू पेश गर्न टोली गठन २०१८ पौषमा, यसले चलिरहेका विविध प्रकारका शिक्षाको विस्तार बन्द गर्ने, प्राथमिक तहमा १:२५ देखि १:३० र माध्यमिक तहमा १:२० देखि १:२५ शिक्षक विद्यार्थी अनुपात कायम राख्ने, आर्थिक स्रोत पुग्दो नहुञ्जेल ६ वर्षको लागि माध्यमिक शिक्षा स्थगित राख्ने काम भयो (ढुङ्गाना, २०१८, पृ.१०) ।

२०२६ कार्तिक १४ मा बासुदेव ढुङ्गानाको अध्यक्षतामा ७ सदस्यीय राष्ट्रिय शिक्षा सल्लाहकार परिषद्को पुनः गठन, शिक्षा प्रशासनको व्यवस्था उपयुक्त नभएको, शिक्षाको कार्यक्रम योजनाबद्ध नभएको, हाल विनियोजित रकमबाट सिफारिसहरू लागू गर्न नसकिने मुख्य रायहरू प्रस्तुत गरेको, प्रतिवेदनको कारवाही हुन नपाउँदै २०२८ बैशाख ५ मा राष्ट्रिय शिक्षा समितिको गठन भएपछि औचित्यहीन भएको पाइन्छ ।

२०१७ मा जिल्ला शिक्षा निरीक्षकको व्यवस्था, २०१८ मा अञ्चल शिक्षा अधिकारीको व्यवस्था (२०२७ सालमा अञ्चल शिक्षा अधिकारी कार्यालय खारेज भएका), २०२३ मा बागमती, नारायणी र गण्डकी ३ अञ्चलका २० जिल्लामा प्राथमिक विद्यालयमा पढाउन चाहने वा शिक्षक बन्न चाहनेले शिक्षण अधिकारपत्र लिनुपर्ने व्यवस्था लागु भयो सीमित व्यक्ति वा संस्थालाई अति गोप्य तरिकाले योजनाको मस्यौदा तयार गरी राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको योजना (२०२८- २०३२) तयार गरिएको थियो ।

लागू गर्नका लागि शिक्षा ऐन २०२८ को तर्जुमा भई चरणबद्ध रूपमा लागु गरिएको २०३५ सालमा रेडियो शिक्षा शिक्षक तालिम आयोजनाको स्थापन साथै २०३७ सालदेखि रेडियो तालिम कार्यक्रम शुरु, २०५० श्रावण १ मा दूर शिक्षा केन्द्रको स्थापनामा प्रेरित गरेको छ ।

२०३९ भाद्र १ मा रणधीर सुब्बाको अध्यक्षतामा ५ सदस्यीय शाही उच्च शिक्षा आयोगको गठन, उच्च शिक्षामा सीमित रही गठन गरिएको यो पहिलो आयोग, आयोगका मुख्य सुभावहरूले उच्च शिक्षासम्बन्धी नीति निर्माण र अन्य काम गर्न उच्चस्तरीय राष्ट्रिय निकायको व्यवस्था गर्नुपर्ने, त्रिविकीको केन्द्रीय प्रशासनिक संरचनामा परिवर्तन गर्नुपर्ने, क्याम्पस प्रमुखको पद सावधिक नराखी स्थायीरूपमा नियुक्त गर्ने, प्राविधिक अध्ययन संस्थानको प्रमुखलाई रेक्टर (शिक्षाध्यक्ष) भन्ने, संस्कृत उच्च शिक्षाका लागि अलग विश्वविद्यालय स्थापना गर्ने, संस्कृत विश्वविद्यालय सञ्चालनको आर्थिक दायित्व सरकारले व्यहोर्ने कुरामा जोड गरेको छ । प्रजातन्त्रको पुस्थापना पश्चात शिक्षाको समयानुकूल विकास र विस्तार गर्न २०४७ फागुन १४ गते राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको गठन, २०४८ श्रावण १३ मा पुनःगठन त्यसैगरी २०५४ बैशाख १२ को सरकारको निर्णयानुसार तत्कालीन शिक्षामन्त्री देवी प्रसाद ओझाको अध्यक्षतामा १९ सदस्यीय उच्च स्तरीय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग, गठन गरिएको थियो । शिक्षा ऐन २०२८ को नवौं संशोधनले माध्यमिक शिक्षालाई कक्षा १२ सम्मको शिक्षा मानेको छ , माध्यमिक तह अर्थात कक्षा १२ सम्मको शिक्षाको अधिकार स्थानीय तहलाई प्राप्त भएको देखिन्छ । साथै स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले पनि शिक्षासम्बन्धी विभिन्न २३ वटा अधिकारहरू प्रदान गरेको छ जुन ऐनले प्रदान गरेको शिक्षासम्बन्धी अधिकारलाई ऐन, कानुन, कार्यविधि तथा मापदण्ड बनाई नगर वा गाउँ सभाले पारित गरी स्थानीय सरकारले कार्यान्वयन गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएको छ

नेपालको संविधान २०७२ जारी भए पश्चात शिक्षाका उल्लिखित प्राप्त अधिकारहरू

नेपालको संविधान २०७२ असोज ३ गते संविधान जारी भएपछि मूलक वैधानिक रूपमै सङ्घीयतामा गएको छ । सङ्घीयताको व्याख्या गर्दा नेपालमा ३ तहका सरकारहरू छन् जुन सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय सरकार हुन् । नेपालको संविधान अनुसार स्थानीय तह भन्नाले गाउँपालिका, नगरपालिका र जिल्ला सभालाई बुझिन्छ (नेपालको संविधान २०७२) । स्थानीय जनतासँग जोडिएर स्थानीय सरकारले जनताका समस्या समाधानमा स्थानीय तहमा आइसकेपछि धेरै स्थानीय तहहरूले आफ्नो मुहार फेरेका छन् । त्यसैले पनि स्थानीय सरकारलाई मजबुत बनाउन संविधानलेनै थुप्रै हक अधिकारहरू पनि प्रदान गरेको छ जस मध्ये नेपालको संविधानको धारा (५७) को उपधारा (४), धारा (२१४) को उपधारा (२), धारा (२२१) को उपधारा (२) र धारा (२२६) को उपधारा (१) सँग सम्बन्धित स्थानीय तहको एकल अधिकारको सूचीको बुँदा नं ८ मा आधारभूत र माध्यमिक शिक्षा को सम्पूर्ण जिम्मा स्थानीय तहलाई दिएको छ । साथै नेपालको संविधान मा स्थानीय तहको कार्यकारिणी अधिकार यो संविधान र सङ्घीय कानूनको अधीनमा रही गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकामा निहित रहनेछ पनि भनिएको छ जसको अर्थ हो स्थानीय तहको

सम्पूर्ण कार्यकारिणी अधिकार सङ्घ र प्रदेशसँग नबाफिने गरी गाउँकार्यपालिका वा नगरकार्यपालिकाको हुन्छ जसले गर्दा हरेक स्थानीय तहहरूले सङ्घीय र प्रदेश कानूनको अधिनमा रही विभिन्न ऐन, नियमहरू बनाई आफ्ना कार्यहरू अगाडि बढाइराखेको अवस्था पनि छ । संविधानबाट प्रदान गरिएका शिक्षा सम्बन्धी आधारभूत तथा माध्यमिक तहसम्मको हक सुनिश्चित गर्न स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐनको दफा ११ (ज) ले २३ वटा अधिकार स्थानीय तहको सरकारलाई दिएको छ । उक्त अधिकार अन्तर्गत विद्यालयको भौतिक पूर्वाधारको व्यवस्था, आर्थिक, सामाजिक र भौतिक व्यवस्थापन, गुणस्तरीय शिक्षा, विद्यालयको मानव स्रोतको व्यवस्था र व्यवस्थापन, शिक्षकहरूको तालिम, विद्यालयसित सम्बन्धित सम्पत्तिको सुरक्षा, संरक्षण र व्यवस्थापन, मातृभाषामा शिक्षा दिने विद्यालयको अनुमति, अनुगमन तथा व्यवस्थापन, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिमको योजना तर्जुमा, सञ्चालन, अनुमति, अनुगमन, मूल्याङ्कन र नियमन लगायतका थुप्रै विषयहरू रहेका छन् । शिक्षाको अधिकार सुनिश्चित गरी स्थानीय तहको विकास र समृद्धिलाई सुनिश्चित गर्न उपलब्ध स्रोत, साधन, भौतिक पूर्वाधार, आर्थिक, सामाजिक विकास आदिलाई मध्यनजर गरी विद्यालयलाई समुदाय विकासको केन्द्रमा राखेर शिक्षा र समृद्धिको स्पष्ट खाका कोर्न हरेक स्थानीय तहबाट यस विषयमा परिस्थितिमा अति आवश्यक रहेको छ । किनकी नेपालको संविधानको भाग ३ मौलिक हक अन्तर्गत धारा ३१ मा शिक्षा सम्बन्धी हकमा प्रत्येक नागरिकलाई आधारभूत शिक्षामा पहुँचको हक हुनेछ भनिएको छ त्यसैले हालको विषय परिस्थितिमा स्थानीय सरकार हरेक विद्यार्थीको घर आँगनमा पुगी शिक्षामा पहुँचको हक दिलाउनु जरूरी छ । शिक्षामा लगानी विना कुनैपनि स्थानीय तहले आफ्नो शक्ति र सामर्थ्यको विकास गर्न सक्दैनन् । सामर्थ्य विना समृद्धिको सपना पनि साकार पार्न कठिन हुन्छ । हालको परिस्थितिमा पनि स्थानीय तहमा शिक्षाको विकासलाई सुनिश्चित गर्न बालबालिका, शिक्षक, अभिभावक, स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागिता, साथै स्थानीय सरोकारवाला निकायहरूको सक्रिय सहभागिता र स्थानीय तहको उत्तरदायीपूर्ण भूमिका अपरिहार्य हुन्छ । तब मात्र शिक्षण सिकाइलाई सबैको पहुँचमा पुर्याइ उत्कृष्ट र अर्थपूर्ण बनाउन सकिन्छ ।

आठराई क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नागरिकको अवस्था

आठराईको शिक्षाको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण गर्नु भन्दा अगाडि गाउँपालिकाको जनशक्तिको अवस्थालाई अध्ययन गर्नु आवश्यक हुन्छ । जसले गर्दा राष्ट्रिय जनगणना २०७८ को विवरण अनुसार यस पालिकामा बसोबास गर्नेहरूको सङ्ख्या दिनानुदिन घट्दै गइरहेको अवस्था देखाएको छ । जसको कारण बसाई सराई प्रमुख रहेको देखिन्छ । जनसङ्ख्याको वर्तमान अवस्थालाई तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १

नेपालको जनगणना २०७८ अनुसार आठराई गाउँपालिकाका उमेरगत आधारमा

उमेर समूह	महिला	पुरुष	जम्मा
६० माथि	१२०१	११८०	३७६३
१५-५९	५२८३	५५३७	१०८२०
१५ भन्दा मुनी	२४९०	२४३३	४९२३
जम्मा	८९७४	९१५०	१८१२४

राष्ट्रिय जनगणना २०७८

नेपालको जनगणना २०७८ को विवरण अनुसार आठराई गाउँपालिकाको कुल जनसङ्ख्या १८१५६ रहेको छ भने पुरुषको भन्दा महिलाको सङ्ख्या २४४ जना वढी रहेकोछ । पुरुषको सङ्ख्या ४९.३२ प्रतिशत रहेकोछ भने महिलाको सङ्ख्या ५०.६७ प्रतिशत रहेकोछ । यसबाट के बुझ्न सकिन्छ भने अब विद्यालयमा छात्रको सङ्ख्या भन्दा छात्राको सङ्ख्या वढ्नेछ । स्थानीय सरकारले छात्रहरूका लागि छात्रवृत्तिको अवस्था र सेनिटरी प्याडको वितरमा थप योजना बनाउनु पर्ने देखिन्छ । नेपालको जनगणना २०७८ अनुसार आठराई गाउँपालिकाको कूल साक्षरता दर निम्नानुसार रहेकोछ कूल साक्षरता दर ८२.२ पुरुष साक्षरता दर ८९.२, महिला साक्षरता दर ७५.५ रहेको छ । यस आँकडा अनुसार पुरुषको तुलनामा महिलाको साक्षरता दर कमी देखिएकोछ । स्थानीय तहले महिला साक्षरता दर बढाउने किसिमका योजनाहरू बनाउनु आवश्यक देखिएकोछ ।

तालिका २

आठराई गाउँपालिकाको वडा स्तरीय जनसात्तिक विवरण

वडा	पुरुष	महिला	जम्मा
१	१३३०	१४११	२७४१
२	१२३३	१२५४	२४८७
३	१२४७	१२६९	२५१६
४	१५५८	१६३७	३२२६
५	११६३	१२३१	२३९४
६	१५०५	१५२७	३०३०
७	८९१	८७१	१७६२
	८९५६	९२००	१८१५६

स्रोत : नेपालको जनगणना, २०७८

आठराई गाउँपालिकाको जनसङ्ख्याको अवस्थालाई हेर्दा पुरुषको भन्दा महिलाको जनसङ्ख्या वडागत रूपमा पनि बढी नै रहेको जनगणना २०७८ ले देखाएको छ । तर पुरुषको तुलनामा महिला करिब १५ प्रतिशत साक्षरता दर कमी देखाएको छ । अबको १० वर्षमा वढी निरक्षर वृद्धवृद्धाहरूको निधन हुने आँकलन गर्न सकिन्छ र तुलनात्मक रूपमा महिला र पुरुषको साक्षरता दरको दूरी घट्ने अनुमान गर्न सकिन्छ । यस अवस्थालाई हेरेर स्थानीय सरकारले महिला मैत्री पढाइ कार्यक्रम आफ्नो नीति तथा कार्यक्रममा राख्नु पर्ने देखिन्छ ।

तालिका २

बालबालिकाको बसोबासको अवस्था

विवरण	जम्मा	पुरुष	महिला
आमा र बुबा	७९.६	८०.३	७८.९
आमा मात्र	१३.९	१३.७	१४
बुबा मात्र	१.८	१.८	१.८
बुबा र सोतेनीआमा	०.६	०.७	०.५
आमा र सैतेनी बुबा	०.१	०.१	०.१
अन्यनातेदार	०.०	०.१	४.३
रोजगारदाता	३.७	३.२	०
अन्य	०.२	०.१	०.२
उल्लेख नभएको	०.०५	०.०३	०.१

स्रोत : नेपालको जनगणना, २०७८

यस तालिका अनुसार आमाबाबु दुबै जना भएका बालबालिकाको सङ्ख्या ७८.९०% रहेको जनगणनाको प्रतिवेदनले देखाएको छ । बाँकी २१.१०% प्रतिशत बालबालिका कुनै न कुनै प्रकारले बाबुआमाको मायाँबाट टाढा रहेको देखिन्छ भने त्यसमध्ये ४.७ % बालबालिका अरुको आमाबाबुको मायाँबाट टाढा रहेको पाइन्छ । यी र यस्ता वालवालिकाहरूका लागि पनि स्थानीय सरकारले अभिभावकत्व ग्रहण गर्ने गरी छुट्टै योजना बनाउनु नितान्त आवश्यकता देखिन्छ ।

आठराईको शैक्षिक परिचय

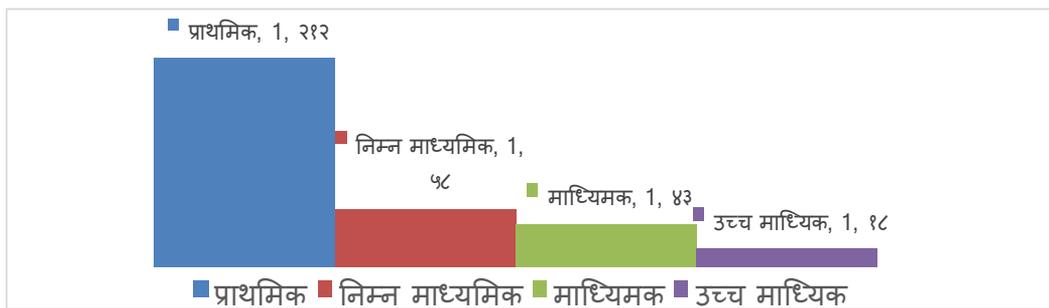
आठराईको शैक्षिक इतिहास अध्ययन गर्दा औपचारिक रूपमा बि.स. १९८६ मा स्थापना भएको वर्तमान मूलपानी आधारभूत विद्यालयको स्थापना भएको पाइन्छ । त्यस भन्दा अगाडि पनि अनौपचारिका रूपमा शिक्षाको ज्ञान लिन विभिन्न समुदायको केन्द्रमा सावौं अक्षर सिकाउनका लागि दियालोको उज्यालोमा दिनभर काम गरेर राती राती गुरुकुल शिक्षाको रूपमा सिकाउने गरेको इतिहास पाइन्छ । बि.स. १९८६ सालमा मूलपानी पाठशालाको रूपमा स्थापना भएको विद्यालय नै आठराई गाउँपालिकाको पहिलो विद्यालयका रूपमा रहेको छ । हाल मूलपानी आधारभूत विद्यालयको नामबाट सञ्चालित अवस्थामा रहेको छ । त्यस्तै गरेर बि.स.१९९८ मा राम संस्कृत माध्यमिक विद्यालय स्थापना भएको थियो भने २००३ मा त्रि-मोहन माध्यमिक विद्यालय र शारदा माध्यमिक विद्यालय स्थापना भएको थियो । यसरी सरकारी विद्यालयहरू खोल्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्नुहुने तत्कालीन फेदाप कोयाखोला संक्रान्तिका ब्यक्तित्वहरूमा ब्रह्मलाल सिटौला, बहीदार गङ्गाप्रसाद सिटौला, जमिनदार देवीप्रसाद उप्रेती, रघुनाथ गौतम, टङ्कनाथ गौतम,मेनकाप्रसाद गौतम,यज्ञनिधि दाहाल, डोलेश्वर गौतम,द्रोणाचार सिटौला, धरणीधर न्यौपाने, हरिचरण सिटौला, हरिलाल थपलिया लगायत सिटौला परिवार, थपलिया परिवार, कन्दडवा परिवार, इङ्नाम परिवारको उल्लेखनीय योगदान रहेको पाइन्छ (उप्रेती, गङ्गाप्रसाद र दाहाल राधिकाक, २०७२,पृ.२०) । वर्तमान अवस्थामा आठराई गाउँपालिकामा ५९ वटा सामुदायिक विद्यालयहरू, ४ वटा

वालविकास केन्द्र, ४ वटा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र, ३ वटा संस्थागत विद्यालय, र १ आङ्गिक क्याम्पस र १ सामुदायिक क्याम्पस समेत सञ्चालनमा रहेका छन् ।

आठराई गाउँपालिकामा सामुदायिक विद्यालयहरूको वर्तमान अवस्था

आठराई गाउँपालिका भित्र ५९ वटा सामुदायिक विद्यालय, ३ ओटा बालबिकास केन्द्र, १ स्थानीय तहबाट सञ्चालित बालबिकास केन्द्र, ३ ओटा संस्थागत विद्यालय, २ ओटा क्याम्पस, १ प्राविधिक शिक्षालय र ओटा सामुदायिक सिकाइ केन्द्र रहेका छन् (Emis.cehrd.gov.np:2080) ।

नेपालको समग्र सामुदायिक विद्यालयको स्थितिलाई अध्ययन गर्दा दिनानुदिन सामुदायिक विद्यालयको सिकाइ उपलब्धि न्यून हुँदै गएको छ । यस पीडाबाट आठराई गाउँपालिका पनि अछुतो रहन सकेको छैन । नेपालको जनगणना २०७८ को तथ्याङ्कलाई हेर्दा यस पालिकाको जनसङ्ख्या १८१५६ रहेको छ भने २०७८ मा सामुदायिक विद्यालयमा भर्ना भएका विद्यार्थी सङ्ख्या ५८११, २०७९ सालमा ५३१२ र २०८० सालमा ४९०९ जना बालबालिका विद्यालयमा भर्ना भएको देखिन्छ । यसबाट पनि के बुझ्न सकिन्छ भने सामुदायिक विद्यालयमा दिनानुदिन विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या घट्दो रूपमा गइरहेको छ । अबका दिनमा विद्यालयमा विद्यार्थी घट्नाका कारणहरू पहिचान गरी सङ्घीय सरकारबाट हस्तान्तरित बजेटलाई शिक्षा क्षेत्रसँग जोडेर परिचालन गर्ने र शिक्षण सिकाइलाई समय सापेक्ष र प्रविधिमैत्री नबनाउने हो भने अवको ५ वर्षमा ५९ विद्यालयहरू मध्ये कम्तिमा १० वटा विद्यालयहरू समायोजन गर्नुको विकल्प छैन । यसका साथै तहगत रूपमा शिक्षक विद्यार्थी अनुपात पनि मिलाउनु पर्ने हुन्छ । २०८० को एकिकृत शैक्षिक सूचना व्यवस्थाप प्रणाली (IEMIS) मा भएको डाटा अनुसार आधारभूत तह (१-५) मा प्रति शिक्षक करिब ११ जना विद्यार्थी छन् । आधारभूत तह (६-८) प्रति शिक्षक करिब २३ जना विद्यार्थी रहेका छन् । माध्यमिक तह (९-१०) मा प्रति शिक्षक करिब ११ जना विद्यार्थीको जिम्मेवारी आउछ । यो पालिकाको समग्र अवस्था हो तर अब विद्यालयहरूलाई समायोजन र दरबन्दी मिलान नगर्ने हो भने बसोबास कमी भएको क्षेत्रका आधारभूत तहसम्म सञ्चालन भएका विद्यालयहरूमा विद्यार्थीको सङ्ख्या न्यून रहिरहने र बसोबासको चाप वा सहरीक्षेत्रका सामुदायिक विद्यालयहरूमा विद्यार्थीको सङ्ख्या बढी हुने र कक्षाकोठा व्यवस्थापन तथा शिक्षकको सङ्ख्या कमी हुने समस्या रहिरहने देखिएको छ । शिक्षक र विद्यार्थी अनुपात हेर्दा सबैभन्दा वढी लगानी आधारभूत तह (१-५) मा गर्नु पर्ने तथ्याङ्कले देखाएको छ (आठराई गाउँपालिका, २०८१) ।

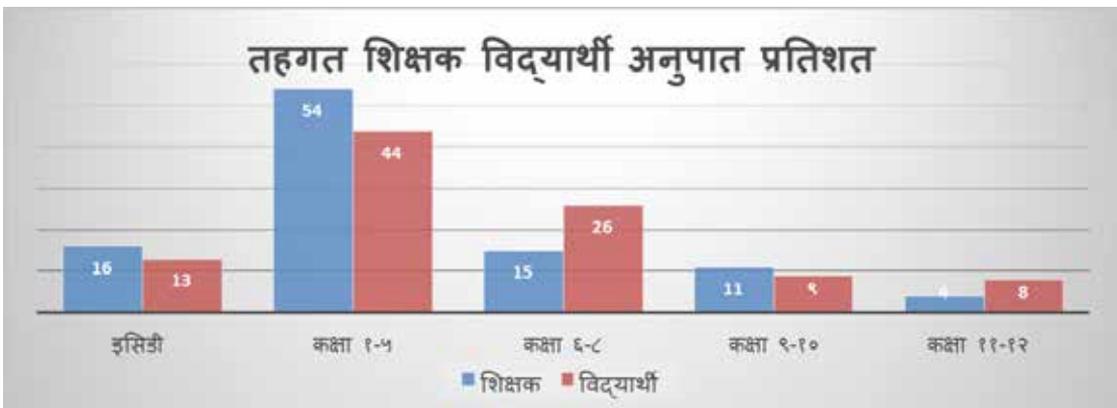

तालिका ३

सामुदायिक विद्यालय शिक्षामा देखिएका प्रमुख समस्या

year	ECD/PPC		G1-5			G6-8			G9-10			G11-12			Total							
	g t	62	Girls	Boys	Total	212	Girls	Boys	Total	58	Girls	Boys	Total	43	Girls	Boys	Total	18	Girls	Boys	Total	331
2080	630	10.2	1081	1055	2136	10.08	631	660	1291	22.26	254	210	464	10.7907	206	182	388	21.6	2481	2428	4909	14.8
2079	693	11.2	1151	1174	2325	10.97	568	574	1142	19.69	334	324	658	15.3023	268	226	494	27.4	2657	2655	5312	16
2078	730	11.8	1299	1307	2606	12.29	579	587	1166	20.1	352	355	707	16.4419	326	276	602	33.4	2909	2902	5811	17.6

स्रोत : गाउँपालिका भित्रका सामुदायिक विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक (emis.cehrd.gov.np:2080)
(emis.cehrd.gov.np:2080)

(emis.cehrd.gov.np:2080)

संविधानतः सार्वजनिक शिक्षा माध्यमिक तहसम्म निःशुल्क हुने भनिए पनि विद्यार्थीहरूबाट शुल्क लिएर पालिकाभित्रका कतिपय सामुदायिक विद्यालयहरूले अङ्ग्रेजी माध्यमको नाममा अभिभावकबाट धेरै थोरै सहयोगस्वरूप शुल्क लिएर निजी शिक्षकलाई तलब भत्ता र विद्यालय व्यवस्थापनमा खर्च गरिरहेका छन् । शिक्षा नियमावली २०५९ (संसोधनसहित) अनुसार शिक्षक विद्यार्थी अनुपात तराईमा ५०, हिमालमा ४० र पहाडमा ४५ छ । अर्थात् तराईमा एक शिक्षक बराबर ५० जना विद्यार्थी, हिमालमा ४० जना र पहाडमा ४५ जना विद्यार्थी हुनु पर्दछ भने तापनि धेरै सामुदायिक विद्यालयहरूमा शिक्षक दरबन्दी र विद्यार्थी अनुपात मिल्न सकेका छैनन् (नेपाल सरकार, २०५९, पृ. ९०)।

- पहाडी तथा दुर्गम क्षेत्रमा समयमै पाठ्यपुस्तक उपलब्ध नहुने, भौतिक संरचनाको अभाव, नियमित अनुगमनको अभाव जस्ता समस्याले सामुदायिक विद्यालयहरू गुञ्जिरहेको पाइन्छ । त्यस्तै खेताला शिक्षक राखी तलब भत्ता खाने, शिक्षकले राजनीति तथा अन्य पेसा व्यवसाय गर्ने जस्ता समस्याहरू पनि सामुदायिक विद्यालयमा विगतमा थिए यस समस्यालाई आठराई गाउँपालिकाले पूर्ण रूपमा खेताला शिक्षक राख्ने परिपाटीलाई कडाइका साथ लागु गरेकोछ । साविकको जिल्ला शिक्षा कार्यालय

हाल शिक्षा विकास तथा समन्वय एकाइले पनि शिक्षक सरुवा र भौतिक पक्षमा मात्र ध्यान दिँदा शैक्षिक गुणस्तरमा सुधार नआएको तितो यथार्थ हो ।

- पहाडी तथा दुर्गम जिल्लाको ग्रामीण समुदायका सामुदायिक विद्यालयहरूको अर्को प्रमुख समस्या भनेको बसाइँसराइ हो । गाउँका युवाहरू विदेश पलायन हुने र बैदेशिक रोजगारीबाट प्राप्त आम्दानीले तराइमा बसोबास गर्नाले विद्यार्थीहरूको सङ्ख्यामा कमी आउने र विद्यालयहरू बन्द हुने अवस्था छ ।
- स्थानीय स्तरमा दक्ष जनशक्तिको उत्पादन उत्पादन नहुन पनि अर्को समस्या हो । शिक्षक सेवा आयोगबाट विषयगत दरवन्दी अनुसार शिक्षकहरू पठाउने तर स्थानीय स्तरका शिक्षकहरूको उत्पादन कम भएका कारण बाहिरबाट आउने शिक्षकहरू चाँडो सरुवा हुने हुनाले सिकाइ सहजीकरणमा विचैमा समस्या हुने र बालबालिकाहरूको सिकाइ उपलब्धि न्यून हुने गरेको छ ।
- बालबालिकाहरूको बढी चाप प्राथमिक तहमा हुने गरेको र शिक्षक सेवा आयोगबाट सिफारिस भएर आउने स्थायी शिक्षकहरू माथिल्लो योग्यताको हुने र पुन आयोगको तयारी गर्ने कारणले कक्षा १-३ को एकिकृत पाठ्यक्रमले राखेको लक्ष अनुरूपको मूल्याङ्कन नै नहुने र शिक्षकहरूबाट न्यूनतम सिकाइ उपलब्धि हासिल नगरी कक्षा चढाउने परिपाटी पनि अर्को प्रमुख समस्या हो । यसमा कुनै शिक्षक कर्मचारी र राजनीतिक दलका प्रतिनिधि तथा जनप्रतिनिधिहरूको ध्यान नजानु अर्को समस्या हो । यो समस्याले भन दिनानु दिन पालिकाको शैक्षिक स्थितिमा समस्या ल्याएको छ ।
- कतिपय शिक्षकहरूमा पाठ्यक्रमले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्यहरू पूरा गर्न भन्दा पनि शिक्षकहरू पढाउन मात्र ध्यान दिने र पाठ सक्ने अनि चुपचाप बस्ने परिपाटीले गर्दा पनि समस्या देखिएको छ । विशेष गरेर प्राथमिक तहमा शिक्षकहरूले पाठ्यपुस्तकलाई मात्र प्रमुख शैक्षिक सामग्री बनाएर कक्षाकोठामा जाने र पढाने काम मात्र गर्ने सिकाउने काम नगरेका कारण पनि शैक्षिक नतिजामा कमी आएको हो ।
- विद्यालयको भौतिक पूर्वाधारको अवस्था स्थानीय तहले समयसापेक्ष बनाउन सकेको छैन । पाठ्यक्रमले राखेका उद्देश्यहरू पूरा गर्न कक्षाकोठा पनि बालमैत्री बनाउनु पर्ने र प्रविधिलाई पनि उत्तिकै ध्यान दिन आवश्यक छ । यसका साथै शिक्षकहरूको पेसागत विकासका लागि समय समयमा तालिमको व्यवस्था नहुनु अर्को समस्या हो ।
- स्थानीय तहले वितरण गर्ने योजनाहरू व्यक्तिमुखी र वितरणमुखी हुने गरेको जसका कारण शिक्षा क्षेत्रका योजनाहरू ओजेलमा पर्ने गरेको शिक्षा क्षेत्रको बृहत शैक्षिक योजना नै नभएको हुनाले व्यक्तिमुखी योजना मात्र शिक्षामा छनोटमा परेका कारण बृहत शैक्षिक योजना निर्माण गरी प्राथमिकताक्रमका आधारमा शैक्षिक योजना निर्माण गर्नु पर्ने हुन्छ ।
- आठराई गाउँपालिकामा अभिभावक शिक्षा अनिवार्य रहेको छ । अभिभावक, शिक्षक र विद्यार्थीको त्रिकोणात्मक सम्बन्ध स्थापित गर्न सकिएन भने पनि शैक्षिक उपलब्धिमा ह्रास आउन सक्छ । अभिभावकहरूको सामुदायिक विद्यालयहरूको चासोमा वृद्धि हुने किसिमका कार्यक्रम तयार गरी अभिभावक समक्ष लैजानु पर्दछ ।
- विपन्नलक्षित, अपाङ्गता, सहाराविहीन बालबालिकाहरूको पहिचान गरी तिनको पारिवारिक व्यवस्थापनमा सेवासुविधा प्रदान गर्दै क्षमता अनुसारको पढाइमा ध्यान दिन जरुरी छ ।

- छोराछोरीहरूको शिक्षामा ध्यान दिन अभिभावकहरूलाई उनीहरूको क्षमता, इच्छा, रुची र चाहनाकाको पहिचान गरी उनीहरूको प्राथमिकताको आधारमा व्यवसायिक बनाउनु पर्दछ । जसले गर्दा बालबालिकाको शिक्षा प्रतिको चासोमा अभिभावकहरूको पनि ध्यान पुग्नेछ ।
- समय सापेक्ष प्राविधिक शिक्षा प्रदान गर्न स्थानीय सरकारले एक प्राविधिक शिक्षालयको स्थापना गर्न नेपाल सरकारसमक्ष पहल गर्नु पर्दछ । त्यो शिक्षा छुट्टै नभएर विद्यालय तहमा नै हुनु पर्दछ । कुनै राजनीतिक दल वा व्यक्तिको इच्छामा त्यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने हो भने राज्यको लगानी खेर जाने देखिएको छ । उदाहरणको लागि तेह्रथुम बहुप्राविधिक शिक्षालय क्षेत्रका आधारमा केन्द्रमा नभएको कारण हाल विद्यार्थीहरूको उपस्थिति न्यून रहेकोछ । यदि त्यही शिक्षालय स्थानीय तहको केन्द्रमा भएको भए विद्यार्थीहरूको चाप बढ्ने थियो ।
- सामुदायिक विद्यालयमा नेतृत्वले पनि सिकाइमा प्रयत्न प्रभाव पर्ने गर्दछ । विद्यालयको नेतृत्व गर्ने विव्यस, शिअस, प्रधानाध्यापकको इच्छाशक्तिमा पनि विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धिमा फरक पर्न आउछ । कुशल नेतृत्व चयन गर्नमा पनि सबैको ध्यान जान आवश्यक छ ।

स्थानीय सरकारले सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर सुधारका लागि गर्न सक्ने कार्यहरू

- संविधानले प्रदान गरेको माध्यामिक तहसम्म निःशुल्क शिक्षा भनिएको भए पनि सबै व्यवस्थापनमा ससर्त अनुदानबाट विद्यालय सञ्चालन गर्न रकमको अभाव हुने हुँदा स्थानीय सरकारले विद्यालय सञ्चालन गर्न न्यायोचित लगानी गर्न आवश्यक छ ।
- स्थानीय सरकारले आफ्नो सेवा क्षेत्रभित्रका विद्यालयहरूको नियमित अनुगमन गरी कार्यक्षेत्रमा नै आवश्यक पृष्ठपोषण दिएर थप सिकाइमा सुधार गर्न सकिन्छ ।
- स्थानीय सरकारले बसाइँसराईलाई रोक्न सामुहिक खेतीको अवधारणालाई अगाडि सार्ने र उत्पादित कृषिजन्य बस्तुलाई बजारसम्म पुर्याउन र उत्पादित बस्तुको विक्री सुनिश्चित गरी आय आर्जनमा वृद्धि गर्ने र बालबालिकाहरूलाई विद्यालयमा सहजै पठाउने वातावरणको सृजना गर्न प्रयासरत रहने ।
- शिक्षकहरूको जिल्लान्तर वा पालिकान्तर सरुवाको निश्चित समयावधि तोकेर मात्र सरुवा नीति स्थानीय तहको आवश्यकताका आधारमा निर्माण गर्नु पर्दछ ।
- शिक्षक विद्यार्थीको अनुपात मिलाउने ।
- शिक्षकहरूलाई पेसागत तालिमको व्यवस्था स्थानीय तहबाट गर्ने गराउने ।
- विद्यालयको भौतिक पूर्वाधारमा ध्यान दिने वा प्राथमिकताका आधारमा आवश्यक भौतिक निर्माण गर्ने ।
- अभिभावक शिक्षा कार्यक्रमलाई प्रभावकारी रूपमा लागु गर्ने र विद्यालयको रेखदेखमा अभिभावकलाई बढी जिम्मेवार बनाउने ।
- विपन्न परिवारको पहिचान गरी सो परिवारबाट अध्ययन गर्ने बालबालिकाहरूलाई निशुल्क र अनिवार्य विद्यालयमा नियमित गराउन उत्प्रेरणात्मक कार्यक्रमको तय गर्ने ।
- एक पालिका एक नमूना विद्यालयको अवधारणालाई पूर्ण रूपमा लागु गरिनु पर्दछ ।

- विद्यालयमा कुशल नेतृत्वको छनोट गर्ने र नेतृत्व आवधिक रूपमा चयन गरिनु पर्दछ ।
- प्राथमिक, निम्न माध्यमिक र माध्यमिक तह गरी जम्मा तीन वटा आवसीय विद्यालय निर्माण गरी पूर्वाधार विकासमा ध्यान दिन आवश्यक छ ।

आठराई गाउँपालिकाले सामुदायिक विद्यालय सुधारमा गरेका प्रयासहरू

आठराई गाउँपालिका कार्यपालिकाको आ.व. २०७९/०८० र ०८०/०८१ को नीति तथा कार्यक्रम मार्फत सामाजिक विकास कार्यक्रम अन्तर्गत सामुदायिक विद्यालयको शिक्षामा सुधारका कार्यक्रम अगाडि सारेको छ । जसलाई तल बुँदागत रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

- सबै सामुदायिक विद्यालयहरूको रङ्ग नेपाल सरकारले तोकेबमोजिम एकै किसिमको बनाउने ।
- सामुदायिक विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक कर्मचारी तथा शैक्षिक सहायता अनुदानका आधारमा कार्यरत भाषा शिक्षकहरूको न्यूनतम पारिश्रमिक कम्तिमा १०,०००/- बनाउने ।
- सामुदायिक विद्यालयका शिक्षक कर्मचारी तथा विद्यार्थीहरूको पोसाक नेपाल सरकारले तोकेबमोजिमको एकरूपता कायम गर्ने ।
- निःशुल्क पाठ्यपुस्तक विद्यार्थीहरूका हात हातमा समयमा पुगेको सुनिश्चित गर्ने ।
- एक विद्यालय एक खेलमैदानको अवधारणालाई अगाडि सारेको छ ।
- विद्यालय बाहिर रहेका बालबालिकाहरूलाई विद्यालयको पहुँचमा ल्याउने र पढाइ कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिने ।
- वालविकास सहजकर्ताहरूको क्षमता विकासका लागि रातो बङ्गला स्कुल पाटन ढोकासँग २५ ओटा सामुदायिक विद्यालयका बालबिकास सहजकर्ताहरूलाई साभेदारी कार्यक्रम सञ्चालन गरी क्षमता विकास गरिरहेको ।
- आठराई गाउँपालिका वडा नं.-१, सोदन भिरमुनीका बालबालिकाहरूलाई मध्यनजर राखी स्थानीय तहद्वारा आर्थिक भार वेहोर्ने गरी ओसाङ्लुङ बालबिकास केन्द्रको स्थापना भएको ।
- स्थानीय पाठ्यक्रमलाई समय सापेक्ष बनाउन संशोधन गर्ने र कक्षा- ७ को पाठ्यपुस्तक निर्माणाधिन अवस्थामा रहेको ।
- आगामी वर्ष कक्षा - ८ को स्थानीय पाठ्यपुस्तक छपाउने ।
- विद्यालयको शैक्षिक तथ्याङ्कहरू अध्यावधिक गरी विद्यार्थीहरूको दोहोरोपनालाई पूर्ण रूपमा अन्त्य गरेको ।
- माध्यमिक तह र आधारभूत तह (१-८) सम्म सञ्चालित विद्यालयहरूमा विद्युतीय हाजिरी जडानको लागि बजेट विनियोजन भइसकेको । (आठराई गाउँपालिका: नीति तथा कार्यक्रम, २०८०)

निष्कर्ष

स्थानीय तहका जनप्रतिनिधिहरूले कार्यभार सम्हालेको भन्डै आठ वर्ष पूरा हुन लागेको छ । यतिका समयसम्म पनि शैक्षिक क्षेत्रमा रहेका समस्याहरू समाधान हुन नसक्नुमा केन्द्र सरकारले तुरुन्त

नगर/गाउँ शिक्षा अधिकारी पठाउन नसक्नु, विद्यालय एवं शिक्षक कसरी व्यवस्थापन गर्ने तथा शिक्षक सरुवा कसरी र कसले गर्ने भन्ने विषयमा स्पष्ट कार्यविधि र निर्देशन नहुनु नै मुख्य कारक हुन् । तथापि सार्वजनिक शिक्षाको सुधार गर्नुपर्छ भन्ने विषयमा आठराई गाउँपालिकाले चासो दिइरहेको छ । स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ बमोजिम गाउँपालिका शिक्षा ऐन, नियम तथा कार्यविधि निर्माणगरी शिक्षामा सुधार ल्याउने प्रयत्न भइरहेको छ ।

सामुदायिक विद्यालयमा दिनानुदिन विद्यार्थीहरूको सङ्ख्या घट्दो रूपमा गइरहेको छ । अबका दिनमा विद्यालयमा विद्यार्थी घट्नाका कारणहरू पहिचान गरी सङ्घीय सरकारबाट हस्तान्तरित बजेटलाई शिक्षा क्षेत्रसँग जोडेर परिचालन गर्ने र शिक्षण सिकाइलाई समय सापेक्ष र प्रविधिमैत्री नबनाउने हो भने अवको ५ वर्षमा ५९ विद्यालयहरू मध्ये कम्तिमा १० वटा विद्यालयहरू समायोजन गर्नुको विकल्प छैन

संस्थागत विद्यालयमा कार्यरत शिक्षक कर्मचारीहरूको न्यूनतम पारिश्रमिक निर्धारण गरी उनीहरूको तलबभत्ता बैङ्क मार्फत मासिक रूपमा गर्नुपर्ने भुक्तानी व्यवस्था मिलाइनु पर्छ । विद्यालयमा शैक्षिक सुशासन कायम गर्न विद्युतीय हाजिरी र कक्षाकोठामा सिसी टिभी, अभिभावक र विद्यार्थीहरूलाई शैक्षिक जनचेतना फैलाउन तोकिएका व्यक्तिहरूलाई जिम्मेवारी प्रदान गर्नु पर्दछ ।

लामो समयदेखि केन्द्रीकृत शासन प्रणाली अन्तर्गत शिक्षा मन्त्रालय तथा शिक्षा विभागले गर्न नसकेको शैक्षिक सुधारको काम स्थानीय सरकारको काँधमा आएको छ । अब ढिलो नगरिकन दलीय समन्वय, छलफल र राय सुभाबको आधारमा विवादरहित ढङ्गले स्पष्ट कार्यविधि र प्रक्रियामार्फत शैक्षिक सुधार गर्न स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन २०७४ ले शिक्षा सम्बन्धी दिएको अधिकार प्रयोग गरी अगाडि बढ्ने हो भने स्थानीय सरकारले आफ्नो सेवा क्षेत्रभित्रको शिक्षामा सुधार ल्याउन सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- आठराई गाउँपालिका (२०८१), *आठराई गाउँपालिका नीति तथा कार्यक्रम: २०८०/०८१*, आठराई गाउँपालिका ।
- उप्रेती, गङ्गाप्रसाद र दाहाल राधिका, (२०७२), *हरिचरण सिटौलाको सुकीर्ति (स्मृतिग्रन्थ)*, नइ प्रकाशन, काठमाडौँ ।
- ढुङ्गाना, विष्णु (२०१८), *नेपालको शैक्षिक इतिहास*, नइ प्रकाशन, काठमाडौँ ।
- नेपाल सरकार (२०७७), *शिक्षाक्षेत्र योजना विकास कायय ढाँचा*, २०७७, नेपाल सरकार ।
- नेपाल सरकार (२०७८), *स्थानीय तहको शिक्षा निर्माण सम्बन्धी मार्गदर्शन: २०७८*, नेपाल सरकार ।
- नेपाल सरकार (२०७४), *स्थानीय सरकार सञ्चालन ऐन*, २०७४, नेपाल सरकार ।
- नेपाल सरकार (२०५९), *शिक्षा नियमावली, २०५९*, नेपाल सरकार ।
- <https://censusnepal.cbs.gov.np/results/np/population>.
- <https://censusnepal.cbs.gov.np/results/np/literacy>.
- <https://censusnepal.cbs.gov.np/results/np/downloads/caste-ethnicity>.
- <https://emis.cehrd.gov.np/#/dashboard>
- <https://moest.gov.np/>
- <https://mofaga.gov.np/news-notice/1697>.

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 07, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,
तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

Civic Education: Conceptual Ground and Its Importance with Reference to Nepal

Shyam Prasad Phuyel*

Bhojraj Acharya**

Tara Nath Ghimire PhD***

Abstract

Civic education is a global concern for cultivating civic sense in citizens in order to create a harmonious and peaceful world. The world is dealing with issues such as violence, the never-ending cycle of poverty, political instability, the loss of democratic standards and principles, and more. Civic education can serve as an accurate tool for overcoming problems because it recognizes personal dignity, the rule of law, cultural heritage promotion, and the promotion of democratic norms and values. As a result, the academic world, including our country, is developing new academic activities to promote civic education. In this context, the purpose of this article is to introduce the general concept of civic education, its global and national status, and civic education initiations. The descriptive method was used in this study, with data gathered from a library search and websites. Three main themes have emerged: the positive impact of civic education, the importance of civic education, and the role of civic education in society as a whole.

Keywords: civic knowledge, civic education, responsibility, individual rights, freedom, human civilization

* Associate professor of Political Science Education, Central Department of Education, Kirtipur, Shyamphuyal0@gmail.com

** Lecturer of Political Science, Mahendra Ratna Campus, Tahachal, rolpalibhojraj@hotmail.com

*** Associate professor of Political Sciencem, Patan Multiple Campus, tara.ghimire.@rrlc.tu.edu.np

Introduction

There are several ways to define civic education. Educationists see it as a public benefit in and of itself, but politicians see it as a tool to stimulate political participation while unwittingly raising their own public profile (McAllister, 2001).

Civic education is an essential component of democracy, encouraging responsive and participatory politics (Phuyal, 2001 & Dahal, 2001). Barber emphasizes the significance of civic responsibility, writing, "A common assumption of US participatory democracy is that every citizen recognizes and understands his or her civic duty" (Engelhardt & Steinbrink, 2001). Branson defines civic education as "education in self-government." Democratic citizens actively engage in their own administration, rather than passively accepting or submitting to other people's pronouncements (Wilson, 1998 & Quigley, 2000).

Civic education, as defined above, is a multifaceted topic that encompasses knowledge, cognitive and participation skills, attitudes, beliefs, and dispositions toward democracy and human rights. It takes both formal and informal approaches. Formal education includes curriculum and resources, examples/models of diverse educational programs, and classroom activities. Non-formal techniques that emphasize civic sensibility and skills are increasingly reaching an increasing number of people outside of the classroom. Schools that teach civic education are increasingly depending on student initiatives like printing wall magazines, engaging in discussions, keeping the classroom clean, and completing collaborative work.

In the international context, civics and civic education are now used interchangeably. Civics has long been identified with the process of developing responsible citizens via education and training. The World Book Encyclopedia covers the following aspects of democracy, freedom, and individual rights:

Civics is the study of people's rights and obligations... Students in the United States and many other nations study issues such as democracy, freedom, and individual rights. They learn about the structure, function, and issues confronting governments at the local, state, national, and international levels, as well as other economic, political, and social organizations. Students are encouraged to get involved in student government, school newspapers, and other civics teacher-led school groups. Students can also participate in voter registration campaigns and environmental initiatives (The World Book Encyclopedia, 2000).

The contemporary period anticipates an information-rich society, and as the social structure and kind of society evolve, so do the complexity of society. As a result, the degree of consciousness and education is now changing. As a result, the purpose and character of civic education used to be different than they are now. The term 'civics' was used in the same sense as 'civic education' today. Civics once referred to the rights and obligations of citizens in a certain country.

The implementation of civic education in Nepal is a critical step toward developing a strong and informed citizenry. Democracy, human rights, citizenship, and the role of government in society are among the topics covered in the curriculum. Its goal is to increase civic engagement and encourage students to become active members of their communities. Nepalese students learn about their rights and responsibilities as citizens, as well as the importance of participating in the democratic process, through civic education. They also learn about Nepal's history and culture, which helps them develop a sense of national identity and pride. (Acharya, 2016).

Civic education seeks to acquaint individuals to the core ideals of democracy while also educating them on democratic rights and practices. Finally, it aims to promote responsible and informed political involvement at all levels of government. Civic education strengthens ties between people, groups, and nations by training them for democratic citizenship. It therefore promotes civic culture, broadening and deepening democracy in citizens' public and private life, both at the grassroots and in schools.

Civic education's role and scope have expanded in the twenty-first century to include complex social settings such as universal human rights, multi-party democracy, the rule of law, educational development, civic sense, poverty alleviation, socialization, and civic knowledge, skills, and disposition. Overall, civic education has the potential to make Nepali citizens more aware, involved, and responsible. As a consequence, everyone in Nepal may benefit from a stronger, more affluent society.

The overarching goal of this essay is to give a broad overview of civic education and its current state in both national and global contexts. This writing explicitly aims to:

- conceptualize civic education and its relevance to the Nepalese context.
- examine the state of civic education in Nepal and around the world.
- explore global perspectives on civic education.

Method

In this study the qualitative the qualitative method was used for data collection and the descriptive techniques were followed to analyze and present the information. The information for this article was gathered and recorded through library and website searches. The information gathered was organized according to the objectives. Finally, the classified information was organized into themes and sub-themes.

Analysis and Interpretation

Based on the classified data, the status of civic education in the Nepalese and global contexts, as well as international perspectives on civic education in the themes of positive effects have been dealt with under the headings below. Finally, the presentation's outcomes have been drawn.

Positive effects of Civic Education

The USAID worldwide study of civic education is outstanding, but it is not the only source of information from which to make judgments regarding civic education's effectiveness. A review of other key research demonstrates that civic education improves civic knowledge, abilities, and attitudes.

Civic Knowledge

Civic knowledge is the understanding of one's citizenship's rights, responsibilities, and duties, as well as the political and legal systems that govern society. It covers a wide range of topics, including government structures, political processes, human rights, social justice, and individuals' and the community's obligations for upholding a society that is democratic. Civic knowledge is essential for active and responsible citizenship because it allows people to participate in democratic processes, think critically, and make informed decisions about issues that affect their lives and communities (Adhikari, 2016). It also promotes respect for diversity and social cohesion by encouraging an understanding of different points of view and cultures.

Carpini and Keeter (1996) managed a seven-year initiative to increase Americans' political literacy. They defined political knowledge as a collection of political information that are retained in long-term memory. Carpini and Keeter, (1996) investigation validated their essential assumption that political knowledge is grounded in facts. Using several public opinion surveys, they were able to show that "better-informed citizens are more likely to participate in politics, better able to discern, their self-interest' fully comprehended, and better able to connect their enlightened self-interest to specific opinions about the political world" (www.civiced.org/research.html.2000). Their research also discovered that better-informed people are more likely to maintain internally stable and consistent ideas over time, as well as to link their opinions to political engagement in meaningful and sensible ways. Furthermore, better-informed people are more likely to demonstrate other characteristics of good citizenship, such as political tolerance, ethics, and justice.

To put it succinctly, knowledgeable people are superior citizens in many respects that align with both pragmatic and normative ideas of good citizenship. A noteworthy and unsettling discovery from the research conducted by Carpini and Keeter (1996) is the existence of substantial knowledge gaps between groups who are socioeconomically disadvantaged and those that are more advantaged. Younger people, Black people, and women had the biggest knowledge gaps. There are notable ethnic disparities in political trust, interest, and knowledge in England. A recent study conducted in Hertfordshire, UK, among 1,250 teenagers aged fifteen to sixteen, found that social and political divisions in England were becoming similar to those seen in the US.

Civic Skills

Civic skills are the abilities required for individuals to participate in effective civic participation and democratic decision-making. Critical thinking, problem solving, communication, collaboration, and leadership are examples of these skills. Critical thinking skills are necessary for civic engagement because they allow people to analyze and evaluate information, assess different points of view, and make informed decisions about civic issues. Problem-solving abilities are also important because they assist individuals in identifying and addressing issues that affect their communities.

Citizens must learn more than just a body of information in order to exercise their rights and perform their obligations as self-governing community members. They must also acquire the requisite intellectual and participative skills. Critical thinking skills are the intellectual talents needed for informed, effective, and responsible citizenship. The Civics Framework for the 1998 National Assessment of Educational Progress (NAEP) and the National Standards for Civics and Government define these intellectual skills as determining and explaining, clarifying and evaluating, as well as assessing, taking, and defending positions on public issues. Participation or civic engagement skills are the second set of fundamental talents for democratic citizens.

The National Standards describe participatory skills as the ability to interact, monitor, and influence. Interacting entails responding to one's fellow people (Devkota, 2018). Interacting requires gently inquiring, responding, and discussing, as well as establishing coalitions and resolving conflicts in a fair and peaceful manner. Monitoring politics and governance refers to citizens' ability to track how issues are addressed by the political process and administration. Monitoring also includes citizens doing supervision or "watchdog" tasks. Finally, participatory influencing abilities are the capacity to affect political and governance processes, both official and informal.

Larry Diamond, a senior researcher at Stanford University's Hoover Institution, spoke at the Civitas Pan-American Conference in Buenos Aires, Argentina, about the importance of civic education, stating that it "must develop citizens' capacity to make democracy work." This includes not only routine forms of political participation, but also the ability to organize for a better, stronger, more just, and inclusive democracy" (Ibid.).

Diamond saw people's ability to motivate one another to take action and express their concerns vocally and in writing as one of the most important skills. Project Citizen is an example of a civic education effort that implements Diamond's principles. It was created and published by the Center for Civic Education. Currently, instructors and students use it in every state in the United States of America, as well as in over 30 other countries.

Project Citizen involves early adolescent students in identifying and researching significant public concerns within their local communities. They work together to identify a specific need in the community and then suggest, defend, and promote a public policy that would

fulfill it. A report on Project Citizen's impact on teenage pupils in Indiana, Latvia, and Lithuania was just released. Participatory abilities, as well as intellectual and physical capacities, were evaluated in the study. Following their participation in the Project Citizen Program, students were required to finish two scales. In control classrooms, their answers were contrasted with those of students who did not take part in Project Citizen. These scales were employed by them:

Intellectual Skills Scale

A framework for measuring and assessing a person's intellectual abilities across a variety of domains is referred to as an intellectual skills scale. This framework is frequently used to assess a person's cognitive strengths and weaknesses in educational and psychological assessments. On the intellectual skills scale, students improved their ability to explain problems in their community or country more than others, and they used facts and reasoning to analyze other people's positions on problems. They identify important public policy issues, which allows them to accurately describe important public policy issues to others. They are skilled at formulating a position on an important public policy issue and identifying their positions on important public policy issues.

Participatory Skills Scale

The Participatory Skills Scale is a civic education framework for assessing and developing students' participatory skills, which are required for effective participation in democratic societies. As active and responsible citizens, participatory skills refer to the ability to engage in democratic processes such as decision-making, problem-solving, and communication.

Students on the participative skills scale were active in their community's concerns and were aware of government leaders' duties for such issues. They believed that a certain government figure or branch was accountable for fixing a problem in their town. They were aware of the actions necessary to persuade members of the government about their community. Students have volunteered to work with others to tackle critical issues in public policy.

This multi-country study found that students' self-perceived civic skills in Indiana, Latvia, and Lithuania were positively and statistically significantly impacted by Project Citizen. After taking part in the program, students in treatment classes thought they had better civic abilities than students in comparison classes who had not heard of Project Citizen.

Bosnia and Herzegovina has also demonstrated how well-designed civic education projects may improve students' civic knowledge and skills. A survey of 2,000 Bosnian middle and senior high school students was conducted. The other half had not engaged in Project Citizen, whereas the other half had. Participants' political and engagement abilities improved significantly. The likelihood of participants contacting public officials about issues in their communities, getting information from a range of specialists, feeling more

confident about their understanding of local government, and feeling more equipped to communicate issues were all higher. They would have voted more often than their peers who did not participate if they had been given the opportunity. (Kattel, 2019).

The Participatory Skills Scale is typically comprised of a number of indicators that assess a student's ability to participate in various aspects of civic life. These indicators are classified into several categories, chiefly including the following.

- *Communication skills*: The ability to listen actively, express opinions, and communicate effectively with others.
- *Critical thinking skills*: The ability to analyze information, evaluate arguments, and make informed decisions.
- *Collaboration skills*: The ability to work effectively with others, respect diverse perspectives, and resolve conflicts.
- *Leadership skills*: The ability to inspire and guide others, take initiative, and make ethical decisions.
- *Advocacy skills*: The ability to speak up for oneself and others, and engage in social and political action.
- *Civic knowledge*: The understanding of political systems, institutions, and processes, as well as the rights and responsibilities of citizens.

Overall, the Participatory Skills Scale provides a framework for educators and students to understand the skills and competencies required for effective participation in democratic societies, and to work toward developing those skills in themselves and others.

Civic Dispositions

Civic dispositions are people's attitudes, values, and beliefs about their place in society and their need to contribute to the greater good. The purpose of civic education is to instill civic values that will lead to active and responsible citizenship. Civic dispositions are aspects of both public and private life that are required to preserve and advance democracy. Like civic skills, civic dispositions develop throughout time as a consequence of experiences and lessons learned in the community, family, school, and civil society organizations. These experiences taught people that each individual's responsible self-government is necessary for democracy, and that the two cannot coexist.

To put it another way, what are the student's dispositions or "habits of the heart" that will motivate him to behave and think in accordance with democratic norms and values? Schools have a unique and historical responsibility to assist individuals develop their civic character, even if many other institutions play a role. Schools fulfill this role by providing both formal and informal teaching beginning in the early years and continuing throughout the educational process. According to Galston (2004), there are two "general political virtues" that educators should promote.

The first is a pledge to have candid conversations to settle disputes and to participate in public discourse. This entails being open to hearing a range of perspectives, some of which the listener may find peculiar, if not downright harmful, considering the diversity of liberal cultures. The ability to honestly and clearly convey one's own news as the basis for influencing politics instead of using compulsion or manipulation is another quality of political discourse. According to Galston, the second necessary disposition is the desire to bridge the gap (as much as feasible) between ideals and actions in a liberal society. It can refer to making a public appeal or taking discreet actions to stop dishonesty from spreading inside one's own

The abolitionist, suffrage, union, and civil rights movements; government initiatives such as Head Start; and the consequences of civil rights legislation are just a few of the historical and modern attempts to bridge the gap between ideals and reality in public life that students must discuss. The Standards also ask students to explain how individual, societal, and political conduct may reduce, if not increase, the gaps between the foundations of American constitutional democracy.

What evidence is there that well-thought-out civic education efforts may promote democratic values? Richard Brody of Samford University performed study on how the Citizen and the Constitution curriculum affects the political tolerance of 1,351 high school students nationally. The Center for Civic Education designed this program to encourage civic obligation and competence (Smith, 2016). It promotes students' comprehension of the structures of American constitutional democracy and helps them find the Constitution's and Bill of Rights' modern relevance: According to the Brody study, students who participated in the We the People of America...program were more politically acceptable than the average American. They were also more self-confident and perceived to have fewer constraints on their own political freedom, making them more willing to extend those rights to others. They were also less repressive of press, speech, and the promotion of radical or unconventional ideas, and more likely to permit freedom of assembly to groups with opposing viewpoints.

According to the aforementioned research of senior high school students in Bosnia and Herzegovina, well-designed civic education programs have a beneficial influence on civic attitudes. The study's findings revealed that students who participated in Project Citizen perceived themselves as more involved citizens and exhibited increased political tolerance for a variety of groups, including women, human rights organizations, environmentalists, and student organizations. Furthermore, participants backed the rule of law, fundamental freedoms of expression, assembly, and participation, and had a less authoritarian viewpoint (Regmi, 2017).

Importance of Civic Education in Nepal

In light of the global picture described above, civic education prioritizes universal rights, human rights, multi-party democracy, and the rule of law. Furthermore, it emphasizes socialization, poverty alleviation, civic sense enhancement, education, and the development

of civic knowledge, skills, and disposition (Phuyal, 2001). Rajendra Kumar Rongong and Dhruva Shrestha identified three types of civic education in Nepal: civic knowledge, civic skills, and civic attitudes (Rongong & Shrestha, 2002).

They argue that character development and civic education are closely related. The 1990 and 2006 people's movements, which aimed to restore democracy and restructure the state, respectively, have elevated the significance of civic education within the Nepalese setting. The following examples demonstrate the functions and significance of civic education in this context:

Civic Education for Good Governance

Governance refers to the exercise of authority across a variety of organizations. Good government seeks to guide, rule, and regulate in the best interests of its population. It entails employing government authority to manage a country's affairs. It also refers to a human aggregate as well as people's representatives working together on a common public welfare goal. Most conceptions of governance incorporate three concepts: accountability, legitimacy, and transparency (Dahal, 2001). The government stays accountable to the people and diligent in promoting human development via good governance (Poudyal, 2001). Civic education is becoming increasingly crucial in promoting effective government. The primary purpose of civic education in democracies is to teach people how to govern themselves. Education of citizens is the foundation of successful governance.

Civic Education for Cultural Heritage

Culture is typically characterized in terms of art, music, and literature. According to the anthropological definition, it is concerned with the depiction of all aspects of human activity. Culture or civilization may be described as any knowledge, religion, art, morals, legislation, tradition, or other skills and habits acquired as a member of a society. Culture, on the other hand, is the evolutionary process that emerges from specific historical events, such as the transmission of thoughts or cultural features from other civilizations. Culture is said to as a 'vague concept' since it differs from location to place. However, current cultural anthropologists argue that certain cultural forms emerge and persist based on their usefulness in establishing social cohesion. Culture, on the other hand, is defined as the set of shared standards within a social connection. It is described as a discourse theory and an interdisciplinary approach to classical social science.

Cultural heritage is the modernist process's symbolic expression of customs that have been passed down from ancestors. Civic education imparts information through experiments that serve as recommendations for the preservation of culture and legacy as well as the continuation of human civilization in society, since no society can exist without traditions and the challenge of modernization. Since the protection of cultural heritage is inextricably tied to self-government, civic education ought to adequately handle this subject. (Bhatrai & Upreti, 2014).

Civics education for reducing poverty.

Poverty reduction has long been a human objective, and it is inextricably related to issues of unequal resource and service distribution. Poverty reduction is to achieve fair distribution of products and services across all sectors, regions, and population groups. Civic education is a way for improving resource usage in a nation, region, or society group. Better is another phrase for civic education; it describes the best possible progress that may occur in society, together with an explanation of how and for whom (Neupane & Sapkota, 2020).

Civic education can play an important role in poverty alleviation by providing individuals with the knowledge, skills, and mindset required to actively participate in their communities and address the root causes of poverty. Here are some instances of how civic education can help to alleviate poverty:

Awareness of Rights and Responsibilities: Civic education teaches people about their rights and responsibilities as citizens. Individuals in poverty can advocate for themselves and others by understanding their entitlements, such as access to education, healthcare, and social services. They can also comprehend the significance of carrying out their obligations, such as paying taxes and participating in community development activities.

Political Engagement: Citizens are encouraged to participate in political processes such as voting, attending public hearings, and joining advocacy groups through civic education. Individuals can influence policies and programs that address poverty-related issues such as unemployment, inequality, and insufficient social services by actively participating in decision-making processes.

Social and Economic Empowerment: Civic education can provide individuals with valuable skills such as critical thinking, problem-solving, and communication, which are useful in both personal and professional life. Individuals with these skills can overcome poverty by finding work, starting businesses, and participating in economic activities that produce income and enhance their livelihoods.

Community Development: Civic education emphasizes the value of community participation and cooperation. It encourages people to work together to identify local poverty issues such as a lack of infrastructure, poor sanitation, or limited access to education. Civic education assists communities in effectively addressing these challenges by mobilizing resources, fostering collaboration, and implementing community-driven initiatives.

Social Justice and Equality: Civic education fosters values such as social justice, equality, and inclusion. It assists people in recognizing and confronting discrimination, prejudice, and systemic barriers that contribute to poverty. Civic education encourages individuals to advocate for fair and equitable policies, fight corruption, and promote equal opportunities for all by instilling a sense of social responsibility.

Sustainable Development: Civic education can help to raise awareness about environmental and sustainable development issues. It helps people understand the links between poverty, environmental degradation, and social well-being. Civic education contributes to poverty reduction while protecting the environment for future generations by promoting sustainable practices such as resource conservation, renewable energy, and responsible consumption.

It is critical to ensure accessibility, inclusivity, and continuous engagement when implementing civic education for poverty alleviation. Partnerships between educational institutions, civil society organizations, government agencies, and the private sector can help achieve this. We can empower individuals to actively contribute to poverty reduction efforts by integrating civic education into formal and informal learning settings, conducting community outreach programs, and providing ongoing support.

Civic Education for the Conservation of Nature

Civic education is critical in promoting environmental conservation by instilling in individuals and communities a sense of responsibility, knowledge, and engagement. Here are some ways civic education can help with environmental conservation:

Environmental Awareness: Civic education raises public awareness of the value of nature and its conservation. It educates people about the benefits of biodiversity, ecosystems, and natural resources. Individuals who understand the value of nature are more likely to participate in conservation efforts and support environmental policies.

Sustainable Practices: Civic education promotes environmentally friendly practices that reduce pollution. It teaches people about environmentally friendly practices like waste reduction, recycling, energy conservation, and responsible consumption. Individuals can help to conserve nature and reduce their ecological footprints by incorporating these practices into their daily lives.

Ecological Literacy: Civic education improves ecological literacy, which is the understanding of the complex relationships that exist between living organisms and their surroundings. It teaches people about ecological processes, species interactions, and ecosystem dynamics. Individuals can make informed decisions and take actions that promote biodiversity conservation and ecosystem resilience with this knowledge.

Advocacy and Policy Engagement: Individuals are empowered to advocate for nature conservation through civic education. It gives them the knowledge and skills they need to participate in public debates, influence policies, and support initiatives that protect natural habitats and ecosystems. Individuals can play an active role in shaping conservation policies and practices by participating in environmental campaigns, writing to policymakers, and voicing their concerns.

Community Engagement: Civic education encourages community participation in nature conservation. It encourages people to work with local organizations, take part in community-based conservation projects, and participate in citizen science initiatives. Communities can work together to protect and restore natural resources such as forests, rivers, and wetlands.

Conservation Ethics and Values: Civic education fosters an awareness of environmental ethics and values. It encourages people to develop a deep respect for the natural world and recognize their responsibility as environmental stewards. Civic education promotes long-term commitment to conservation actions and sustainable lifestyles by instilling a sense of environmental ethics.

Civic Education for Civil Society

In modern civilization, civil society is made up of capital, the state, and the people, together with all of their groups and organizations. There are several grounds to support civil society's importance in the present world.

First, civil society's main values are freedom, social justice, and solidarity. These principles reflect civil and political rights (first generation), social, economic, and cultural rights (second generation), as well as the rights to development, self-determination, and international collaboration. Second, a civil society is made up of tiny grassroots organizations that encourage citizen engagement, bringing an increasing number of residents to public life. Third, for the benefit of the vast majority of citizens who are impoverished, helpless, excluded, and estranged from mainstream democratic and development processes, civil society mediates conflicts between broad and narrow interests, the base and superstructure, and political and economic societies.

Fourth, civil society provides a mechanism for organizing counter-knowledge and using relevant sorts of skill to build their own translation, expressing a vision of conscious opposition to authoritarianism, domination, and citizen exploitation. Fifth, civil society seeks to mold public opinion and common knowledge while exerting influence on government policies.

Sixth, by eliminating various barriers to the enjoyment of constitutional rights, economic and political entitlements, and chances for civic empowerment, civil society deepens its dedication to the defense of the social domain and the public good. In 2017. Pant and Sapkota. Lastly, civil society gives a community-building initiative a boost both domestically and internationally to make national and individual life more universal. Additionally, it promotes cooperation between states, governments, and citizens at the regional and global levels (Dahal, 2001). These are the fundamental elements of a civil society.

During the 2006 democratic development movement, the functions of civil society were clearly visible. As a result, civic education must support the cornerstones of civil society.

Civic education, as a whole, should be in charge of creating a critical mass of civil society in order to ensure equality and justice in a democracy.

Civic Education in Development

The notion of how a society changes and develops is neither new nor fresh in current debates. There have always been views and theories on how societies grow and develop, from ancient antiquity to the Enlightenment to the present day. There are three elements to development: economic, social, and political.

Economic development is described as increasing the efficiency of a society's production system. Social/cultural growth manifests itself through changes in attitudes, values, and actions. Political progress is described as an equitable distribution of power with no group dominating another. Political progress entails political engagement, access to political posts, and the development of national unity, coherence, and identity (The International Encyclopedia of Education, 1648). A solid civic education improves individuals' economic, social/cultural, and political position. As a result, civic education is an important component of development, which is only achievable due to the quality of people. Every citizen should be critical and constructive about development's three dimensions: social, economic, and political.

Civic Education for Democracy

Individual liberties and rights are honored and defended in civic education. It recognizes the worth and dignity of every individual, the rule of law, each individual's desire to fulfill their commitments, their participation in the common good, constitutional governance, and the right of all people to vote. Civic education helps to strengthen one's innate mental faculties.

Democracy is commonly mistaken for a kind of governance. However, democracy is more than just a form of government; it also relates to the community's culture, which should promote justice, pluralism, humanism, and respect for all individuals.

A multi-party system, a bill of rights, human rights, accountability, transparency, frequent, free, and fair elections, economic freedom, limits on abuse of power, equality, and political tolerance are all seen as key components of democracy. Ordinary citizens should be taught the importance of these democratic components and given the opportunity to experience them through civic education. When a large group of individuals instills all of these potentials.

Based on the preceding ideas, one may claim that excellent administration promotes cultural heritage. Poverty reduction, environmental protection, civil society, development, and democracy are all important aspects of civic education.

Conclusion

Civic education teaches people how to govern themselves. Civic knowledge, abilities, and temperament are all linked to civic education. Civic education, according to this perspective, is a multifaceted topic that encompasses knowledge, cognitive and participation abilities, attitudes, beliefs, and dispositions toward democracy and human rights. It takes both formal and informal ways. Curriculum and curricular resources comprise methodological activities such as examples/models of various educational programs and classroom exercises. It comprises a method that presently provides a rising number of individuals outside of the classroom with activities concentrating on civic sense and skills in non-formal settings. Schools that teach civic education are increasingly dependent on student initiatives such as printing wall magazines, engaging in discussions, keeping the school environment clean, and collaboration.

Civic education programs that are offered on a regular basis, stress learning by doing, employ participatory techniques, and focus on topics relevant to participants' daily lives may do far more than merely overcoming apathy and anomie. It is possible to strengthen our citizens by providing them with the information and skills they require, as well as the attributes that will help us go closer to realizing the goals of democracy. In a same line, it covers civil society, democracy, development, poverty alleviation, cultural heritage, good governance, and environmental protection. All of these themes are important in civic education and have a significant effect on how society is developed overall.

References

- Acharya, K. P. (2016). *Civic education in Nepal: Current status and challenges*. Lumbini Prakashan.
- Adhikari, D. R. (2016). *Civic education and its challenges in Nepal. Education and development*. Goodwill publication.
- Branson, M. S. (1998). *The role of civic education*. [Internet] Available from: <http://www/civiced.org/articles-role.html> [Accessed 28 May 2010].
- Center for Civic Education (2000). *Beyond communism and war: The effect of civic education on the democratic attitudes and behavior of Bosnian and Herzegovinian Youth*. [Internet] Available from: www.civiced.org/research.html. [Accessed 11 June, 2018].
- Dahal, D. R. (September 26, 2001), *Good governance in Nepal context*. The Telegraph Weekly.
- Devkota, R. (2018). Civic Education in Nepal: An analytical review. *Journal of Education and Research*, 8(1), 135-150.
- Engelhardt, L. T and Steinbrink, J. E. (2001). *Teaching students about their civic obligation jury duty*. [Internet] Available from: <http://proquest.com/pqd web/Ts>. [Accessed 12 September, 2016]
- Galston, W (2004) . *Civic education and political participation. American Political Science Association volume. 37*, 263-266.
- Kattel, B. R. (2019). Civic education in Nepal: Issues and challenges. *Prithvi Academic Journal*, 11(1), 83-100.
- McAllister, L (2001). *How can civics best promote democracy*. [Internet] Available from: <http:// Ptg djar.com/ccroot/asp/publib/sto..>[Accessed 18 May, 2017]
- Neupane, R., & Sapkota, D. (2020). *Civic education and political participation: An empirical study in Nepal. Journal of Education and Development*, 4(1), 1-22.
- Pant, R., & Sapkota, D. (2017). *Civic education in Nepal: A critical analysis of curriculum and pedagogy. Journal of International Education and Leadership*, 7(1), 1-15.

- Phuyal, B. P. (2001). *Civic education in Nepal*, Kathmandu Center for Research And Studies Occasional Paper, 2(2).
- Poudyal, A. R. (2001). *Governance in Nepal: Essays on constitutional law*. Nepal Law Society.
- Quigley, C. N. (2000, March 29). *Global trends in civic education*. [A Speech audio recording] Needs for New Indonesian Civic Education Center for Indonesian. Available from: <http://www.civiced.org/index.php>
- Regmi, M. (2017). Civic education and democracy in Nepal. *South Asia Research Journal*, 37(1), 23-43.
- Rongong, R. K., and Shrestha, D. (2002). *Civic education: A concept paper*. [Paper Presented] at the Workshop-Seminar of the Society for the Promotion of Civic Education.
- Smith, J. D. (2016). *Civic education: Fostering active citizenship in the modern world*. Academic Press.
- The International Encyclopedia of Education* (1999). Reprint (1999). London: Field Enterprises Educational Corporation, Vol. 3. Second Edition.
- The World Book Encyclopedia* (2000). C1-C2 Vol. 4 *World book*. A Scott Fetzer Company.
- Upreti, B. R., & Bhattarai, M. (2014). Democratic citizenship education in Nepal: Issues and challenges. *Educational Journal of the University of Patras*, 1(2), 64-82.

प्रणयन वर्ष २५, अङ्क ७, २०८१

ISSN (Print) : 2505-0818

Submitted Date : October 07, 2024

Accepted Date : January 15, 2025

त्रि.वि. प्राध्यापक सङ्घ, क्याम्पस एकाइ समिति,

तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस, आठराई, चुहानडाँडा

शैली विश्लेषण प्रक्रिया र भाषा शिक्षण

डा. केशव भुसाल*

लेखसार

प्रस्तुत लेख शैलीविज्ञानको अध्ययनमा आधारित रहेको छ । यस लेखमा शैलीविज्ञानको महत्तम पक्ष शैली विश्लेषण प्रक्रिया र भाषा शिक्षणबारे अध्ययन गरिएको छ । शैली विश्लेषणको प्रक्रिया प्रस्तुत गर्नु, शैलीवैज्ञानिक दृष्टिमा भाषा शिक्षणको अवधारणा प्रस्तुत गर्नु यस अध्ययनका मुख्य उद्देश्यका रूपमा रहेका छन् । प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित रहेको छ । यसमा सैद्धान्तिक अनुसन्धान पद्धतिको उपयोग गरिएको छ । यस क्रममा मुख्यतया अङ्ग्रेजी सैद्धान्तिक सामग्रीहरू र अंशतः नेपाली सामग्रीहरूको अध्ययन गरिएको छ । यसबाट प्राप्त शैली विश्लेषण तथा भाषा शिक्षणसम्बन्धी अवधारणाहरूको विश्लेषण एवम् संश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा शैली विश्लेषण र भाषा शिक्षण सम्बन्धमा प्राप्त तथ्यहरूको तुलनात्मक अध्ययन गरी तार्किक व्याख्या गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनबाट शैली विश्लेषण प्रक्रियाअन्तर्गत भाषिक संरचना, साहित्यिक संरचना र शैली संरचनाको अध्ययन गरिने, भाषिक संरचनाअन्तर्गत ध्वनितात्त्विक व्यवस्था, कोशीय व्यवस्था र व्याकरणिक व्यवस्थाको अध्ययन गरिने, साहित्यिक संरचनाअन्तर्गत बनोट र बुनोटको अध्ययन गरिने, शैली संरचनाअन्तर्गत विकल्पन र चयन तथा अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन विश्लेषण गरिने, यस क्रममा सामग्री सङ्कलन, व्याख्या-विश्लेषण र निष्कर्षणको प्रक्रिया अवलम्बन गरिनेलगायतका निष्कर्ष निकालिएको छ । साथै सन्दर्भअनुसार प्रयोग गरिने भाषाको विश्लेषण गर्न, कृति वा रचनाका भाषाशैलीगत विशेषताको व्याख्या गर्न, व्यक्त अभिव्यक्तिको आशय ग्रहण गर्न, भाषिक अभिव्यक्तिको प्रयोग, व्यवहारमा भाषाका प्रयोक्ताहरूलाई सघाउन तथा व्यक्त अभिव्यक्तिको कुशल व्याख्यात्मक क्षमता विकासका लागि पाठकलाई मद्दत गर्न सहयोग पुऱ्याउने भएकाले शैलीविज्ञानको भाषाशैक्षणिक महत्त्व रहेको निचोड प्रस्तुत गरिएको छ । यसबाट शैली विश्लेषण प्रक्रिया र भाषाशिक्षण सम्बन्धमा आधारित रही अध्ययन, अनुसन्धान गर्न चाहने जोकोहीका लागि आवश्यक सघाउ पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

* उपप्राध्यापक, नेपाली शिक्षा विभाग, शिक्षाशास्त्र केन्द्रीय विभाग, त्रि. वि. कीर्तिपुर, keshabbhusal.tu@gmail.com

प्रमुख शब्दावली : शैलीविज्ञान, शैली विश्लेषण प्रक्रिया, शैली विश्लेषण अभ्यास, भाषा शिक्षण ।

अध्ययनको पृष्ठभूमि

शैलीविज्ञान सन्दर्भअनुसार प्रयोग गरिने भाषाको अध्ययनसँग सम्बन्धित सिद्धान्त हो । यसलाई भाषा प्रयोगको शैली विश्लेषण गर्ने पद्धतिका रूपमा लिइन्छ । नगेन्द्र (सन् १९८०) का अनुसार साहित्य भाषा प्रयोगको कला हो अर्थात् विशेष प्रयोग विधि वा शैली हो । यसको समीक्षा भनेको यही प्रयोग विधि वा शैलीको विवेचना हो अनि विवेचनाको नियम वा संहिता शैलीविज्ञान हो । यस अर्थमा शैलीविज्ञानलाई निश्चित विधिमा आधारित मान्यताका रूपमा व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषणका सन्दर्भमा विभिन्न दृष्टिकोणहरू पाउन सकिन्छ । नेपाल (सन् २००९) का अनुसार आधुनिक शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका सन्दर्भमा दुई मुख्य धारणाहरू पृष्ठभूमिका रूपमा रहेका छन् : - भाषा प्रयोगको सम्पूर्ण प्रयोग, प्रक्रिया शैलीविज्ञानको अध्ययन क्षेत्र हो - साहित्यिक भाषाशैलीको अध्ययन मात्र शैलीविज्ञानको क्षेत्र हो । यी दुई धारणामध्ये पहिलो धारणाका पक्षधर विद्वानका रूपमा सस्युर, चार्ल्स बाली, रोमन याकोब्सनलगायत देखा पर्छन् भने दोस्रो धारणाका पक्षधर विद्वानका रूपमा स्पिटजर, एड्कविष्ट, उल्मन, लिचलगायत देखा पर्छन् । त्यस्तै शैली प्रयोगको लेखकीय र पाठ्य विशेषताका आधारमा यससम्बद्ध दुई दृष्टिकोण देखा परेका छन् : लेखकीय व्यक्तित्वको सापेक्षतामा शैलीविश्लेषण - पाठगत विशेषताका सापेक्षतामा शैली विश्लेषण । यी दुई दृष्टिकोणमध्ये पहिलो दृष्टिकोणले शैलीलाई व्यक्ति स्वयम्का ऽपमा र लेखकीय बौद्धिक अध्यासको प्रतिफलका रूपमा व्याख्या गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछ भने दोस्रो दृष्टिकोणले साहित्यिक पाठ वा रचनामा व्यवहृत भाषाका आधारमा विश्लेषण गर्नुपर्ने मान्यता राख्दछ । अर्बाम्स एन्ड हर्फाम (सन् २००१) का अनुसार शैलीविज्ञानका मुख्य दुई तरिका रहेका छन् । जसलाई यसको प्रयोगसम्बन्धी धारणा र क्षेत्रले भिन्न तुल्याउँछन् । - रूपवादी शैलीवैज्ञानिक तरिका र - साहित्यिक भाषाको अध्ययन । यी दुई तरिकामध्ये रूपवादी शैलीवैज्ञानिक तरिका पाठमा के भनिएको छ र कसरी भनिएको छ का बिचको भिन्नता निर्धारणमा आधारित रहेको छ भने साहित्यिक भाषाको अध्ययनगत तरिका साहित्यमा प्रयुक्त भाषाको अध्ययनबाट अनुभूत हुने विभिन्न पक्षसँग सम्बन्धित रहेको छ । सिम्सन (सन् २००४) का अनुसार शैलीविज्ञानिक अध्ययन निम्नबद्ध हुनुपर्छ, पुनर्प्राप्य हुनुपर्छ र अनुकरणीय हुनुपर्छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययनसँग सम्बन्धित यी विविध धारणालाई दृष्टिगत गर्दा शैलीविज्ञानको अध्ययनीय दायरा फराकिलो रहेको गतार्थ हुन्छ ।

शैलीविज्ञानिक अध्ययनका सन्दर्भमा कृतिको बाह्य र आन्तरिक पक्षको अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ । शर्मा (२०५९) का अनुसार हरेक कृतिमा अभिव्यक्ति र कथ्य गरी दुई पक्ष हुन्छन् । जसमध्ये अभिव्यक्ति पक्ष कृतिको बाह्य वा रूप पक्षसँग र कथ्य पक्ष कृतिको आन्तरिक वा अर्थसन्दर्भसँग सम्बन्धित हुन्छ । शैलीविज्ञानमा कृतिको बाह्यतल वा मूर्त आकारबाट गहनतल वा अमूर्त आकारमा ओर्लने प्रक्रिया अँगालिन्छ । यस क्रममा शैलीविज्ञानले कृतिको अमूर्त आकारलाई मूर्त आकारबाट बुझ्ने सामर्थ्य प्रदान गर्दछ । साहित्यिक कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन विश्लेषणले पूर्णता प्राप्त गर्ने तीन स्तर रहेका छन् : आधार सामग्रीको स्तर, कला माध्यमको स्तर र कला प्रतीकको स्तर । यीमध्ये आधार सामग्रीको स्तरलाई शैलीवैज्ञानिक अध्ययनको प्रारम्भिक स्तरका रूपमा लिइन्छ । यसमा वाक्य वा वाक्यभन्दा साना एकाइको अध्ययन विश्लेषण हुन्छ । कला माध्यमको स्तरलाई वाक्यभन्दा वृहत्तर सन्दर्भको अध्ययनमा आधारित मानिन्छ । यसमा छन्दयोजना, अर्थ, लय, विम्ब, प्रतीक, कथानक, चरित्र निर्माण, अलङ्कार,

सादृश्य विधान आदिको अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ । कला प्रतीकको स्तर विवेच्य कृतिलाई एउटा सिङ्गो कला प्रतीकका रूपमा हेर्ने अवधारणासँग सम्बन्धित रहेको छ । यसमा कृतिलाई बनोट वा संरचना र बुनोट वा आभिव्यक्तिक पूर्णताका कोणबाट नियालिन्छ ।

उसो त साहित्यिक कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका क्रममा भाषा प्रयोगको पाठ्यान्तरिक सन्दर्भ र पाठ्येतर सन्दर्भमा पनि ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यीमध्ये पाठ्यान्तरिक सन्दर्भमा वार्णिक, स्थात्मक वाक्यात्मक, कोशीय, विराम चिन्ह प्रयोगजस्ता भाषिक सन्दर्भ र आदि, मध्य, अन्त्य, पाठ्यांशहरूका बिचको सम्बन्ध, छन्द, मुद्रण, ढाँचाजस्ता रचनात्मक सन्दर्भ पर्छन् भने पाठेतर सन्दर्भमा अवधि, वक्ता लेखक, श्रोता पाठक तिनीहरूका बिचको उमेर, लिङ्ग, आत्मियता, प्रतिष्ठा, परिवेश, शारीरिक क्रियाकलाप भाषा, भाषिका आदि पर्छन् । यी दुबै सन्दर्भको सूक्ष्म पर्यावलोकनका आधारमा कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन सम्भव हुने मानिन्छ । यस किसिमको सैद्धान्तिक मान्यताको सूक्ष्म अध्ययन, अनुसन्धान नभइरहेको वर्तमान परिवेशमा शैली विश्लेषण प्रक्रिया र भाषा शिक्षणबारे अध्ययन गरिएको छ । यसबाट शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका क्षेत्रमा धेरथोर सहयोग पुग्ने अपेक्षा राखिएको छ ।

उद्देश्यकथन

प्रस्तुत अध्ययनको मुख्य उद्देश्य शैलीविज्ञानको अध्ययन गर्नु रहेको छ । यसका अन्य उद्देश्यका रूपमा शैली विश्लेषणको प्रक्रिया प्रस्तुत गर्नु, शैलीवैज्ञानिक दृष्टिमा भाषाशिक्षणबारे व्याख्या गर्नुलगायत रहेका छन् ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत अध्ययन गुणात्मक अनुसन्धान विधिमा आधारित रहेको छ । यस अध्ययनमा वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक पद्धतिको प्रयोग गरिएको छ । यसमा मूलतः अङ्ग्रेजी सैद्धान्तिक सामग्रीलाई अध्ययनीय सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ भने आंशिक मात्रामा नेपाली सैद्धान्तिक सामग्रीहरूको प्रयोग गरिएको छ । प्रस्तुत अध्ययनमा अङ्ग्रेजी तथा नेपाली सैद्धान्तिक सामग्रीको अध्ययनबाट प्राप्त तथ्यलाई शैली विश्लेषण प्रक्रियासम्बद्ध विभिन्न शीर्षकमा विभक्त गरी विश्लेषण गरिएको छ । साथै भाषाशैक्षणिक अवधारणालाई व्याख्यात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । यस क्रममा आवश्यकतानुसार उदाहरणहरूसमेत प्रस्तुत गरिएको छ ।

व्याख्या विश्लेषण

शैली विश्लेषण प्रक्रिया र भाषा शिक्षण शीर्षकमा आधारित प्रस्तुत अध्ययनका क्रममा प्राप्त तथ्यहरूलाई निम्नानुसारका शीर्षकमा विभक्त गरी व्याख्या विश्लेषण गरिएको छ :

शैली विश्लेषण प्रक्रिया

वस्तुतः साहित्यिक कृतिमा व्यवहृत भाषिक शैलीको अध्ययन विश्लेषण गर्ने कार्यलाई शैली विश्लेषण भनिन्छ । शैली विश्लेषण गद्य वा पद्य दुबै प्रकृतिका साहित्यको गर्न सकिने भए पनि उद्भवगत एवम् भुकावगत दृष्टिले यसको विशेष सम्बन्ध काव्य क्षेत्रसँग रहेको छ । वस्तुतः कुनै पनि कृतिको शैली विश्लेषणमा कृतिको बाह्य र आन्तरिक पक्षको सूक्ष्म विश्लेषण गरिन्छ । कृतिको बाह्य पक्षले व्यक्त

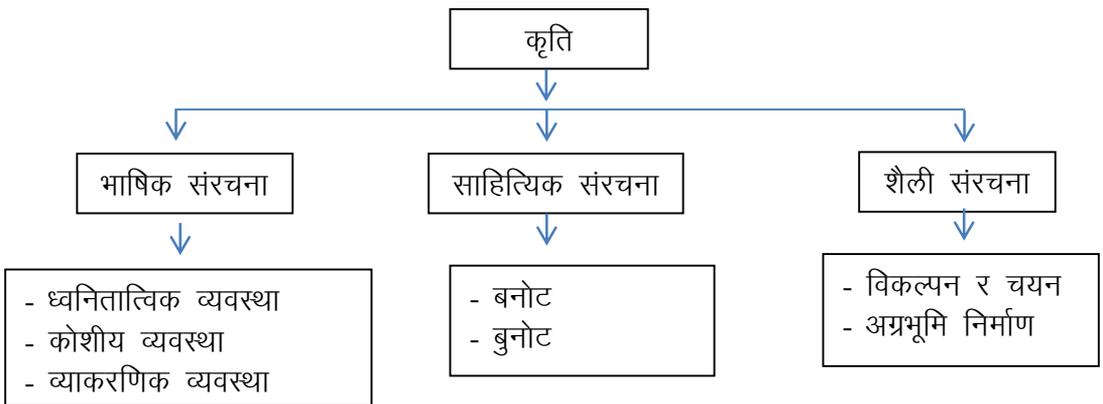
अभिव्यक्ति वा कथ्यलाई जनाउँदछ भने आन्तरिक पक्षले त्यसमा निहित अर्थ पक्षलाई जनाउँदछ ।

कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययन आधार सामग्रीको तह, कला माध्यमको तह र कला प्रतीकको तहमा आधारित हुन्छ । जसमध्ये आधार सामग्रीको तहमा वाक्यदेखि रूपसम्मका स्तरको अध्ययन गरिन्छ । जसलाई भाषावैज्ञानिक तहका रूपमा लिइन्छ । कला माध्यमको तहमा छन्द, लय, विम्ब, प्रतीक आदिको अध्ययन गरिन्छ । जसलाई साहित्यिक तहका रूपमा लिइन्छ । कला प्रतीकको तहमा कृतिको बोट र बुनोटको अध्ययन गरिन्छ । जसलाई संरचनात्मक तहका रूपमा लिइन्छ ।

साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषणका सन्दर्भमा विभिन्न प्रास्य एवम् प्रक्रियामा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । शर्मा (२०५९) का अनुसार सबै खालका कृतिको उचित र उपयुक्त विश्लेषणका लागि आवश्यक प्रास्यलाई तीन प्रकारमा विभाजन गर्न सकिन्छ : चयन, अग्रभूमि र शैलीचिह्नक । जसमध्ये चयनअन्तर्गत कृतिमा पाइने विशिष्ट भाषिक चयनहरू (व्यावहारिक, व्याकरणिक, शैलीकीय, पर्यायवाची, वाक्यीय ढाँचागत, पारिभाषिक आदि) को निर्धारण र विश्लेषण गर्नुपर्छ । अग्रभूमिअन्तर्गत विचलन र समानान्तरताका माध्यमबाट कृतिमा स्थापित सौन्दर्यको विश्लेषण गर्नुपर्छ । शैलीचिह्नकअन्तर्गत वैयक्तिक, सामूहिक, प्रत्यक्ष र अध्याहारित शैलीचिह्नकको निर्धारण र विश्लेषण गर्नुपर्छ । कुनै पनि साहित्यिक कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययनका लागि निर्धारित यी तीन प्रस्यमध्ये कुनै एकमा मात्र आधारित भएर पनि कृतिको शैली विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

सुरा (सन् २०१९) का अनुसार कुनै पनि साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषणका लागि ध्वनिविज्ञान, वाक्यविज्ञान, अर्थविज्ञान, प्रकरणार्थविज्ञान र संज्ञानात्मक भाषाविज्ञानलाई आवश्यकीय उपकरणका रूपमा लिइन्छ भने लेखप्रक्रियात्मक, ध्वनितात्त्विक, रूपतात्त्विक र कोशीय-वाक्यात्मक तहलाई आवश्यकीय तत्त्वका रूपमा लिइन्छ । यसलाई दृष्टिगत गर्दा साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषण भाषावैज्ञानिक तर्कमा आधारित देखा पर्छ । साथै कृतिको शैली विश्लेषणार्थ विभिन्न आधार एवम् उपकरणहरू निर्धारण गर्नु पर्छ ।

साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषणका सन्दर्भमा देखा परेका उल्लिखित आधारहरूलाई दृष्टिगत गर्दा शैली विश्लेषण प्रक्रियाको स्वरूपलाई निम्नानुसार प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

(क) **भाषिक संरचना** : शैली विश्लेषणको यस क्षेत्रमा साहित्यिक कृतिमा व्यवहृत ध्वनितात्त्विक व्यवस्था, कोशीय व्यवस्था र व्याकरणिक व्यवस्थाको अध्ययन गरिन्छ । ध्वनितात्त्विक व्यवस्था अन्तर्गत स्वर र व्यञ्जन ध्वनिको प्रयोग, ध्वनि समूह र तिनको विशेषता, ध्वनिको पारस्परिक समन्वय, ध्वन्यात्मक एकस्मता, आवृत्ति, सुर, तान, अनुतान, लय तथा अनुप्रास मिलानलगायतको अन्वेषण गरिन्छ । कोशीय व्यवस्थाअन्तर्गत कृतिमा प्रयुक्त शब्दभण्डार, तिनको स्वरूप र भूमिका, शाब्दी एकाइका बिचको सम्बन्ध, पर्यायवाची, विपरीतार्थी र समावशी-समावेश्य अर्थ सम्बन्धलगायतको अध्ययन गरिन्छ । व्याकरणिक व्यवस्थाअन्तर्गत भाषिक रूप र वाक्यको अध्ययन गरिन्छ । भाषिक रूपको अध्ययनका क्रममा शब्दमा शब्दमा रूपको संयोजन, सर्गको प्रयोग, रूपको विन्यासलगायतको अन्वेषण गरिन्छ भने वाक्यको अध्ययनका क्रममा व्याकरणिक कोटिको व्यवहार तथा पदक्रमको अध्ययन अनुसन्धान गरिन्छ ।

(ख) **साहित्यिक संरचना** : शैली विश्लेषणको यस क्षेत्रमा मुख्यतः बनोट र बुनोटको अध्ययन गरिन्छ । वास्तवमा बनोटले साहित्यिक कृति वा रचनाको साङ्गोपाङ्ग स्वरूपलाई जनाउँदछ । अर्थात् यसले कृतिलाई नै जनाउँदछ । यसको स्वरूप निर्माणमा विभिन्न घटकहरू जस्तै : नाटकका सन्दर्भमा कथानक, पात्र, अङ्क, दृश्य, संवाद आदि, कविताका सन्दर्भमा विषयवस्तु, लय, श्लोक, छन्द आदिको भूमिका रहेको हुन्छ । यस दृष्टिले बनोटलाई कृतिका लघु घटकहरूको समष्टि योगका रूपमा लिइन्छ । बुनोट साहित्यिक रचना वा कृतिको त्यस्तो विशेषता हो, जसले बनोटको सिर्जना गर्दछ । नाटक र कविताका सन्दर्भमा उपरिल्लिखित लघु घटकहरूलाई बुनोटका रूपमा लिइन्छ । साहित्यिक कृति वा रचनामा बुनोटले अर्थपूर्ण पाठात्मक एकता र आर्थी पारस्परिकताको भूमिका निर्वाह गर्छ । यसको अभावमा वक्ता वा साहित्यिक कृति वा रचना पृथक्-पृथक् वाक्यहरूको समूहका रूपमा रहन पुग्दछ । साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषणका क्रममा यी दुबै पक्ष : बनोट र बुनोटको सूक्ष्म समीक्षण गरिन्छ ।

(ग) **शैली संरचना** : शैली विश्लेषणको यस क्षेत्रमा विकल्पन र चयन तथा अग्रभूमि निर्माणको अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ । जसमध्ये विकल्पन र चयन अन्तर्गत भाषामा उपलब्ध विभिन्न भाषिक विकल्प र तिनका आधारमा गरिएका चयनहरूको अध्ययन गरिन्छ । यस क्रममा विकल्पको भन्दा चयनको अध्ययनमा विशेष जोड दिइन्छ । भाषिक चयनअन्तर्गत शब्द चयन र वाक्य चयनका अतिरिक्त निजी भाषा चयन, उखान टुक्का चयन, विराम चिह्न चयन, विम्ब प्रतीक चयन, शैली चयन आदिको समेत व्याख्या विवेचन गरिन्छ । त्यस्तै अग्रभूमि निर्माणअन्तर्गत विचलन र समानान्तरताको अध्ययन विश्लेषण गरिन्छ । यस क्रममा विचलन अन्तर्गत ध्वनितात्त्विक, कोशीय, व्याकरणिक, आर्थी, प्रयुक्तिगत, भाषिकागत, लेखप्रक्रियात्मक आदि विचलन तथा समानान्तरताअन्तर्गत ध्वनितात्त्विक, कोशीय, व्याकरणिक र अर्थतात्त्विक समानान्तरताको अध्ययन गरिन्छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययनमा विकल्पन र चयन तथा अग्रभूमि निर्माणले कृतिको सौन्दर्य सिर्जनामा खेलेको भूमिकाको यथार्थ उद्घाटन गरिन्छ ।

कुनै पनि साहित्यिक कृतिको शैलीवैज्ञानिक अध्ययनमा उल्लिखित आधार एवम् प्रास्वको प्रयोग गर्न सकिन्छ । यस क्रममा निम्नानुसारको प्रक्रिया अवलम्बन गरिन्छ :

(क) सामग्री सङ्कलन

यो साहित्यिक शैली विश्लेषणको पहिलो चरण हो । यस चरणमा सर्वप्रथम विश्लेष्य विधाको निर्धारण गरिन्छ । त्यसपछि साहित्यिक कृति वा त्यसका अंशको छनोट गरिन्छ । यस्तो कार्य विश्लेष्य कृति वा अंशको प्रकृति, उपलब्धता, विश्लेषकको रुचि, ज्ञान र क्षमतामा आधारित हुनु उपयुक्त हुन्छ । सामग्री सङ्कलनका यी आधारहरूले शैली विश्लेषण कार्यलाई सहज तुल्याउने मानिन्छ ।

(ख) व्याख्या विश्लेषण

यो साहित्यिक शैली विश्लेषणको दोस्रो चरण हो । यस चरणमा सङ्कलित साहित्यिक कृति वा कृतिकांशको विश्लेषण गरिन्छ । यस क्रममा शैली विश्लेषणका आधारहरूको अनुप्रयोग गरिन्छ । वस्तुतः शैली विश्लेषणमा भाषिक संरचना, साहित्यिक संरचना र शैली संरचनालाई अध्ययनीय आधारका रूपमा लिइन्छ । यीमध्ये कुनै एक वा सबै आधारको उपयोग गर्न सकिन्छ । अद्यापि कृतिको शैली विश्लेषण गर्दा अन्य आधारका तुलनामा शैली संरचनालाई आधार बनाउनु धेरै हदसम्म श्रेयस्कर मानिन्छ ।

(ग) निष्कर्षण

यो साहित्यिक कृति विश्लेषणको अन्तिम चरण हो । यस चरणमा व्याख्या विश्लेषणको निष्कर्ष प्रस्तुत गरिन्छ । त्यसैले यसलाई अध्ययनीय सारका रूपमा लिइन्छ । यसअन्तर्गत निर्धारित मापदण्डका आधारमा विश्लेषित कृति वा कृतिकांशको शैलीगत निचोड प्रस्तुत गरिन्छ । शैली अध्ययनको निष्कर्षका आधारमा सम्बन्धित साहित्यिक रचनामा व्यवहृत शैलीको वस्तुगत स्थिति प्रकाशित हुन्छ ।

तथोक्त आधार, प्रारूप एवम् प्रक्रियाहरूलाई अँगालेर साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

शैली विश्लेषण र भाषा शिक्षण

शैलीवैज्ञान साहित्यिक कृतिमा व्यवहृत भाषाको गुण, धर्म र विशेषता अध्ययनसँग सम्बन्धित सिद्धान्त हो । यसमा साहित्यिक कृतिको अध्ययन विश्लेषणार्थ भाषिक, साहित्यिक र शैलीगत आधारहरूको उपयोग गरिन्छ । शैलीवैज्ञानिक अध्ययनबाट विभिन्न विधा र सन्दर्भअनुसार प्रयोग गरिने भाषिक शैलीको वस्तुगत विवेचन गर्न सकिन्छ । यसको सैद्धान्तिक अवधारणा र आभ्यासिक परम्परालाई साहित्यिक कृतिको शैली विश्लेषणका अतिरिक्त भाषा शिक्षणमा समेत उपयोग गर्न सकिन्छ ।

कुनै पनि भाषा शिक्षणको मूल उद्देश्य विद्यार्थीलाई सम्बन्धित भाषाको प्रयोगमा समर्थ तुल्याउनु हो । अर्थात् विद्यार्थीमा सम्प्रेषणात्मक सक्षमताको अभिवृद्धि गर्नु हो । यद्यपि परम्परागत शिक्षणले व्याकरणिक विधि र भाषिक स्वरूप तथा भाषिक संरचनामा मात्र ध्यान दिएर भाषाका दुई मुख्य तह : कार्य र सामाजिक-सांस्कृतिक अर्थलाई बेवास्ता गरेको मेकार्थी र कार्टर (सन् १९९४) को दृष्टिकोण तथा बिसौ शताब्दीका केही दशकसम्म पनि भाषावैज्ञानिक अध्ययनले भाषिक रूप र संरचना र त्यसमा पनि वाक्यात्मक अध्ययनमा जोड दिएको मेकार्थी (सन् २००१) को अभिव्यक्तिले एकातिर परम्परागत भाषा

शिक्षण नियममा आधारित रहेको र अर्कोतिर शिक्षण प्रणालीमा अपेक्षित सुधार आउन नसकेको यथार्थ भल्किन्छ । यसलाई दृष्टिगत गर्दा भाषा शिक्षणको प्राचीन परम्परामा संरचनात्मक परिपाटीको व्यापकता रहेको पाउन सकिन्छ । जसअन्तर्गत उच्चारण, व्याकरण र शब्दभण्डारको शिक्षणमा विशेष जोड दिइएको पाइन्छ । वस्तुतः बिसौ शताब्दीको उत्तरार्द्धमा परम्परागत भाषा शिक्षणको तौरतरिकाबाट विद्यार्थीमा समग्र भाषिक सक्षमताको विकास सम्भव नहुने दृष्टिकोण विकसित हुँदै गएपछि यसमा क्रमशः सुधार आउन थालेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा मुख्यतः भाषाविज्ञान र साहित्यका क्षेत्रमा विकसित विभिन्न सिद्धान्तहरूको उल्लेख्य भूमिका रहेको पाइन्छ । जस अन्तर्गत शैलीवैज्ञानिक अवधारणालाई पनि लिन सकिन्छ ।

भाषा शिक्षण विद्यार्थीहरूमा भाषिक कुशलता अभिवृद्धिका लागि गरिने शिक्षण हो । यसमा साहित्यका गद्य-पद्य विधाका विभिन्न रचनाहरूलाई भाषिक सिप विकासका साधनका रूपमा प्रयोग गरिन्छ । तिनको युक्तियुक्त शिक्षणबाट विद्यार्थीमा भाषिक सक्षमता विकासको अपेक्षा गरिएको हुन्छ । सिकाइ शिक्षणका क्रममा उपयोग गरिने साहित्यिक विधाका पाठहरूमा साहित्यिक शैलीको प्रचुर प्रयोग गरिएको पाइन्छ । जसको उपयुक्त बोध र व्याख्याका लागि शैलीवैज्ञानिक ज्ञानको आवश्यकता पर्दछ । त्यसो त शैलीविज्ञान भाषाविज्ञान र साहित्य समालोचनालाई जोड्ने पुल हो । यो न त शुद्ध भाषाविज्ञान हो न त सरासर साहित्यिक समालोचना । यसर्थ शैलीवैज्ञानिकहरूले शैली अध्ययनमा भाषावैज्ञानिक र साहित्यिक समालोचकको रूपमा कार्य गर्ने उद्देश्य राख्दछन् । सिकाइ शिक्षण तथा अध्ययन अध्यापनका सन्दर्भमा शैलीविज्ञानको कार्य साहित्यिक रचनाप्रति पाठकलाई उद्दीप्त तुल्याउन रहेको छ । वेल्स (सन् १९९०) का अनुसार शैलीविज्ञानको लक्ष्य केवल पाठको संरचनात्मक विशेषताको व्याख्या गर्नु होइन, पाठको व्याख्याका लागि तिनीहरूको कार्यात्मक महत्वमाथि प्रकाश पार्नु हो । यसलाई दृष्टिगत गर्दा शैलीविज्ञानले साहित्यिक पाठको संरचनात्मक र प्रकार्यात्मक व्याख्या विवेचनमा सघाउने देखिन्छ ।

शैलीवैज्ञानिकहरू भन्ने गर्छन् : साहित्यिक पाठमा व्यवहृत विचलन र समानान्तरता जस्ता उपकरणहरू शैलीविज्ञानको माध्यमबाट मात्र अवलोकन गर्न, बुझ्न र विश्लेषण गर्न सकिन्छ । कविताका सन्दर्भमा कविहरूले समावेश गर्ने विचलन र समानान्तरता जुन अपरम्परागत प्रयोगका रूपमा व्यवहृत भएको हुन्छ । सोसँग अभ्यस्त हुन र त्यसबाट प्रभावित गहिरो आशयको उपयुक्त बोध गर्न शैलीविज्ञानले सघाउँछ । कविहरूले अग्रभूमि निर्माण गर्न जानीजानी विचलनको प्रयोग गर्दछन् । यस किसिमको व्यवहार काव्यात्मक रचनाका अतिरिक्त अन्य रचनामा पनि देख्न सकिन्छ । साथै साहित्यिक रचनाहरूमा शैली संरचना (विचलन र समानान्तरता) का अलावा भाषिक संरचना (ध्वनितात्त्विक, कोशीय र व्याकरणिक) र साहित्यिक संरचना (बनोट र बुनोट) को पनि विशिष्ट स्थान देख्न सकिन्छ । भ्यान पियर (सन् १९८६) जस्ता अन्वेषकहरूले पत्ता लगाएका छन् कि पाठक वा विद्यार्थीहरूले पाठ पठन र व्याख्यानका क्रममा ससाना विवरण लिन्छन् र अर्थपूर्ण व्याख्यान गर्छन् । यथार्थतः शैली विज्ञानले साहित्यिक कृतिमा व्यवहृत शैली र त्यसमार्फत कृतिमा उत्पन्न चमत्कृति पहिचानमा शिक्षक विद्यार्थी दुबैलाई आवश्यक सहायता प्रदान गर्दछ ।

साहित्यिक रचना पठन र बोधका माध्यमबाट विद्यार्थीहरूमा सम्बन्धित भाषाको प्रयोगगत सक्षमताको विकास हुन्छ । साथै प्रयुक्त भाषिक व्यवहारसँग अभ्यस्त हुने अवसर प्राप्त हुन्छ । साहित्यिक रचना पढ्दा विद्यार्थीहरूमा शब्दभण्डार र मानसिक शब्दकोश वृद्धि हुन्छ । विद्यार्थीले व्याकरण र शब्दकोशको ज्ञान

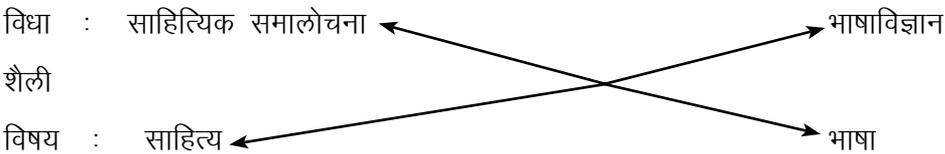
साहित्यिक पाठको व्याख्या गर्न प्रयोग गर्न सक्छन् । कृष्णमूर्ति (सन् २०१२) का अनुसार शैलीविज्ञानले भाषा सिकाइका लागि महत्त्वपूर्ण सहयोग उपलब्ध गराउँछ । किनकि यसले भाषाले कसरी काम गर्छ भन्ने कुरा प्रस्तुत गर्छ । सिकाइ शिक्षणका सन्दर्भमा शैलीविज्ञानले विद्यार्थीमा निम्न पक्षको विकास गर्ने मानिन्छ :

- भाषाका बारेमा विद्यार्थीहरूको सोच्ने तरिकालाई समृद्ध बनाउँछ
- विद्यार्थीहरूको आधारभूत भाषिक सिप सुधारमा सघाउँछ
- विद्यार्थीहरूको रचनात्मक गतिविधिलाई प्रोत्साहित गर्दछ
- विद्यार्थीहरूलाई भाषिक र साहित्यिक समालोचकका रूपमा काम गर्न प्रेरित गर्छ ।

फलस्वरूप विद्यार्थीहरू भाषाको सक्षम उपयोगकर्ता बन्न पुग्छन् । अर्थात् उनीहरू सम्बन्धित भाषाको प्रयोगमा समर्थ हुन्छन् ।

वास्तवमा साहित्यको अध्ययन एक रमणीय गतिविधि हो । जसले शिक्षक र विद्यार्थी दुबैलाई विभिन्न लाभहरू प्रदान गर्दछ । साहित्यले पाठकहरूलाई विश्वको विविधता, व्यक्तिहरूको विविधता, संस्कृति, वास्तविकता र बाहिरका ठाउँमा प्रवेश गर्न सक्षम बनाउँछ । वास्तवमा साहित्य अध्ययन गर्नु भनेको साहित्य लेखिएको भाषाको पनि अध्ययन गर्नु हो । जहाँ साहित्य र भाषा एकसाथ बाँधिएका हुन्छन् । तसर्थ साहित्यका अध्येताले भाषाको संरचनाबारे ज्ञान ग्रहण गर्नु आवश्यक हुन्छ । यस सम्बन्धमा शैलीविज्ञानले आवश्यक सुझ उपलब्ध गराउने मानिन्छ । कृष्णमूर्ति (सन् २०१२) का अनुसार शैलीविज्ञानले साहित्यिक प्रतिक्रियाहरूलाई स्पष्ट पार्ने प्रयत्न गर्दछ । यसले शिक्षकहरूलाई सशक्तीकरण गर्न र साहित्यिक पाठ विश्लेषणमा सक्षम बनाउन सघाएको छ । साथै पाठहरूलाई साहित्यको रूपमा सिकाउन समेत मद्दत पुऱ्याएको छ ।

भाषा शिक्षण एवम् साहित्य शिक्षणमा साहित्यिक समालोचना र भाषाविज्ञानको विशिष्ट भूमिका रहेको हुन्छ । वस्तुतः शैलीविज्ञानले साहित्यिक समालोचना र भाषाविज्ञानलाई निम्नानुसारले जोड्ने काम गर्दछ :

भाषा र साहित्यसँगको शैलीविज्ञानिक सम्बन्धलाई दृष्टिगत गर्दा शैलीविज्ञानले भाषा र साहित्यको शिक्षणमा महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने देखिन्छ । शैलीविज्ञानिक दृष्टिमा भाषा शिक्षणका माध्यमबाट विद्यार्थीहरूले भाषा जान्नु भनेको त्यसको ध्वनि प्रणाली, वाक्य प्रणाली र अर्थ प्रणाली मात्र जान्नु होइन, भाषा प्रयोगको स्वरूप, ढाँचा र सन्दर्भपरक शैलीको पहिचान र प्रयोगमा सक्षम हुनु हो । साथै अध्ययनीय पाठको विधागत संरचना, पाठमा प्रयुक्त ध्वनि, शब्द, रूप, वाक्य, अर्थ, प्रयुक्ति, भाषिका, शब्दगत सान्निध्य, छन्द, लय, अलङ्कार, सन्दर्भपरक भाषा प्रयोग आदिको पहिचान र व्याख्या विवेचनमा आफूलाई समर्थ तुल्याउनु हो । सिकाइ शिक्षणका सन्दर्भमा शिक्षकले साहित्य वा साहित्यिक रचनाको शिक्षण भाषिक क्षमतामा समृद्धि ल्याउन, सिकाइमा ताजापन ल्याउन र भाषा प्रयोगमा नवीनता सिकाउनका लागि गर्छन् । यो पनि स्पष्ट छ कि शैलीविज्ञानिक अन्तर्दृष्टिले साहित्यका शिक्षकलाई सक्षमतापूर्वक शैक्षणिक कार्य सम्पादन गर्न मद्दत गर्दछ । रङ्खम्बी र पटेल (सन् २०१९) का अनुसार

शैलीविज्ञानले साहित्यिक पाठका सन्दर्भमा निम्न दुई चासो प्रस्तुत गर्दछ :

- कार्य प्रणालीगत : जसको सम्बन्ध साहित्यको प्रकृतिसँग रहेको हुन्छ ।
- शैक्षणिक : जसले शैलीवैज्ञानिक विश्लेषण शिक्षणीय प्रयोजनका लागि हो भन्ने दर्साउँछ ।

यसले के जनाउँछ भने पाठमा प्रयोग भएका भाषिक एकाइको अन्वेषणका लागि र पाठकको मस्तिष्कमा घटित व्याख्यात्मक प्रक्रियाको अन्वेषणका लागि शैलीविज्ञान उपयोगी रहेको छ । साथै साहित्यिक रचनाको अपेक्षित शिक्षणका लागि यो प्रभावकारी रहेको छ । उसो त कुनै पनि पाठलाई कृतिमा प्रयुक्त भाषिक सङ्केतका आधारमा पाठ्येतर र अन्तर्पाठात्मक सम्बन्धसँग समन्वित तुल्याई व्याख्या विवेचन गर्नका लागि पनि शैलीवैज्ञानिक दृष्टिकोण महत्त्वपूर्ण साबित भएको छ ।

समग्रतः शैलीविज्ञानको भाषाशैक्षणिक महत्तालाई निम्न बुँदामा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- साहित्यिक रचनामा प्रयुक्त भाषाको अध्ययन गर्न
- सन्दर्भ अनुसार प्रयोग गरिने भाषिक शैलीको विश्लेषण गर्न
- साहित्यिक रचनाको उपयुक्त बोध र व्याख्या गर्न
- साहित्यिक रचनाप्रति पाठकीय ध्यान आकर्षित गर्न
- पाठको संरचनात्मक र प्रकार्यात्मक विशेषताको व्याख्या गर्न
- साहित्यिक रचनामा पाइने शैलीगत विविधताको पहिचान गर्न
- साहित्यिक रचनामा अन्तर्भूत गहन अर्थ ग्रहण गर्न
- साहित्यिक रचनामा व्यवहृत विचलन र समानान्तरताको अन्वेषण गर्न
- साहित्यिक रचनामा उत्पन्न चमत्कृति पहिचान गर्न
- सुन्दर साहित्यिक रचनाको छनोट र सिर्जना गर्न
- विद्यार्थीहरूमा भाषिक कुशलताको विकास गर्न
- विद्यार्थीहरूको सोच्ने तरिका समृद्ध तुल्याउन
- विद्यार्थीहरूको रचनात्मक गतिविधिलाई प्रोत्साहित गर्न
- शिक्षकहरूलाई साहित्यिक रचना विश्लेषणमा सक्षम बनाउन
- सिकाइमा ताजापन ल्याउन र भाषा प्रयोगमा नवीनता सिकाउन
- पाठकहरूमा व्याख्यात्मक कार्यकुशलताको विकास गर्न, आदि ।

निष्कर्ष

प्रस्तुत अध्ययनका आधारमा शैलीविज्ञान, शैली विश्लेषण प्रक्रिया र शैलीवैज्ञानिक दृष्टिमा भाषा शिक्षण सम्बन्धमा विभिन्न निचोड निकालिएको छ । वास्तवमा शैलीविज्ञान ज्ञानको एक नयाँ र महत्त्वपूर्ण

शाखाका रूपमा देखा परको छ । कुनै पनि भाषा प्रयोगको शैली विश्लेषणमा भाषिक संरचना, साहित्यिक संरचना र शैली संरचनाको अध्ययन गर्न सकिन्छ । यस क्रममा भाषिक सामग्री सङ्कलन, व्याख्या-विश्लेषण र निष्कर्षणको प्रक्रिया अवलम्बन गर्न सकिन्छ । सन्दर्भअनुसार गरिने भाषाको विश्लेषण गर्न, कृति वा रचनाका भाषाशैलीगत विशेषताको व्याख्या गर्न, व्यक्त अभिव्यक्तिको आशय ग्रहण गर्न, भाषिक अभिव्यक्तिको प्रयोग, व्यवहारमा भाषाका प्रयोक्ताहरूलाई सघाउन तथा व्यक्त अभिव्यक्तिको कुशल व्याख्यात्मक क्षमता विकासका लागि पाठकलाई मदत गर्न शैलीविज्ञानले सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ । भाषाविज्ञानसँग यसको समन्वय साहित्यिक विश्लेषणका लागि गर्न सकिने देखिएको छ । यसले एकातिर पाठकहरूलाई साहित्यिक समझका रणनीतिहरू सञ्चार गर्न मदत गर्ने देखिन्छ भने अर्कोतिर सिक्ने र सिकाउने कार्यमा विद्यार्थी र शिक्षकलाई आवश्यक सुभ उपलब्ध गराउने देखिन्छ । सिकाइ शिक्षणका सन्दर्भमा यसको प्रभावकारी व्यवहारबाट अपेक्षित उपलब्धि हासिल गर्न सकिने मानिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री सूची

- कृष्णमूर्ति, एस. (सन् २०१२), लिटरेचर एन्ड द टिचिङ अफ स्टाइलिस्टिक्स: एन इन्भेस्टिगेसन इनटु द प्राग्माटिक्स अफ कम्प्युनिटी फर्मेशन इन द एजुकेशनल कन्टेक्ट अफ नामिबिया, *सिनो-युएस इङ्लिस टिचिङ*, वर्ष ९, अङ्क आठ, पृष्ठ १३५३-१३६५ ।
- नगेन्द्र (सन् १९८०), *शैलीविज्ञान*, नई दिल्ली : नेसनल पब्लिसिङ हाउस ।
- नेपाल, घनश्याम (सन् २००९), *शैलीविज्ञान*, काठमाडौं : एकता बुक हाउस ।
- मेकार्थी, एम. (सन् २००१), *इस्यु इन अप्लाइड लिङ्ग्विस्टिक्स*, लन्डन : क्याम्ब्रिज युनिभर्सिटी प्रेस ।
- मेकार्थी, एम. एन्ड कार्टर, आर. (सम्पा) (सन् १९९४), *ल्याङ्ग्विज एज डिस्कोर्स : पर्सपेक्टिभ्स फर ल्याङ्ग्विज टिचिङ*, लन्डन : लङ्म्यान ।
- रङ्खम्बी, भी. ए. र पटेल, पी. एफ. (सन् २०१९), *स्टाइलिस्टिक एप्रोच टु द टिचिङ अफ लिटरेचर, इन्टरनेसनल जर्नल अफ मल्टिफेस्टेड एन्ड मल्टिलिङ्गुअल स्टडिज*, वर्ष ३, अङ्क १२, पृष्ठ १-४ ।
- वेल्स, के. (सन् २००१) *अ डिक्सनरी अफ स्टाइलिस्टिक्स*, लन्डन : पियर्सन एजुकेशन लिमिटेड ।
- शर्मा, मोहनराज (२०५९), *शैलीविज्ञान*, काठमाडौं : नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- सिम्सन, पी. (सन् २००४), *स्टाइलिस्टिक्स: अ रिसोर्स बुक फर स्टुडन्ट्स* लन्डन : राउटलेज ।
- सुरा एम. एन. (सन् २०१९), *अ स्टाइलिस्टिक एनलाइसिस सुहेयर हम्माड्स वाट आइ विल, रसियन लिङ्ग्विस्टिक्स बुलेटिन*, वर्ष ३, अङ्क १९, पृष्ठ २५-३० ।

त्रिभुवन विश्वविद्यालय प्राध्यापक सङ्घ
क्याम्पस एकाइ समिति
तेह्रथुम बहुमुखी क्याम्पस
आठराई-६, चुलानडाँडा, तेह्रथुम